

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

60
2014

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

60
2014

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2015

Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 60 (2014)

Toimetuskolleegium	Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen), Tuomas Huomo (Turku-Tartu), Arvo Krikmann (Tartu), Helle Metslang (Tartu), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo Raag (Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Urmas Sutrop (Tallinn- Tartu), Lembit Vaba (Saku, Harjumaa), Jüri Viikberg (Tal- linn), Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen)	
Toimetus	Mati Erelt Sirje Mäearu	peatoimetaja toimetaja
Toimetuse aadress	Emakeele Selts Roosikrantsi 6 10119 Tallinn telefon 644 9331 e-post es@eki.ee	
Trükk	trükikoda Pakett	

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences), Linguistic Bibliography Online (Bill), Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier).

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.cceol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu II (2014–2018)“ ning Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Mati Erelt

Rindtarindist nimisõnafraasi osana	7
Coordinate structures as parts of a noun phrase.....	18

Külli Habicht, Piret Piiraja, Ilona Tragel

Eesti <i>võtma</i> -tuleviku lugu	19
The story of the Estonian <i>võtma</i> ‘get’ future.....	49

Annika Hussar

Eestlaste eesnimed 1900. aastal	51
Estonian given names in the year 1900.....	73

Annekatriin Kaivapalu, Maisa Martin

Kuidas mõjutab emakeel keeltevahelise sarnasuse tunnetamist	74
The influence of the native language on perceptions of cross-linguistic similarity	100

Tiina Laansalu

Kose kihelkonna põliste asustusnimede vanus ja päritolu	101
The age and origins of the indigenous settlement names in Kose parish	126

Ann Metslang

Ainsuse pika ja lühikese sisseütleva valiku olenemine morfofonoloogilistest tunnustest – korpusanalüüs.....	127
How the choice between the singular long and short illative case depends on the type of morphophonological variables – a corpus analysis	147

Iris Metsmägi

Sõna <i>korts</i> päritolust	148
The etymology of Estonian <i>korts</i> ‘wrinkle, fold, crease’	159

Vilja Oja

<i>Maage</i> ja selle päritolu	161
Estonian <i>maage</i> and its origin	170

Heili Orav, Sirli Zupping, Kadri Vare

Leksikosemantiliste suhete hägusus Eesti Wordnetis	171
Fuzzy lexical-semantic relations in Estonian Wordnet	193

Helen Plado

<i>des-</i> ja <i>mata</i> -konverbi kasutusest eesti murretes	195
<i>-des</i> and <i>-mata</i> converbs in Estonian dialects	217

Lembit Vaba

Alternatiivseid etümoloogiaid I	219
Alternative etymologies I	230

Katre Õim, Asta Õim

Eesti fraseoloogismide leksikaalsest varieerumisest	232
Variation in Estonian idioms	259

ÜLEVAATEID

Mariko Faster

<i>Jumalõhuuk nõssi taivadõ</i> ehk Keelesaared jälle pildil	263
A rainbow rose into the sky – South Estonian linguistic enclaves in focus again	272

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 95. tegevusaasta (2014) (Killu Paldrok)	275
2014. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Killu Paldrok)	282
2014. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Annika Oherde)	290
2014. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	294
Emakeele Seltsi juubilarid 2014. aastal	295
Helmi Neetar 80 (Vilja Oja)	297
Ellen Niit 70	300
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2014	302
Lühendid	308

RINDTARINDIST NIMISÕNAFRAASI OSANA

MATI EREL

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse adjektiivatribuudi mitmuse kasutust, kui atribuut laiendab ainsuslike liikmetega distributiivset rindühendit (*eakad mees ja naine* pro *eakas mees ja naine*), ning nimisõnalise põhja mitmuse kasutust, kui nimisõna laiendavad rinnastatud genitiivatribuudid (*Eesti ja Soome presidendid* pro *Eesti ja Soome president*). Tegelik mitmuse kasutus ei ole neil juhtudel nii erandlik, kui tavaliselt arvatakse, ega pruugi aidata ka mitmeti tõlgendatavust vältida. Adjektiivatribuudi mitmuse kasutamist soodustavad ühelt poolt rindliikmete omadused (definiitsus – rindliikmeteks on kõige sagedamini pärisnimed; terviku osaks olemine – rindliikmetel on sageli mingi ühisnimetaja). Teiselt poolt soodustavad mitmuse kasutust ka atribuudi omadused (kvantitatiivsus; verbilisus – sageli on mitmuses oleviku partitsiibid). Rinnastatud atribuutide põhja mitmus esineb valdavalt definiitsete, pärisnimeliste atribuutide korral.

Võttesõnad: eesti keel, süntaks, nimisõnafraas, rinnastus, atribuut, arvuvorm

1. Sissejuhatus

Nimisõnade rindtarind on neid konstruktsioone, millel nimisõnafraasis põhjaks olles on probleeme oma laiendi arvuvormiga (a), laiendiks olles aga põhja arvuvormiga (b).

(a) *eakas mees ja naine* või *eakad mees ja naine*

(b) *Eesti ja Soome president* või *Eesti ja Soome presidendid*

Seniste suhteliselt väheste ja põgusavõitu käsitluste järgi (nt Valgma, Rimmel 1968: 204; EKLP I 1974: 266–267, 434–435; Mihkla, Valmis 1979: 102, 145–146; Tauli 1980: 281–282; AK 2000: 81–82; EKK 2007: 520–521) peaksid nii ainsuslike liikmetega rindtarindi ühine omadusõnaline täiend kui ka genitiivatribuutidest koosneva rindtarindi ühine põhi üldreegli kohaselt olema ainsuses. Mitmus on erand, mida väidetavalt kasutatakse mõnel juhul mõtteselguse pärast.

Rindtarindist põhja korral näidatakse mitmuse kasutamisega, et omadussõnaline atribuut käib tõepoolest mõlema rindliikme (või siis kõigi) kohta (*eakad mees ja naine* ütleb, et eakas pole üksnes mees, vaid ka naine). Samas ei saa mõtteselguse põhimõtet siin sugugi mitte alati rakendada. Tõenäoliselt tõrgub üsna paljude keel ütlema nt *väikesed maja ja aed*, isegi kui selguse pärast tahaks.

Rindtarindist atribuudi korral väidetakse ühelt poolt seda, et põhja ainsus jätab harilikult ebamääraseks, kas atribuudid osutavad ühele ja samale objektile (koosvaatlev tõlgendus) või eri objektidele (eraldivaatlev tõlgendus), mitmus aga on ühemõtteliselt eraldivaatlev. Nt lausest *Koosolekule kutsuti ka Võru ja Põlva esindaja* ei selgu, kas koosolekule kutsuti kahe linna ühisesindaja või kummastki linnast oma esindaja, lausest *Koosolekule kutsuti ka Võru ja Põlva esindajad* aga järelduvat, et tegemist on eri esindajatega. Teiselt poolt aga väidetakse, et eraldivaatleva tõlgenduse korral näitab põhja ainsus, et kumbki atribuut käib ühe objekti kohta (nt üks Võrust, teine Põlvast), mitmus aga osutavat, et kumbki atribuut käib mitme objekti kohta (nt nii Võrust kui ka Põlvast kaks või rohkem). Tegelikult ei ühesta mitmuse kasutus midagi. Ühelt poolt võib ka mitmusel olla koosvaatlev tõlgendus (nt mitu ühist esindajat Võrust ja Põlvast). Teiselt poolt ei pruugi mitmus eraldivaatleva tõlgenduse korral sugugi osutada ainult kummastki mitmele. Tõlgenduse ühestavad keelevälised teadmised, kontekst, vahel ka lausesisesed asjaolud, nt öeldisverbi vorm (kui rinnastatud atribuutidega nimisõna fraas on lause alus, siis ainsusliku öeldise korral on tõlgendus ühemõtteliselt koosvaatlev, nt *Võru ja Põlva esindaja osales terve päeva*, vrd *osalesid*).

Siinses kirjutises püütakse tuua pisut lisaselgust nende tegurite kohta, mis tegelikult tingivad mitmuse kasutust kõnealustes konstruktsioonides. Esmalt vaadeldakse adjektiivatribuudi mitmuse kasutust rindtarindist põhja korral, seejärel põhja mitmuse kasutust rindtarindist genitiivatribuudi korral. Analüüsitav keelematerjal on põhiosas hangitud etTenTen-korpusest (<http://www.keeleeveeb.ee/>), mis sisaldab mitmeid keelevariante, ning Tartu Ülikooli eesti keele koondkorpuse ajakirjanduse allkorpusest¹: ajalehtedest Postimees (1995–2000), Eesti Päevaleht (1995–2007) ja Õhtuleht (1997–2007).

¹ <http://www.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides/index.php?lang=et>, näidetes tähistatud [A].

2. Rindtarindi mitmuslik adjektiivatribuut

Kui nimisõnafraasi tuumaks on rindtarind, mille ühendavalt seotud ainsuslikeks liikmeteks on abstraktnoomenid vm kvantitatiivselt piiritlemata nimisõnad, või kui rindpõhjaga tarind esineb liigitava öeldistäitena, siis enamasti atribuudi arvuprobleemi pole. Nende ühine adjektiivatribuut on üldjuhul ainsuses.

Välisminister Urmas Paeti sõnul on ELi-USA suhetel otsene mõju ELi konkurentsivõimele maailmas ning *üleilmssele stabiilsusele ja heaolule*. [etTenTen] *Sõjalistel eesmärkidel kasutatav tehnika ja teadus annab ideoloogiate poolt õhutatud vihkamise kätte otsustava relva*. [etTenTen] *Igapäevaselt ta alkoholi ei tarbi, on suurepärane abikaasa ja isa ..* [etTenTen]

Ainsuse või mitmuse probleem kerkib siis, kui rindliikmetel on piiritletud (loendatavad) referendid. Domineerib küll ainsus. Ainsusliku atribuudi korral langeb rindtarindist tuumosaga nimisõnafraas kokku nimisõnafraaside rindtarindiga, kus täiend kuulub üksnes esimese substantiivi juurde.

Tal on väike maja ja aed.

Tõlgendus 1: Tal on väike [maja ja aed]

Tõlgendus 2: Tal on [väike maja] ja [aed]

Tõlgenduse 2 korral atribuudi vormiline ja sisuline ühildumine ühtivad, sest ühildumist kontrollib üht objekti tähistav ainsuse vormis moodustaja. Mõlemat rindliiget hõlmava 1. tõlgenduse korral on seevastu tegemist vormilise ühildumisega, sest sisulise ühildumise korral peaks omadussõna mitmuses olema, nii nagu öeldisverb rindtarindist aluse korral (nt *Maja ja aed asusid äärelinnas*). Adjektiivatribuudi arvuvormi määrab talle lähima rindliikme vorm. See nähtub hõlmava atribuudiga rindtarindeist, mille üks liige on mitmuses, teine ainsuses.

Ostsin uue [ülikonna ja kingad]

Ostsin uued [kingad ja ülikonna]

Ehkki *Tal on väike maja ja aed* -tüüpi konstruktsioonide puhul on tegemist vormilise ühildumisega, on sellel siiski ka teatav sisuline taust. Ainsusliku atribuudi korral ei käsitata järelliiget eesliikmega päris samaväärsena, samal määral tähelepanu vajavana. Selle määramine, kas täiendiga

väljendatu käib ka järelliikme kohta, jäetakse konteksti hooleks, mis aga tähendab võimalust, et see jääbki ebamääraseks.

Adjektiivatribuudi arvuühildumise vormilises on kooskõlas keeletüpoloogiast tuntud põhimõttega – mida väiksem on süntaktiline (struktuuriline) distants ühilduva moodustaja (sihtmärgi) ja ühildumisallika (kontrollija) vahel, seda tõenäolisem on süntaktiline (vormiline) ühildumine (Corbett 1979, 2000). Adjektiivatribuut ja selle põhi kuuluvad ühte ja samasse fraasi, kuid näiteks alus ja predikaatverb mitte. Adjektiivatribuudi arvuühildumine on seetõttu vormilisem kui verbi arvuühildumine, mis avaldub just mitteprototüüpse ühildumise kontrollija korral, nagu seda on rindtarind. Verbi arvuühildumine on omakorda vormilisem kui öeldistäite arvuühildumine (sest nt kui aluseks on viisakust väljendav *teie*, siis öeldisverb on mitmuses, öeldistäide aga ainsuses – *Juhan, te olete nii tubli!*) (Erelt 1999, 2000).

Erinevused eri lauseliikmete ühildumise süntaktilisuses või semantilisuses on astmeerinevused, mitte ja/ei-erinevused. Nii leidubki ainsuslike liikmetega rindtarindite puhul peale adjektiivatribuudi vormilise ühildumise siiski ka sisulist ühildumist, s.o mitmuslikku atribuuti. Rindtarind käitub niisugusel juhul nagu mitmuslik nimisõna, väljendades võrdväärsetest osadest koosnevat distributiivset tervikut.

Mitmusliku atribuudiga ainsuslikud rindliikmed on harilikult defineeritud. Suhteliselt sageli esineb mitmust ainsuse asemel pärisnimeliste rindliikmete korral, nt ajakirjanduskorpuse pistelises väljavõttes oli 42 pärisnimede rindühendi (mittepartitsiipne) atribuut mitmuses 26 juhul.

Tulevastel põlvedel jääb küll teadmata, et just suvel 1997 käisid neid kive kaemas muidu *graffiti-lembed* Jüri ja Mari .. [A] Kaheksa 10–19 koha võrra positsiooni parandanud riigi seas olid ka *loodusvarade poolest rikkad Venemaa ja Kanada*. [A]

Teine silmahakkav asjaolu on rindliikmete tavalisest suurem ühtekuuluvus. Elli Riikoja on väitnud (EKLPI 1974: 267), et „Mitmuslik atribuut tagab mõtteselguse ka juhtudel, kui ta laiendab üht mitme täiendiga ainsuslikku põhisõna. Näit. *Eelmise paragrahvi tarbetud 3. ja 4. punkt jäeti ära. Liiga pikad teine, kuues ja seitsmes peatükk tuleb ümber töötada. Autahvlile kanti eesrindlikud „Koidu“, Eduard Vilde nimeline ja Aruvälja kolhoos*“. Lisatagu siia veel üks näide.

Lisaks sarja 12. kohale saavutas Klettenberg hobusel Terror veel ka erinevates parkuurides *auhinnalised 5. ja 6. koha*. [etTenTen]

Need näited juhivad tegelikult tähelepanu sellele, et adjektiivatribuudi mitmust võimaldavaks asjaoluks on see, et rindliikmete referente saab käsitleda ühe terviku (hulga) osadena ja sellisena on neil mingi ühisnimetaja (*punkt, peatükk, koht, kolhoos* jne).

Tervik või ühisnimetaja paistab läbi ka paljudest nendest mitmusliku täiendiga konstruksioonidest, kus seda otseselt nimetatud pole. Sageli on seesugused rindühendid (mingis kultuuris) tüüpiliselt ühtekuuluvaid mõisteid väljendavad üendid, mida on nimetatud ka loomulikeks (ingl *natural*) rindühenditeks (Wälchli 2005; Dalrymple, Nikolaeva 2006), nagu *ema ja isa* (= vanemad), *mees ja naine* (= inimesed), *kass ja koer, keha ja vaim* jms.

Kallid ema ja isa (= vanemad), parimad soovid teile New Yorgist. [A] Ei ole nad teatrikummitused, vaid *sümpaatsed mees ja naine* .. [A]

Näiteks pisteline väljavõte ühendi *ema ja isa* kohta sisaldas 7 mitmusliku ja 7 ainsusliku atribuudiga näidet (arvestamata kvantitatiivse ja partitsiipse atribuudiga ühendeid).

Kuid pärisnimedegi puhul, kus sellist sisemist (kultuurisidusat) loomulikku ühtekuuluvust pole, eeldab ühisatribuudi mitmus tavaliselt mingit ühisnimetajat. Niisugusel juhul on tegemist olukorra- või kontekstiterviklikkusega.

Armsad Leelo ja Mare! = *Armsad sõbrad (kolleegid vms) Leelo ja Mare!*
.. kogunemine, mis seekord sai toimuma Sae külas, Hiiekalda talus, kus meid tervitasid *lahked Jana ja Riho Kokk*. [etTenTen]

Atribuudi arvuvorm oleneb ka atribuudist endast. Tihtipeale on mitmuses atribuudid, mis väljendavad otseselt või kaudselt kvantiteeti. Arvukalt näiteid on küll peamiselt vanuse kohta.

Prefektuuri toimetati Valgast pärit *16-aastased Jüri ja Aleksandr*. [A]
Läinud reedel pöörasid Pajusi vallas ühes talumajas tülli *keskealised Jüri ja Tiit*. [A]

Elli Riikoja (EKLP I 1974: 266) ning temast lähtudes ka Valter Tauli (1980: 282) on juhtinud tähelepanu mitmuse kasutusele ka siis, kui adjektiivatribuudiks on *v-* või *tav-*kesksõna, nt *Üleval mägedes viibivad Allik ja Raudsepp otsustasid laskuda alla laagrisse*. See mitmuse kasutus väärib

tõesti eraldi esiletoomist. Siinses väljavõttes sõnapaare *mees ja naine, isa ja ema* jt laiendav leksikaalselt adjektiveerumata v-partitsiip (*tav*-partitsiipi korpusnäidete hulgas ei leidunud) esines mitmuses 23 juhul 39-st. Märkimisväärtne on seejuures, et peaaegu eranditult (21 juhul) esines mitmuslik atribuut subjektilise rindtarindi laiendosana (a). Ainsuslikku partitsiipatribuuti kasutati seevastu valdavalt mittesubjektilise rindtarindi korral (b).

- (a) *Rahvamassis truult teineteise kõrval seisvad, vooluga kaasa liikuvad Jaan ja Ilme* tahavad ühise deklaratsiooni esitada, kuid ei tea, kuidas seda teha. [A] *Abrukal elavad isa ja poeg* kukkusid laupäeva pärastlõunal teel koju läbi õhukese merejää. [A]
- (b) Vangistatud on *Eestist pärit vene keelt kõnelev mees ja naine*. [A] *Jehoova tunnistajate usulahku kuuluva ema ja isa* puhul kaalutakse, kas anda nad kohtu alla süüdistatuna omaenda lapse surma põhjustamises ettevaatamatuse tõttu [A] .. nende all peab Kaie silmas oma elukaaslast ning *naabruses elavat ema ja isa*.

Nii rohke mitmuse kasutus kesksõnalise atribuudi puhul on ilmselt seletatav kesksõna verbilisusega (sündmuslik sisu, ajasuhte väljendamine, verbile omaste laiendite olemasolu). Suuremast verbilisusest võib tuleneda ka verbile omaste ühildumisreeglite suurem rakendumine, s.o sisuline ühildumine rindtarindist subjekti korral. Oleviku partitsiip langeb pealegi vormilt kokku oleviku mitmuse 3. pöörde vormiga.

3. Rinnastatud täiendite mitmuslik põhi

Nagu juba öeldud, on eesti keele üheks süntaktiliseks erijooneks peetud sedagi, et nimisõna jääb ainsusesse ka siis, kui seda laiendavad eraldi-vaatlevad rinnastatud täiendid, s.o täiendid, millest igaüks osutab eri üksikobjektile.

uus ja vana maja, mitte: *uus ja vana majad*
naise ja mehe keha, mitte: *naise ja mehe kehad*
Munga, Gildi ja Rüütli tänav, mitte: *Munga ja Rüütli tänavad*

Adjektiivatribuutide korral pole põhja ainsuse erandituses kunagi kaheldud, genitiivatribuutide puhul on mitmust siiski mõnel juhul võimalikuks peetud. Karl Mihkla arvates (EKLP I 1974: 434) on mitmus võimalik peamiselt siis, kui põhisõna väljendab mõne täiendiga seoses mitut. Nt

lausest (a) nähtuvat, et mõlemast linnast oli saabunud mitu võistkonda, lausest (b) aga, et kummastki linnast oli üks võistkond.

(a) Võistlustele olid saabunud *Tallinna ja Tartu võistkonnad*.

(b) Võistlustele oli saabunud *Tallinna ja Tartu võistkond*.

Samuti on mitmuse kasutust peetud loomulikuks juhul, kui rinnastatud atribuutide loetelu lõpus on mitmuslik lühend *jm, jms, jt, jts, vm, vms* (Aavo Valmis: Mihkla, Valmis 1979: 145–146; Valter Tauli 1980: 281–282).

Ta oskab vestelda *eesti, vene, saksa, inglise jt [ja teistes] keeltes*.

Tauli on olnud mõnevõrra teistest liberaalsem, pidades mitmust ainsuse tõrjepvõimaluseks järelatribuutide korral.

Ma võtsin *telefonikõne(d) Tallinna ja Tartusse*. Ma mõtlen *koosolekut/ koosolekuid enne jõulu ja uue aasta algul*.

Samasugune ainsust soosiv suhtumine, mis lähtus Matti Sadeniemi (1960) seisukohtadest, valitses pikka aega ka Soome keelekorralduses, kuni 1988. aastal avaldas Marja Lehtinen ajakirjas Kielikello artikli, mis näitas veenvalt, et mitmusliku põhja kasutus rinnastatud täienditega konstruktsioonides on tegelikkuses tunduvalt ulatuslikum, kui seni arvatud, lausa valdav. Näiteks ajalehetekstide 150st genitiivsete pärisnimeliste atribuutidega konstruktsioonist olid tervelt 139 mitmusliku põhjaga. Suures soome keele grammatikas (ISK 2004) on astutud veel samm edasi ning peetud ainsuslike genitiivatribuutidega konstruktsioone, mille põhi on ainsuses (nt *verotuksen ja työelämän uudistus*), üksnes koosvaatlevaiks, st ühele tervikule osutavaiks.

Kes vähegi kõnealust tüüpi konstruktsioonide kasutust on osanud tähele panna, see on arvatavasti märganud, et ka eesti keeles on mitmust rohkem, kui normatiivsetes grammatikates soovitatud. Kindlasti ei kehti Mihkla piirang. Mitmust ei kasutata küll mitte nii palju kui soome keeles, rääkimata vene keelest, kus põhi on mitmuses ka rinnastatud ainsuslike adjektiivatribuutide korral, nt *старый и новый дома*, kuid siiski mitte nii vähe, et seda erandiks pidada.

Ka rindtarindist atribuudi korral oleneb põhja mitmuse kasutus ühelt poolt põhjast ning teiselt poolt atribuudist. Mitmuse kasutuse eelduseks on põhjaks oleva substantiivi kvantitatiivne piiritletus. Kui põhjaks on abstraktnoomen (*meeleolu, tähtsus, majandus, poliitika, tegevus* jne) või muu kvantitatiivselt piiritlemata substantiiv, mida tavaliselt mitmuses ei

kasutata, siis jääb see ka rinnastatud adjektiivatribuutide põhjana üldjuhul ainsusesse.

Raamatukogus olevad materjalid on keskendunud peamiselt *Eesti, Läti ja Leedu ajaloo*le, *folkloorile* ja *etnograafiale*. [A] *Läti ja Itaalia tähtsus* Eesti impordipartneritena suurenes eelmise aastaga võrreldes veelgi .. [A] .. *Eesti, Läti ja Leedu majanduspoliitika* püsib erinevana .. [A] Kutsume kõiki lapsevanemaid, pedagooge, *kooli ja lasteaija personali* .. Misso valla hariduse ümarlauale [etTenTen] .. kui lisada veel *töötukassa ja haigekassa raha*, siisei jää majandusimest küll midagi järgi. [etTenTen]

Piiritletud põhja korral oleneb mitmuse kasutus rinnastatud atribuutide referentsuse astmest. Põhja mitmus on kõige tavalisem definiitsete genitiivatribuutide korral. Tüüpiline mitmuslikku põhja laiendav rindtarind koosneb pärisnimedest.

Eesti ja Soome välisministrid kirjutasid kolmapäeval Helsingis alla koostöömemorandumile .. [A] *Eesti ja Soome valitsused* on Rootsile teatanud, et nad ei poolda surnukehade ülestoomist ja soovivad endiselt jätta Estonia vrakk puutumatuks paigaks. [A] Operaatorlepingu igal lehel on *Jaak Tamme ja TSM-i juhatuse esimehe Einar Vettuse allkirjad*. [A] Kolm ööd-päeva töötanud piirivalve ja politsei operatiivtöötajad said relva kätte järgmisel öhtul *Sepa ja Maleva tänavate* nurgal asuvast katlamajast, kuhu röövlid selle peitsid. [A] Setumaa valdade liitu kuuluvad *Mikitamäe, Meremäe, Värskä ja Misso vallad*. [etTenTen] Rahvusvahelise turniiri avamängus kohtusid Paide Ühisgümnaasiumi staadionil *Horvaatia ja Malta koondnaiskonnad*. [etTenTen]

Seniste normatiivsete arusaamade järgi peaks kõigis neis näidetes olema põhisõna ainsuses. Mõistagi esineb ainsust praegugi.

Eesti ja Soome välisminister allkirjastavad kahepoolse viisavabaduse lepingu kolmapäeval Tallinnas .. [A] *Eesti ja Soome valitsus* kinnitasid eelmisel nädalal, et „Estonia“ vrakk ja seda ümbritsev ala on laevahuku ohvrite viimne puhkepaik. [A] Rootsi ajal olevat samal kohal, *Laia ja Rüüüli tänav* nurgal, asunud õuekohus. [A] Setumaa Valdade Liidus, kuhu kuuluvad *Misso, Meremäe, Mikitamäe ja Värskä vald* .. [etTenTen]

Kuid mitmuse ja ainsuse arvuline suhe on pärisnimeliste liikmetega rindtarindi puhul enam-vähem võrdne, mistõttu mingist mitmuse erandlikust kasutusest rääkida ei saa. Näiteks ajaleheteksti 67 näitest, mille täiendossaks oli *Eesti ja Soome* ning põhjaks *president, riigipea, valitsusjuht, peaminister, välisminister, siseminister, valitsus, riigikantselei, siseministeerium* ja

keskkonnaministeerium, oli põhi 33 näites mitmuses, 34 näites ainsuses. 26-st rindatribuudiga näitest, mille põhjaks oli *tänav, vald, maakond, küla, alev* või *linn*, oli põhi mitmuses 12 ja ainsuses 14 korral.

Pärisnimeliste rindtarindite põhjana võib mitmuses mõnikord olla ka tavaliselt piiritlemata (jaotatav) substantiiv, nt *majandus, poliitika* vms, mis sel juhul tõlgendub piiritletuna.

Analüütikute sõnul on *Itaalia ja Hispaania majandused* ilmselt juba languses. [etTenTen] Riigid peaksid .. regulaarselt vaatama läbi *oma integreeritud planeerimise ja arendustegevuse poliitikad*. [etTenTen]

Põhja mitmust esineb ka üldnimeliste rindtarindite korral.

.. möödunud neljapäeval leidis naine korterist *abikaasa ja poja surnukehad*. [etTenTen] Kas näiteks *köögi ja vannitoa õhuklapid* on avatud? [etTenTen] Analüüsides oluliste ministrikohtade jaotust valitsuses selgub aga, et KMÜ valimisliidul oli ainult *peaministri ja välisministri kohad*. [etTenTen] Populaarseimad olid *keskkonnakorralduse ja kehakultuuri erialad*. [etTenTen] Dr Peter Payne paiskas õhku küsimuse, kas *teaduse ja kristluse maailmavaated* on konfliktis. [etTenTen] Elementaarosakeste maailm on võrreldes meie makromailmaga ikka totaalselt teisiti toimiv, *aja ja ruumi mõisted* kaotavad seal sisu. [etTenTen]

Pärisnimeliste rindtarinditega võrreldes esineb põhi siin üksikobjektidele osutavate rindliikmete puhul mitmuses siiski harva (a). Enamasti tingib põhja mitmuse juba iga atribuut eraldi võetuna (b).

- (a) Traditsioonilised oskused on *lugemise, kirjutamise ja arvutamise oskus*. [etTenTen] Kõige suuremat huvi tunti muidugi riigikaitsekomisjoni vastu, järgnesid *välisasjade, kuluseaduse ja maaseaduse komisjon*. [etTenTen]
- (b) Tähtajatu teenusleping sõlmitakse, kui on täidetud *eeskirja ja liitumislepingu tingimused*. [etTenTen] = .. *eeskirja tingimused ja liitumislepingu tingimused*.

Mitmust esineb ka pärisnimekujuliste genitiivsete liigiatribuutide ja neile lähedaste käändumatute omadussõnade korral (a). Liigitähenduse tõttu on sellise rindtarindi põhi siiski tavaliselt ainsuses (b).

- (a) Küpros on teatavasti kahe vaenuliku kogukonna vahel jagatud saar. Ametlik lõhe *kreeka ja türki kogukondade* kooselus fikseeriti aastal 1974 .. [A] Eristatakse kokku kaheksat lokaalset kultuuri: *india, hiina, babüloonia, egiptuse, antiik-, araabia, vene ja lääne-euroopa kultuurid*. [etTenTen] Minu ajal, kuni 1934. aasta suure koolireformini olid Petseri

riiklikus gümnaasiumis 10 klassiga *vene ja eesti osakonnad*, kummaski viis klassi. [etTenTen] Keelt peab oskama ja mitte ainult inglise, väga tähtsad on ka *vene ja hispaania keeled*. [etTenTen]

- (b) .. esindatud on ka *vene ja juudi kogukond* Eestis .. [A] Lõuna-Eesti on huvitav seepärast, et siin on võimalik lühikese vahemaa tõttu tutvuda *eesti, vene ja läti kultuuriga* .. [A] Organisatsiooni ametlikud keeled on *inglise, hispaania, prantsuse, saksa ja vene keel*. [etTenTen]

Korpusest ei õnnestunud leida näiteid mitmuse kasutuse kohta liitsõna täiendosade rinnastuse korral, kus oleks selgelt tegemist üksikobjektide eraldivaatleva rinnastusega, s.o juhtumeid, mille puhul kehtiks nt järgmine võrdus: *majandus- ja õigusteaduskonnad* = *õigusteaduskond ja majandusteaduskond*. Liitsõna täiendosade rinnastust saab nagu adjektiivatribuutidegi rinnastust tõenäoliselt alati käsitada nimisõnafraaside elliptilise rinnastusena, st *majandus- ja õigusteaduskonnad* = *õigusteaduskonnad ja majandusteaduskonnad*, *majandus- ja õigusteaduskond* = *õigusteaduskond ja majandusteaduskond*. Sama kehtib tuletiste kohta, nt *mees- ja naiskonnad* = *meeskonnad ja naiskonnad*, *mees- ja naiskond* = *meeskond ja naiskond*.

4. Kokkuvõte

Nii adjektiivatribuudi mitmus rindühendist põhja korral kui ka rindühendist genitiivatribuutide põhja mitmus ei ole päris erandlik, nagu enamasti väidetakse, vaid teatud juhtudel üsna tavaline. Adjektiivatribuudi mitmuse kasutamist soodustavad ühelt poolt rindliikmete omadused: definiitsus – rindliikmeteks on kõige sagedamini pärisnimed, nt *loodusvarade poolest rikkad Venemaa ja Kanada*; terviku osaks olemine – rindliikmetel on sageli mingi ühisnimetaja, nt *auhinnalised 5. ja 6. koht*, ning tihtipeale moodustavad nad pooleldi kinnistunud, nn loomulikke ühendeid, nt *Armsad Leelo ja Mare!* Teiselt poolt soodustavad mitmuse kasutust ka atribuudi omadused. Atribuut on sageli sisult kvantitatiivne, nt *16-aastased Jüri ja Aleksandr*, või verbi omadustega, nimelt oleviku partitsiip, nt *Abrukal elavad isa ja poeg kukkusid läbi merejää*.

Rinnastatud atribuutide põhja mitmus esineb piiritletud põhja korral ning seejuures valdavalt defiinitsete, pärisnimeliste atribuutide korral, nt *Soome ja Eesti välisministrid kirjutasid alla koostöömemoorandumile*.

Kirjandus

- AK 2000** = Ametniku keelekäsiraamat. Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline. Justiitsministeerium. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS.
- Corbett, Greville G. 1979.** The agreement hierarchy. – *Journal of Linguistics* 15, 203–224.
- Corbett, Greville G. 2000.** Number. Cambridge: University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139164344>.
- Dalrymple, Mary, Irina Nikolaeva 2006.** Syntax of natural and accidental coordination. Evidence from agreement. – *Language* 86 (4), 824–849.
- EKK 2007** = Mati Ereht, Tiiu Ereht, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: EKSA.
- EKLP I 1974** = Karl Mihkla, Lehte Rannut, Elli Riikoja, Aino Admann. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause. Toim. Ernst Nurm. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Ereht, Mati 1999.** Agreement in Estonian. – *Estonian: Typological Studies III*. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11.) Ed. Mati Ereht. Tartu, 7–46.
- Ereht, Mati 2000.** Arvuühildumisest tänapäeva eesti kirjakeeles. – *Keel ja Kirjandus* 3, 180–189.
- ISK 2004** = Auli Hakulinen (päätoim.), Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho. Iso suomen kielioppi. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 950.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtinen, Marja 1988.** Pääsanana yksikkö ja monikko eräissä attribuuttirakenteissa. – *Kielikello* 1, 7–20.
- Mihkla, Karl, Aavo Valmis 1979.** Eesti keele süntaks kõrgkoolidele. Tallinn: Valgus.
- Sadeniemi, Matti 1960.** Numeruskysymyksiä. – Matti Sadeniemi. Kielenkäytön kysymyksiä. (= Tietolipas 18.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 78–81.
- Tauli, Valter 1980.** Eesti grammatika II. Lauseõpetus. Finsk-ugriska institutionen. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- Wälchli, Bernhard 2005.** Co-compounds and Natural Coordination. Oxford: Oxford University Press.

Coordinate structures as parts of a noun phrase

MATI ERELT

The article examines the use of the plural form of adjectival attributes in cases where these attributes modify a distributive coordinate structure with singular conjuncts (*eakad mees ja naine* ‘old (pl.) man and woman’ pro *eakas mees ja naine* ‘old (sing.) man and woman’), as well as the use of the plural form of nouns modified by coordinated genitive attributes (*Eesti ja Soome presidendid* ‘The presidents of Estonia and Finland’ pro *Eesti ja Soome president* ‘The president of Estonia and Finland’). The use of the plural in such constructions is not as rare as is commonly believed, but rather is actually quite common in certain cases. Certain properties of the conjuncts favor the use of the plural form of adjectival attributes, for instance if the conjuncts are proper names, e.g. *loodusvarade poolest rikkad Venemaa ja Kanada* ‘Natural resource-rich Russia and Canada’, or if they are parts of the same whole, e.g. *auhinnalised 5. ja 6. koht* ‘award-winning 5th and 6th place’. The plural is often found in partially fixed, so-called natural compounds, e.g. *Armsad Leelo ja Mare!* ‘Dear Leelo and Mare!’ The properties of the attribute itself also play a role: attributes appearing in the plural are often quantitative in meaning, e.g. *16-aastased Jüri ja Aleksandr* ‘16-year-olds Jüri and Aleksandr’, or have verbal properties, namely the present participle, e.g. *Abrukal elavad isa ja poeg kukkusid läbi merejää* ‘A father and son living on Abruka fell through the sea ice’.

Nouns modified by coordinated attributes appear in the plural when they are bounded and predominantly when the attributes are definite, especially proper names, e.g. *Soome ja Eesti välisministrid kirjutasid alla koostöömemorandumile* ‘The foreign ministers of Finland and Estonia signed the cooperation memo’.

Keywords: Estonian, syntax, noun phrase, coordination, attribute, number agreement

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
mati.erelt@ut.ee

EESTI *VÕTMA*-TULEVIKU LUGU¹

KÜLLI HABICHT, PIRET PIIROJA,
ILONA TRAGEL

Annotatsioon. Praegusel ajal lähtutakse keelenähtuste grammatiseerumise teede kirjeldamisel sageli korpuste andmetest ja konstruktsioonigrammatilisest või laiema konstruktsioonilisest lähenemisest (vt Hundt 2001; Lindquist, Mair 2004; Hilpert 2008; Bybee 2010; Traugott, Trousdale 2013). Siinses artiklis anname diakroonilise ülevaate *võtma* + V_{DA} -konstruktsioonist, millele on seni üsna vähe tähelepanu pööratud. Selle aspektuaalsust, modaalsust ja tuleviku-aega väljendava konstruktsiooni kasutusdünaamikat on aidanud avada just eesti keele korpused. Konstruktsiooni kujunemist on mõjutanud ühelt poolt loomulik grammatiseerumine, teiselt poolt preskriptivistlik lähenemine kirjakeele kujundamisele. Artiklis kirjeldame, kuidas eesti keele *võtma*-verbist ja *da*-infinitiivist koosnev konstruktsioon, mida kasutati vanemas rahvakeeles ennekõike tahtelise tegevuse algusfaasi väljendamiseks, omandas vanas kirjakeeles saksa keele futuurumivormide vastena uue grammatilise funktsiooni. Rahvakeele andmed oleme kogunud regilaulude korpusest, Tartu Ülikooli eesti murrete korpusest ja Eesti Keele Instituudi käsikirjalisest murdekogust (EKI MK). Kirjakeele materjal on kogutud eesti kirjakeele korpustest, põhiliseks materjaliallikaks on olnud vana kirjakeele korpus (VAKK). Kirjeldame konstruktsiooni grammatiseerumise teed, toome välja kesksed grammatilised funktsioonid ja analüüsime korpusandmete põhjal konstruktsiooni päritolu (oma või laenatud, loomulik või keelekontaktidest põhjustatud grammatiseerumine).

Võtmesõnad: morfosüntaks, diakrooniline keeleuurimine, futuurum, *võtma*-verb, eesti keel

1. Sissejuhatus

Tavapärasel leksikaalses tähenduses kasutatakse eesti verbi *võtma* nagu ka teiste maailma keelte sama tähendusega verbe, et väljendada siirmist peripersonaalses ruumis (Kopecka, Narasimhan 2012), st ruumis, mis jääb

¹ Uurimust on toetanud projekt „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel“ (PUT 475).

agendi käeulatusse ilma oma asukohta muutmata (vt ka Gallese, Lakoff 2005). Siirdav entiteet liigub agendi poole ning protsessi kujutatakse agendi positsioonilt. Nagu kõik siirmisverbid, sisaldab ka eesti *võtma* üleandmise tähendust.

Maailma keelte grammatiseerimiseleksikon (Heine, Kuteva 2002: 286–291) nimetab allikmõiste *võtma* juures seitset grammatilist sihtfunktsiooni, sh tulevikku. Siinses artiklis keskendume *võtma* + V_{DA} -konstruktsiooni eesti keeles avaldunud neljale kesksele grammatilisele funktsioonile, sh verbi *võtma* kasutamisele tulevikku väljendava poolabiverbina XVII ja XVIII sajandi kirjakeeles (näide 1).

- (1) *Ma wottan palju rahwa üle wallitseda ..*

'Ma võtan paljude rahvaste üle valitseda = Ma hakkam valitsema paljude rahvaste üle' (VAKK, Piibel 1739)²

Artikli teine osa tutvustab lühidalt *võtma*-verbi grammatiseerumist ning kolmas osa täpsustab siin vaadeldava konstruktsiooni *võtma* + V_{DA} tausta. Neljas osa keskendub *võtma*-verbi päritolule ja tähendustele ning eesti keele perifrastilistele tulevikukonstruktsioonidele. Viies osa annab ülevaate *võtma* + V_{DA} -konstruktsioonist varasemates rahvakeelsetes allikates. Kuna konstruktsiooni arengut on oluliselt mõjutanud kirjakeele teadlik arendamine ja normimine, anname viiendas osas põhjalikuma ülevaate nii eespool nimetatud protsessidest kui ka neis olulist rolli mänginud seisukohtadest. Kuuendas osas esitame XVI–XX sajandi tekstide korpusanalüüsi tulemused. Seitsmes osa sisaldab üldist kokkuvõtet ning lühiarutelu *võtma* + V_{DA} -konstruktsiooni arengust ja selle mõnevõrra ebatavalisest kasutusest eesti kirjakeeles.

Artiklis pöördume muu hulgas vanimate säilinud keeleallikate poole, et uurida arvatavalt rahvapärast konstruktsiooni, millest oleks võinud loomuliku grammatiseerimisprotsessi jätkudes areneda tulevikukonstruktsioon.

Alustuseks tuleb ka tõdeda, et aspektiliste ja modaalsete funktsioonide tiheda seotuse tõttu on neid sageli keeruline eristada. Seda on märkinud teiste hulgas ka John Lyons (1977: 816) ja Östen Dahl (2000: 313). Seetõttu käsitleme konstruktsiooni kasutamist eri funktsioonides kontinuumina, lähedes ühtlasi eri grammatiliste funktsioonide koosesinemise võimalusest ja osalisest kattuvusest. Et määratleda *võtma*-verbi abiverbistumise astet

² Vana kirjakeele korpuse allikaid vt <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/>.

da-infinitiiviga konstruktsioonis, kasutasime järgmisi üldisi kriteeriume, mille alusel valisime ka korpusanalüüsis märgendatavad tunnused.

1. Morfosüntaksi tasand: konstruktsiooni kasutuse vormiline laiendamine (kriteeriumiks ennekõike verbi *võtma* vorm, nt isik, aeg).

2. Semantika tasand: sündmuse toimumise hetke projitseerimine kõnehetkele järgnevasse aega; konstruktsioonis sisalduv ennustuse tähendus; eri semantiliste verbitüüpide kasutus *da*-infinitiivis verbi puhul; abstraktsete ja elutute subjektide kasutus *võtma*-konstruktsioonis³ (mida grammatilisem kasutus, seda võimalikumad on konstruktsioonis abstraktsed ja elutud subjektid); objekti kasutus *da*-infinitiivis verbi juures (mida grammatilisem kasutus, seda rohkem esineb *da*-infinitiivis verbi juures mittemateriaalset objekti).

Lisaks võtsime vana kirjakeele lausete tõlgendamisel arvesse ka saksa tõlkevasteid, mis annavad sageli infot selle kohta, mis funktsioonis on konstruktsiooni konkreetsetes lauseümbruses kasutatud (vt näited 19 ja 20).

2. *Võtma*-verbi grammatiseerumine

Suure sagedusega siirmisverbid, mida ühendab võtmise tähendus, on maailma keeltes grammatiseerunud eri määral (nt Heine ja Kuteva 2002: 286–291). Bernd Heine (1993: 47, tabel 2.2) märgib, et grammatilised ingressiivi- ja tulevikukonstruktsioonid arenevad sageli järgmistest põhilistest sündmusskeemidest: liikumine, tahtelisus ja seisundimuutus. *Võtma*-verb sisaldab liikumist, kuid see on piiratud: 1) liigub tavaliselt väikeste mõõtmetega ese, mitte agent; liikumise tulemusena muutub objekti asukoht (üks põhjustatud liikumise liike) ning 2) ese liigub tavaliselt agendi peripersonaalses ruumis. On võimalik, et liikumisala piiratus ongi üks (semantilisi) põhjusi, miks verbist *võtma* ei ole saanud täielikult grammatiseerunud tuleviku abiverbi. *Võtma*-verbi füüsilisest põhitähendusest edasi arenenud tahtelisuse tähendus on selle verbi grammatilistes kasutusjuhtudes samuti olemas.

Maailma keelte grammatiseerumiseleksikonis on mainitud *võtma*-verbi tuleviku abiverbina ungari, hiina ja sinti mustlaskeeles (Heine, Kuteva 2002: 288). Autorid tunnistavad, et selline grammatiseerumistee ei ole siiski kindlalt tõestatud ja vaja oleks lisauurimusi (Heine, Kuteva 2002:

³ Artiklis kasutatakse *võtma* + *V_{DA}*-konstruktsiooni asemel mõnikord lühiduse huvides ka nimetust „*võtma*-konstruktsioon“.

288). Peale selle leksikoni andmete oleme leidnud vaid üksikuid allikaid, kus mainitakse *võtma*-tulevikku. Näiteks Bernd Heine ja Motoki Nomachi (2013) väidavad, et mõnes Venemaal kõneldavas mustlaskeeles murdes (Valahhia mustlaskeel) kasutatakse 'võtma'-täheendusega verbi tuleviku abiverbina. Autorid peavad seda keelekontaktist tingitud muutuseks, sest *võtma*-tulevik olevat olemas ka mõnes valgevene ja vene murdes (see on väidetavalt üks kahest tulevikuaajast nendes keeltes) (Heine, Nomachi 2013: 85–86). Ka Dahl (2000: 324) nimetab 'võtma'-, 'haarama'-täheendusega verbe (ungari keeles ja mustlaskeeles) allikana, millest on kujunenud tulevikuaja väljendamise vahendid perifrastilises konstruktsioonis.

3. Konstruktsioon *võtma* + V_{da}

Siinkohal vaatleme lähemalt *võtma*-verbi ja *da*-infinitiivi ühendeid, kus *võtma* esineb poolabiverbina ja konstruktsioon väljendab tahtelisust, (algus)aspekti, modaalsust ja aega. Konstruktsioon ja selle kesksed grammatilised funktsioonid on allpool esitatud grammatilisuse suurenemise järjestuses (alates vähem grammatilistest) ning iga funktsiooni juures on toodud näide konstruktsiooni kasutamise kohta. Funktsioonide vahel ei ole selgeid piire, need moodustavad kontinuumi. Konstruktsiooni põhimall jääb samaks, sisaldades agenti, mis on vormistatud subjektina, poolabiverbi *võtma*, põhiverbi *da*-infinitiivi vormis ja sageli ka teemat, mis süntaktiliselt realiseerub objektina.

Eesti keele *da*-infinitiivi kasutatakse peamiselt koos deskriptiiv- ja modaalverbidega, nagu *komberdama*, *vitsutama*, *paukuma*; *võima*, *tohtima* ja *saama*. Ligikaudu 87% kõigist *da*-infinitiiviga konstruktsioonidest on modaalkonstruktsioonid (Penjam 2008: 123). *da*-infinitiiviga konstruktsioon on tavaliselt verbi laiendi positsioonis, funktsioneerides süntaktiliselt objektina, kuid võib mõnel juhul esineda ka subjekti, määruse või predikatiivina⁴.

⁴ Olgu märgitud, et verbiga *võtma* moodustub eesti keeles ka teine (ajalooliselt hilisem), kausatiivne *ma*-infinitiiviga konstruktsioon. Selles konstruktsioonis on *ma*-infinitiivis verbi valik piiratud tegevuse või liikumise viisi väljendava deskriptiivverbiga. Tegevussubjekt on tavaliselt elutu, nt *Söök sai nii tuline, et võtab suu õhetama*. (etTenTen, ylle.mrt.ee)

Siin vaadeldava konstruktsiooni põhimall on $S_{\text{agent}} + v\dot{o}tma_{\text{poolabiverb}} + (O) + V_{\text{DA}}$. Konstruktsiooni grammatiseerumist iseloomustavad järgmised ennekõike semantiliselt motiveeritud arenguetapid.

1. Tahtelisus (subjekti kontrollile alluv olukord)

(2) *Agga nemmad ei wotnud mind kuulda, egga omma kõrwa mo pole pöördä.* (VAKK, Piibel 1739)

2. Tahtelisus > ingressiivne aspekt (laiendused: iteratiivne, habituaalne kasutus), st tahtelisusele lisandub tegevuse algusfaasi tähendus

(3) *O Jlm wotta öigkest mottelda ..* (VAKK, Stahl 1637)

3. Ingressiivne aspekt > osalejasisene vajalikkusmodaalsus (kavatsus, suvatsemine), st alustamistähendusele lisandub modaalsus, tegija soovi või soovimatuse väljendus tegevuse alustamiseks või selle edaspidiseks sooritamiseks

(4) *ma ei wõta seda teha* (Wiedemann 1973/1893: 1399)

4. Kavatsus > tulevik (tegevus on projitseeritud kõnehetkele järgnevasse aega)

(5) *Ja rahho ning armastus wõtward seal sees assuda.* (VAKK, Kreutzwald 1843b)

Funktsioonide eristamiseks ja eelkõige tulevikufunktsiooni määramiseks kasutame osas 1 mainitud kahte kriteeriumi: morfosüntaktilist ja semantilist. Siinses uurimuses on grammatiseerunud konstruktsioone käsitletud konstruktsioonigrammatikast ja konstruktsionalismist lähtudes (Goldberg 1995, 2006; Traugott, Trousdale 2013): konstruktsioonid on vormi ja tähenduse konventsionaliseerunud paarid, mille puhul konstruktsiooni kui terviku tähendus ei tulene otseselt selle osade tähendustest. Konstruktsionalistlik lähenemine käsitab uute sisu-vormi tervikute teket astmelise protsessina, mille käigus tekkinud üksused hakkavad paiknema kontiinumis grammatilise ja leksikaalse tähenduse vahel (Traugott, Trousdale 2013: 22–26).

4. *Võtma*-verbi päritolu ja põhitähendus ning eesti keele tulevikukonstruksioonid

Siinses osas esitame taustinformatsiooni verbi *võtma* kohta. Jaotis 4.1 tutvustab *võtma*-verbi päritolu ja põhitähendust ning jaotis 4.2 käsitleb perifrastiliste tulevikukonstruksioonide olemasolu eesti keeles.

4.1. *Võtma*-verbi päritolu ja põhitähendus

Võtma-verbil on kindlad etümoloogilised vasted kõikides läänemeresoome keeltes, nt karjala *ottoa*, vepsa *otta*, vadja *võttaa*, soome *ottaa*. Kaugemate sugulaskeelte vasted on ebakindlad, nt komi *votny* ja mansi *wāti*, mõlema tähenduseks 'korjama', samuti saami *vuohittit* 'jälitama, jälgi leidma' ja neenetsi *wed'e-* 'järele vaatama, jälitama; külastama'. Tegemist on siiski vana omasõnaga, mille algne tüvekuju on olnud **watta-*. (Häkkinen 2011: 845; Metsmägi jt 2012: 618).

Nagu sarnase tähendusega verbid paljudes teistes keeltes, on ka eesti *võtma* suure esinemissagedusega: eesti kirjakeele korpuses on see sageduselt üheksas verb (Kaalep, Muischnek 2002). Tänapäeva eesti keeles on *võtma* märkimisväärselt polüseemne: eesti keele seletava sõnaraamatu andmetel on sellel 17 tähendust ning see esineb 23 ühendverbis ja 77 fraseologismis (EKSS 2009). Peale *da*-infinitiiviga konstruksioonide kasutatakse verbi *võtma* ühendverbides, *ma*-infinitiiviga konstruksioonides ja seriaalkonstruksioonide esiliikmena (Tragel 2003).

Võtma on kasutusel juba XVII sajandi esimese poole kirjalikes allikates, esindades seal tahtelise alguse funktsiooni (nt näited 3 ja 30). Verbi *võtma* leksikaalne põhitähendus on alati olnud ja on ka tänapäeva eesti keeles millegi eemaldamine kusagilt (näide 6, konstruksioon $S_{agent} + V_{võtma} + ADV_{koht} + O_{teema}$)

(6) [Naine] **võtab** oma mustast käekotist telefoni .. (EKSK, Maaleht 2002)

Päritolu kokkuvõtteks võib öelda, et *võtma* on vana keeleomane tuumverb, mis tähistab lihtsat füüsilist siirmistegevust ja millel on ka grammatilisemat kasutust.

4.2. Eesti keele perifrastilised tulevikukonstruktsioonid

Valter Tauli (1966: 79) väitel väljendatakse Uurali keeltes tulevikku tavaliselt oleviku vormiga.⁵ Uurali keeltes esinevad tuleviku tähenduses algust väljendavatest verbidest arenenud abiverbid (näiteks vadja verb *neisa* 'tõusma', millel on ka tähendus 'algama'; karjala *rubia* 'hakkama, algama'). Teiste abiverbide allikatena märgib Tauli verbe *saama* (lüüdi, mansi murded) ja *tulema* (soome, kamassi). Verbi *võtma* Tauli oma ülevaates tuleviku abiverbi allikana ei nimeta (Tauli 1966: 79–82).

Grammatiliste tulevikukonstruktsioonide olemasolu üle on korduvalt arutlenud paljud eesti keeleteadlased (sh põhjalikumalt nt Mägiste 1936; Metslang 1997). Enim tähelepanu on pööratud nn *saama*-tulevikule (st *saama* (sks *werden*) + V_{MA}) (vt nt Mägiste 1936; Metslang 1994; Habicht 2001a, 2001b; Tragel, Habicht 2012). Kõik autorid on pooldanud seisukohta, et eesti keeles puudub keeleomane produktiivne morfoloogiline vahend tulevikuaaja väljendamiseks. Tänapäeva eesti keele grammatikates ei olegi sel põhjusel morfoloogilist tulevikuaega käsitletud (Erelt 2003: 222–223; Erelt 2013: 90 jj). Mati Erelt (2013: 100–103) kirjeldab siiski situatsiooni tulevikulisusele osutavaid morfosüntaktilisi tarindeid, sh *saama*- ja *hakkama*-tulevikku. Ilona Tragel ja Külli Habicht (2012: 1403–1404) näitavad, et tänapäeva eesti keeles on *saama*-tuleviku kasutus piiratud. Helle Metslang (1994: 21) nimetab verbi *võtma* „tuleviku abiverbiks saksa malli järgi“, viidates esimestele eesti keele grammatikatele. Kadri Sildvee kirjeldab *võtma*-verbi „tulevikku viitavat tähendusnüansi“ (2000: 845) muude tulevikku väljendavate tegusõnadega *hakkama* ja *saama* võrreldes ning arutleb *võtma*-verbi võimalike grammatiseerumisteede üle. Ta põhjendab grammatiliste konstruktsioonide kujunemist kahe osalause teineteisesse sulandumisega, ühtseks tervikuks reanalüüsimisega, mille käigus infiniitne verbivorm läheneb *võtma*-verbile ja eri tüüpi grammatilised tähendused lisanduvad konteksti tõlgendamisest ja olenevad ka *võtma*-verbi vormist (kas olevik, lihtminevik või käskiv kõneviis). Tuleviku tähenduse eristumine oleneb Sildvee järgi ka infiniitse verbi abstraktsusest. (Sildvee 2000: 847–848) Ilona Tragel, Külli Habicht ja Piret Piiraja on andnud ülevaate *võtma*-tuleviku

⁵ Tauli mainib, et mõnes Uurali keeles leidub siiski ka morfoloogilisi tuleviku väljendamise vahendeid: vadja ja ungari keeles ning mansi ja samojeedi murretes leiduvat sufiksilisi tulevikuvorme (Tauli 1966: 79–82).

kujunemise rahvakeelsest taustast ja grammatiseerumise etappidest (Tragel jt 2015)⁶.

Esimestes eesti keele grammatikates esines tulevik täieõigusliku perifrastilise ajavormina, kuid juba alates XVII sajandi lõpust rõhutavad grammatikad tuleviku kui süstemaatilise vormi puudumist eesti keeles. Samal ajal sisaldavad grammatikate süntaksiosad veel kuni XIX sajandini aeg-ajalt näiteid tuleviku väljendamine kohta ning veel XVIII sajandi grammatikates on verbiparadigmas kirjeldatud nn konjunktivi futuurumi konstruktsiooni *saama* + V_{NUD} . Mõnes grammatikas on mainitud ka *võtma*-tulevikku (Thor Helle 1732; Hupel 1780), kuid põhjalikumalt ei ole seda käsitletud üheski allikas. XIX sajandi preskriptiivsetest grammatikatest alates on tulevikukategooriat ja ühtlasi seda väljendavaid konstruktsioone peetud saksamõjuliseks (Ahrens 1853). Julius Mägiste (1936) leiab, et *saama*-tulevik on eesti keelele siiski omasem kui saksamõjulisemad *pidama*- ja *tahtma*-verbiga tulevikukonstruktsioonid, kuna selle grammatiline alus on rahvakeelset päritolu, ehkki selle ulatuslikum ja süstemaatiline kasutus tulevikukonstruktsioonina on tingitud saksa mudeli järgimisest (Mägiste 1936: 76, 91).

5. Konstruktsiooni *võtma* + V_{DA} rahvakeelne algupära

Selles osas püüame tõestada *võtma* + V_{DA} -konstruktsiooni rahvapärast päritolu. Jaotises 5.1 näitame, et seda konstruktsiooni leidub ka sugulaskeeltes, jaotises 5.2 vaatleme konstruktsiooni esinemist regilauludes, jaotises 5.3 kirjeldame selle kasutust Eesti murretes ja jaotises 5.4 anname ülevaate konstruktsiooni esinemisest vanemat rahvakeelt sisaldavates sõnastikes. Jaotis 5.5 sisaldab põgusat taustülevaadet eesti kirjakeele varasemast arengust ja *võtma*-konstruktsiooni kasutusest.

5.1. Konstruktsiooni *võtma* + V_{DA} esinemine sugulaskeeltes

$V_{\text{poolabiverb}}$ + V_{DA} on eesti keeles väga levinud konstruktsioon, milles $V_{\text{poolabiverb}}$ positsiooni võivad täita mitmesugused modaalse, aspektuaalse ja ajatähendusega, rohkem või vähem abiverbistunud verbid. Sellist konstruktsiooni

⁶ Siinne artikkel erineb meie varasemast ingliskeelsest käsitlusest nii rõhuasetuse (eesti lugejale suunatud probleemistiku esiletõstmine), struktuuri kui ka tänapäeva keelematerjali valiku poolest.

esineb ka lähisugulaskeeltes, sh koos verbi *võtma* vastega nendes keeltes. Liivi keele sõnaraamatus on fikseeritud nt püsiühend *külõ võttõ* 'kuulda võtta' (Viitso, Ernštreits 2012: 375).

Liivikeelses piiblitõlkes leidub siiski vaid üksikuid näiteid sellise konstruktsiooni kohta.

- (7) .. *ja ku sa tām sū vāldiņ tied, sa liedad jūd rā kabal; sīe võttõn ānda nāntõn min jedst ja sin jedst.*
'ja kui sa tema suu lahti teed, leiad sa hõbeseekli; see võta anda neile minu ja sinu enese eest'
(Üž testament, Mt 17:27)

Konstruktsioon *võtma* + V_{DA} on olemas ka eesti keele lähimas sugulaskeeles vadja keeles, kus sel on samuti grammatilist kasutust, ennekõike tahtelise tegevuse algusfaasi väljendajana.

- (8) *tāmā on voimakaz, tämmākā elä võta võitõlla ..*
'ta on tugev, ära võta temaga võidelda = ära hakka temaga võitlema'
(Heinsoo 2010: 69)

Vadja keeles leidub selliseidki kontekste, kus konstruktsiooni võiks tõlgendada tulevikulisena.

- (9) *miä tappā võtan, va en tä, kummā tapan*
'Ma kavatsen tappa, aga ei tea, kumma tapan' (Heinsoo 2010: 69)

Heinike Heinsoo (2010: 69) lisab siiski, et infinitiivikonstruktsioonis verbiga *võtma* võib esineda vaid tahteline subjekt.

Soome keeles on olemas sarnane konstruktsioon *ottaa* + [V_{INF} + TRAN + POS.SUF], mis väljendab kavatsust ja ühtlasi ingressiivset aspekti.

- (10a) *otti työn tehdäkseen*
'võttis töö teha' (ISK 2004: 543)
(10b) *potilas ei ottanut parantuakseen*
'patsient ei paranenud (ei võtnud paraneda ~ ei hakanud paranema)' (SKP 1996: 367)

5.2. Regilaulud

Eesti regilaulude klassikalist kuju peetakse üle 2000 aasta vanaks, ehkki üleskirjutused ise pärinevad XIX ja XX sajandist. Küllalt rohkesti on *võtma*-konstruktsioone registreeritud juba vanast rahvalaulukeelest,

mis osutab sellele, et tegemist on keeleomase konstruktsiooniga, mida ei ole vana kirjakeele perioodil kontaktkeelte mõjul kasutusele võetud. Tähelepanu äratav on see, et rahvalaulukeeles on levinud eelkõige ühendid, kus *võtma* on abiverbina mineviku vormis ja konstruktsioon väljendab faasitähendust, st markeerib tegevuse (tahtelist) alustamist, seega samuti ingressiivset aspekti (näited 11 ja 12).

- (11) *Võtti emältä küsida,*
Vanaemältä vaideleda
Särki selga peenikesta .. (ERLK)
(12) *Võtsin tantsida tanuta*
Võtsin lipata linata (ERLK)

Peale eespool toodud tähenduste leidub kontekste (näide 13), milles verbi võib tõlgendada habituaalset (tavapärast) aspekti ja tulevikuaega väljendavana.

- (13) *Suu si võtab võiste laulda*
Sõrme sõlmiv niitsemid (ERLK)

Infinitiivis verbivorm kuulub rahvalaulumaterjalis enamjaolt kõnelemis-verbide hulka (näide 11), kuid näide 12 ilmestab ka liikumisverbi sobivust *võtma*-faasikonstruktsiooni.

5.3. Murded

Siinses osas esitatud näited konstruktsiooni kasutamise kohta Eesti murretes pärinevad Eesti Keele Instituudi käsikirjalisest murdekogust (EKI MK). Mõned üldistused on tehtud ka Tartu Ülikooli eesti murrete korpuse andmete põhjal.

Murretes on *võtma*-konstruktsioon esindatud kõige sagedamini ja laiemalt just sündmuse faasi väljendava tahtelise alguse kasutusjuhtudega. Erinevalt neutraalset algusfaasi väljendavatest konstruktsioonidest, nagu *hakkama*, *asuma*, *minema* + *-ma*, väljendab *võtma*-konstruktsioon subjekti tahtele alluvat, seega teadlikult otsustatud tegevuse algusfaasi. Murdetekstides võib tegevussubjektiks olla inimene (näide 14), kuid sageli ka loom (15), harvem antropomorfiseeritud elutu entiteet, millest sagedasim on ilm (16).

- (14) *Panid laeva põlema ja ise võtsid minna Sõrve poole. (EKI MK, Khk)*

- (15) *Sie vana (lammas) ei võttant tallekest oitata.* (EKI MK, Lüg)
 (16) *Kes teab, mis see elm teha võtab, kas akkab sadama vei* (EKI MK, Mar)

Teine selgelt eristuv funktsionaalne rühm on tavatsemisega, st tegevuse iteratiivse või habituaalse aspektiga seotud kasutusjuhud (17 ja 18), mis annavad edasi situatsiooni regulaarset kordumist. Seda tüüpi kasutusjuhud on sageli seotud elutu entiteediga.

- (17) *Sina ime, aina võtab ladista nädal otsa, luog keik mädaneb.* (EKI MK, Iis)
 (18) *Masin võtab vurada, kui ta tööl on.* (EKI MK, Mär)

Leitud murdenäited toetavad hüpoteesi, et $võtma + V_{DA}$ -konstruktsioon on pärit rahvakeelest, kuna see esineb ka murretes kõigis oma seni tuvastatud grammatilistes funktsioonides.

5.4. Konstruktsioon $võtma + V_{DA}$ varasemat rahvakeelt sisaldanud sõnaraamatutes

Kuivõrd $võtma + V_{DA}$ -konstruktsiooni puhul ei ole tegemist sagedase infinitiivikonstruktsiooniga, ei ole seda mainitud XVII sajandi sõnastikes ega grammatikates. Huvitav on aga asjaolu, et rahvapäraseid väljendeid teadlikumalt koondanud sõnaraamatud, mida koostati alates XVIII sajandi esimesest poolest, sisaldavad näiteid ka seda tüüpi grammatiliste konstruktsioonide kohta. Nii on 1720.–30. aastatest pärinevas Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises sõnaraamatus esitatud näited harjumuspärase tegevuse konstruktsiooni (tahtekonstruktsiooni edasiareng, näide 19) ja alguskonstruktsiooni kohta⁷ (20).

- (19) *Kuida kegi wotnut hüda*
Wie ein jeder gewohnt ist ihn zu nennen [TAHE > OTSUS > HARJUMUS]
 'Kuidas keegi on harjunud hüüdma'
 (20) *Mispärrast temma wottis mind ninda wihhata*
Warum fing er mich an so zu hassen [TAHE > OTSUS > ALGUS]
 'Miks ta hakkas mind nõnda vihkama?'

⁷ Eestikeelsete lausete täpsemad tähendused on siin järeldatud saksakeelsete vastete põhjal.

Täpselt Vestringi esitatud kujul on harjumuspärase tegevuse konstruktsiooni üle võtnud ka Ferdinand Johann Wiedemann oma eesti-saksa sõnaraamatus (1973/1893: 1399). Peale selle on Wiedemanni rahvakeelsete näidete hulgas ka osalejasisest vajalikkust väljendav tahtekonstruktsioon (21) ning optatiivne tulevikku projitseeritud tahtekonstruktsioon (22).

- (21) *ma ei võta seda teha*
ich mag, werde das nicht thun
'ma ei hakka seda tegema'

- (22) *wõta õnnistada*
geruhe zu segnen, segne (Wiedemann 1973/1893: 1402)
'õnnista'

Niisiis pakuvad regilaulud, murded ja rahvakeelt sisaldavad sõnaraamatud väärtuslikke andmeid *võtma*-konstruktsiooni päritolu ja grammatiseerumise uurimiseks. Kuna *võtma*-konstruktsioon esineb kõigis neis allikates, kus on eeldatavasti talletatud vanemad keelejooned, võime oletada, et konstruktsioon on alguse saanud rahvakeelest. Asjaolu, et konstruktsiooni kasutatakse mitmes grammatilises funktsioonis, tõestab veelgi, et eesti *võtma*-konstruktsioon ei ole grammatilises kasutuses vaid saksa keele mõjul.

5.5. Vana kirjakeel

Eelnenuga püüdsime tõendada *võtma* + V_{DA} -konstruktsiooni rahvakeelset algupära, järgnevalt aga anname ülevaate saksamõjulisematest kirjalikest allikatest. Siinne jaotis sisaldab taustinfot eesti vana kirjakeele kohta, mis on vajalik 6. osas esitatud korpusuuringu tulemuste tõlgendamiseks.

5.5.1. Eesti kirjakeele areng

Eesti keele grammatika sisaldab märkimisväärsel hulgal Euroopa keeltele omaseid jooni (Metslang 2009), mis on keelde tulnud grammatiliste konstruktsioonide kopeerimise tulemusena (Heine, Kuteva 2003, 2005, 2006). Eesti kirjakeele varasemat arenguperioodi on suuresti mõjutanud eelkõige saksa keel.

Niisiis peame eesti vanema kirjakeele materjali kirjeldades ja seda mõne keelenähtuse seletamisel kasutades paratamatult arvestama tollaste sotsiokultuuriliste oludega, mida kirjakeele kasutamise seisukohalt

kujundasid enamasti sakslastest kirikuõpetajad. Seetõttu võiks XVI sajandist kuni XIX sajandi keskpaigani kasutusel olnud ühelt poolt kasutaja emakeele mõjust lähtuvat, teisalt olemasolevate tõlketekstide põhjal varasemat kirjakeele traditsiooni arvestavat ja kolmandaks kohalikust regionaalsest variandist olenevat keelekuju nimetada omaette variandiks, saksamõjuliseks kirikukirjakeeleks või vahekirjakeeleks. Seda kirjeldades tuleb arvestada eeskätt autori eripära iseloomustavate aspektidega: kust pärit, missuguse emakeelega, missuguses Eesti piirkonnas töötas, kui hea keeleoskusega, kui autoriteetne omal ajal. Olukord, kus kirjakeelt arendati põhiliselt kirikutekstide tõlkimise otstarbel ja muud registrid ei olnud kuigivõrd välja arenenud, tähendas lõhet kõneldud rahvakeele ja kirikuraamatutes kasutatud kujundirohke tõlkemõjulise kirjakeele vahel. Piiblikeele normide tõttu järgisid religioossed tõlketekstid alliktekste võimalikult täpselt, säilitades sageli ka võõrapäraseid grammatilisi konstruktsioone. Siiski ei ole põhjust alahinnata XVI ja XVII sajandi saksamõjuliste tekstide olulisust eesti kirjakeele nähtuste diakroonilisel uurimisel. Sageli võimaldab just selliste tekstide morfosüntaktiline variatiivsus välja selgitada, mis on oma ja mis võõrapärane. Varasemates saksamõjulise perioodi tekstides on kas autorite teadliku valiku tulemusena või ebateadlikult säilinud arhailisi rahvapäraseid konstruktsioone, mille diakrooniline uurimine lisab kirjakeele arengu ja arendamise kohta autentseid andmeid.

5.5.2. Konstruktsioon *võtma* + V_{da} vanas kirjakeeles

Kuigi piiblikeeles sagedasi grammatilisi konstruktsioone, nagu tuleviku, algusfaasi või osalejasise modaalsuse väljendamine, on võidud saksa ja ladina keele eeskujul (n-ö sundgrammatiseerumise käigus, vt Metslang 2011) ulatuslikumalt kasutusele tuua, on just mõningad vähem sagedased konstruktsioonid säilitanud algse rahvapärase kasutustava. Selliste hulka kuulub ka siinses artiklis käsitletud *võtma*-konstruktsioon, mida on kirjakeeles teadlikult soovitatud võõrapäraste konstruktsioonide, nt *saama-* (*werden-*) ja *pidama-* (*sollen-*) tuleviku asendamiseks.

Võtma-tulevikukonstruktsiooni juurutamine on olnud teadlik keeleline otsus (vt Ross 2006; Kilgi 2012: 25–29, 46–48), mis näitab ühelt poolt üksikisiku (pietistist piiblikeele arendaja Anton Thor Helle) mõju väikese kasutajate hulgaga kirjakeele valikute suunamisel ning tõstab teisalt esile piiblitõlke tavatult suure rolli kirjakeele normi kujunemisel olukorras, kus muud kirjakeele registrid ei olnud samaväärsel tasemel välja arendatud.

Just eestikeelne täispiibel (1739) kinnistas kirjakeeles *võtma*-konstruktsiooni küllalt laia kasutusala alates tahtekonstruktsioonidest ja lõpetades tulevikukonstruktsioonidega. Piiblikeele hõlpsamini loetavaks muutmise ja rahvahariduse algusega alustati XVII sajandi lõpukümnetel ka ortograafiareformi, mis ühtlustas raamatukeele kuni XIX sajandi keskpaigani (Laanekask, Erelt 2003: 287–292). Hiljem, XX sajandi alguses *võtma*-konstruktsiooni kasutusala kitsenes, kuivõrd tulevikku ei peetud eesti keelele omaseks grammatiliseks vormiks. Kirjakeele ühtlustamise ja teadliku normimise ning eriti keeleteimetajate institutsiooni rakendumise kaudu XX sajandi 20. aastate lõpus hakati tulevikukonstruktsioonide kasutust teadlikult piirama. Et piir faasi- ja tulevikukonstruktsiooni vahel ei ole ühemõtteliselt selge, võis teadlik vältimine puudutada ka varasemaid rahvapäraseid ingressiivseid konstruktsioone.

6. Konstruktsiooni *võtma* + V_{DA} korpusuuring

6.1. Materjal ja meetod

Korpusanalüüs põhineb Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpusest ja eesti kirjakeele korpusest kogutud materjalil. XX sajandi materjal on võetud tasakaalus korpusest (EKTk). Korpustest on välja võetud kõik verbi *võtma* sisaldavad laused. Lausetes, milles *võtma* esines *da*-infinitiiviga konstruktsioonis, on märgendatud ajavorm, isik, *da*-infinitiivi vormis verb, *võtma*-verbi subjekti tüüp ja *da*-infinitiivis verbi objekti tüüp. Kuna XX sajandi korpus on teistest oluliselt mahukam, sisaldades verbiga *võtma* kokku 27 780 lauset, on sellest korpusest analüüsimiseks võetud 3535 juhuslikult valitud lauset.

6.2. Tulemused

6.2.1. Üldsagedus

Tabelis 1 on esitatud verbi *võtma* esinemissagedus eri sajandite materjalis, verbi absoluutne ja suhteline esinemissagedus *da*-infinitiiviga konstruktsioonis ja sõnede arv eri sajandite korpustes. XX sajandi korpuse maht on esitatud kursiivis, sest tabelis sisalduvad arvandmed ei kajasta korpuse tegelikku mahtu, vaid on arvutatud analüüsimiseks võetud lausete hulga alusel (põhjalikum selgitus on esitatud XX sajandi materjali puudutavas osas).

Tabel 1. *Võtma*-verbi ja *võtma* + V_{DA}-konstruktsiooni sagedus XVI–XX sajandil

Sajand	<i>Võtma</i> -verbi sisaldavad laused	<i>Võtma</i> -verb <i>da</i> -infinitiiviga konstruktsioonis	<i>Võtma</i> -verb <i>da</i> -infinitiiviga konstruktsioonis, miljoni sõne kohta	Korpuse suurus (sõnede arv)
XVI	7	0	0	2 528
XVII	1328	6 (0,45%)	7	892 869
XVIII	3542	315 (8,89%)	481	654 790
XIX	3337	466 (13,96%)	537	868 307
XX	3535	30 (0,85%)	16	1 908 747

Nagu tabelist 1 näha, leidsu XVI sajandi korpuses väga vähe *võtma*-verbi sisaldavaid lauseid ning üheski neist ei esinenud *võtma da*-infinitiiviga konstruktsioonis. Arvestades materjali piiratud hulka, ei ole see siiski üllatav.

Kuigi XVII sajandi tekstide korpus on tunduvalt mahukam, on verbi *võtma* üldine esinemissagedus ka selles korpuses suhteliselt väike ja *da*-infinitiiviga konstruktsioonis on verb väga haruldane – alla 5% kõigist esinemisjuhtudest.

XVIII sajandi materjali hulgas leidub verbi *võtma* sagedamini kui XVII sajandi korpuses ning verb esineb sagedamini ka *da*-infinitiiviga konstruktsioonis. Ligikaudu 9% kõigist verbi esinemisjuhtudest on *da*-infinitiiviga konstruktsioonis, mis võib tuleneda XVIII sajandi piiblitõlketegevusest (vt jaotis 5.5). Eriti sage on konstruktsioon 1739. aasta piiblis. Tänu esimese eestikeelse täispiibli autoriteedile jäid sealsed konstruktsioonid kirja-keelde püsima, sest piiblikeel kujundas paljuski kirjakeele normi. Piibli redigeerija ja ühe tõlkija Anton Thor Helle poolehoidu tõttu rahvapärasele *võtma*-konstruktsioonile näeme selle sagenemist esmalt just Thor Hellega seotud autoriteetsetes teostes, muu hulgas ka tema koostatud grammatikas (1732: 373–419), kus leiduvad ühtlasi rahvalikku kõnepruuki sisaldavad õpetlikud dialoogid. Ka nendes on kasutatud *võtma*-konstruktsiooni nii tahtelise tegevuse algusfaasi (23) kui ka tuleviku väljendamiseks (24).

(23) *Wotta* siis *Jesusse sanna pole hoida*, sest ta ütleb .. (VAKK, Helle 1732)

(24) *Minna tahhan teile hingamist sata*, siis se pühha *Waim se sanna läbbi wottab* sinno süddant õiges uskus *kinnitada*. (VAKK, Helle 1732)

Annika Kilgi vanemate piiblitõlgete verbimorfoloogiat käsitlevatest uurimustest selgub, et just Thor Helle hakkas *võtma*-tarindeid kasutama piiblitõlkes senisest tulevikulisemas funktsioonis. Peale selle juhib Kilgi tähelepanu iseloomulikule funktsioonide jagunemisele vana ja uue testamendi vahel. Uues testamendis, mille tõlketöö kestis sadakond aastat, esines *võtma*-tarind tekstikohtades, kus nii kreeka kui ka saksa tekstis oli algusfaasile osutav konstruktsioon. Vanas testamendis, mis tõlgiti põhiliselt 1730. aastatel, kasutati *võtma*-tarindit kohtades, kus saksa tekstis oli indikatiivi futuurum. Heebreakeelne tekst vana testamendi *võtma*-tarinditele otsest loogilist eeskuju ei pakkunud. Seega võib öelda, et otsus hakata piiblis kasutama varasemas traditsioonis levinud *saama*-futuurumi asemel muid väljendusvahendeid suurendas *võtma*-futuurumi osatähtsust. (Kilgi 2012: 51)

XIX sajandi korpusel on *võtma*-verbi sagedus sarnane kahe eelmise sajandi korpusete sagedusega, kuid *võtma* esineb varasemast rohkem *da*-infinitiiviga konstruktsioonis – ligikaudu 14% kõigist verbi esinemisjuhtudest oli just selles konstruktsioonis. See näitab *võtma*-infinitiivikonstruktsioonide kinnistumist kirjakeeles kõikides funktsioonides, mis olid olemas juba XVIII sajandi tekstides, kaasa arvatud tuleviku väljendamine.

(25) „Ja rahho ning armastus *wōtwad* seal sees *assuda*,“ *kostis kenna pruut* (VAKK, Kreutzwald 1843b)

XX sajandi 15 miljoni sõnega korpusel leidis *võtma*-verbi sisaldavaid lauseid kokku 27 780. Kuna *da*-infinitiiviga konstruktsioonide automaatne otsing oleks teiste *da*-lõpuliste sõnade rohkuse tõttu olnud tehniliselt keerukas, siis võtsime lähemaks uurimiseks 3535 juhuslikult valitud lauset verbiga *võtma*, mis on umbkaudu võrdne eelmiste sajandite materjali hulga. Tabelist 1 võib näha, et *võtma*-verbi kasutus *da*-infinitiiviga konstruktsioonis on XX sajandi materjalis eelmiste sajanditega võrreldes oluliselt vähenenud, moodustades vaid alla ühe protsendi kõigist kasutusjuhtudest. Eeldades, et meie juhuslikult valitud 3535 lauses on *da*-infinitiiviga konstruktsioonis esinenud *võtma*-verbi osakaal kõigist *võtma*-verbiga lausetest ligikaudu sama sagedusega nagu kogu korpusel, saame arvutada verbi eeldatava sageduse *da*-infinitiiviga konstruktsioonis kõigi 27 780 *võtma*-verbi sisaldanud lausete hulgas; samuti selle, kui suur peaks olema korpus, milles leidub 3535 *võtma*-verbi sisaldavat lauset. Arvutuste tulemusena saame *võtma*-verbi sageduseks *da*-infinitiiviga

konstruktsioonis kogu korpuses 236 ja 3535 *võtma*-verbiga lauset sisaldava korpuse eeldatavaks suuruseks 1 908 747 sõnet.

Tulemused näitavad, et kõige sagedamini esineb *võtma da*-infinitiiviga konstruktsioonis XIX sajandi tekstides, olles selleks ajaks kirjakeelde juurdunud. Pisut vähem leidub seda XVIII sajandil, mil seda kasutati teadlikult kirikukeeles. XVII sajandi saksamõjulises kirjakeeles ei olnud see rahvapärane konstruktsioon veel juurdunud ja XX sajandil on konstruktsioon muutunud ebaproduktiivseks ja harvaks, kuna normitud kirjakeeles on tulevikukonstruktsioone peetud ebasoovitavaks. Sellest hoolimata on konstruktsioon kasutusel ka tänapäeva kirjakeeles ennekõike subjekti tahte väljendamiseks (vt näide 34). Muutus konstruktsiooni kasutuses toimus siiski ilmselt enne XX sajandi algust. Juba XIX sajandi viimase kümnendi materjalis esineb kõigist *võtma*-verbi kasutusjuhtudest vaid 2% *da*-infinitiiviga konstruktsioonis.

Arvutasime ka *log*-tõepära (ingl *log-likelihood*) funktsiooni väärtused, et teha kindlaks, kas sajandite andmete erinevused on statistiliselt olulised. Tulemused on esitatud tabelis 2. Väärtust, mis on 3,8 või kõrgem, peetakse statistiliselt oluliseks *p* väärtuse puhul $p < 0,05$, ja väärtust, mis on 6,6 või kõrgem, *p* väärtuse puhul $p < 0,01$ (Cantos Gómez 2013: 156).

Tabel 2. Üksteisele järgnevate sajandite sageduserinevuste *log*-tõepära väärtused

Sajand	<i>Võtma</i> -verbi sagedus korpuses	<i>Võtma</i> -verb <i>da</i> -infinitiiviga konstruktsioonis	<i>da</i> -infinitiiviga konstruktsioonis esineva <i>võtma</i> -verbi osakaal kõigi <i>võtma</i> -verbi esinemisjuhtude hulgas
XVII ja XVIII	1847,68	488,87	156,54
XVIII ja XIX	200,5	2,26	39,08
XIX ja XX	889,14	879,57	486,64

Ilmnes, et kõigi üksteisele järgnevate sajandite vahel on statistiliselt oluline erinevus nii *võtma*-verbi üldises sageduses kui ka *da*-infinitiiviga konstruktsioonis esinenud *võtma*-verbi osakaalus kõigi *võtma*-verbi esinemisjuhtude hulgas. Vaid *da*-infinitiiviga konstruktsioonis esinenud *võtma*-verbi sagedus XVIII ja XIX sajandi korpuses ei ole statistiliselt

oluliselt erinev, mis näitab, et konstruktsiooni kasutussagedus XVIII ja XIX sajandi tekstides oli ligikaudu võrdne.

Eraldi lugesime kokku *võtma*-verbi sisaldavad *da*-infinitiiviga konstruktsioonid, mida oli pisut rohkem kui sellistes konstruktsioonides esinevad *võtma*-verbi ennast. Selline erinevus on tingitud asjaolust, et mõnel juhul on lauses ühe finiiitverbiga seotud mitu *da*-infinitiivi vormis verbi, nagu näites 26, kus *võtma* väljendab tahtelise alguse aspekti.

(26) *Agga nemmad ei wotnud mind kuulda, egga omma kõrwa mo pole pöördä.*(VAKK, Piibel 1739)

6.2.2. *da*-infinitiivis verbi objekt

Märgendasime kõigi analüüsitud lausete puhul, kas *da*-infinitiivis verbil on objekt ning kas objekt on materiaalne või mittemateriaalne. Tabelis 3 on esitatud *võtma* + *V_{da}*-konstruktsiooni sagedus eri sajanditel, objekti sisaldavate konstruktsioonide esinemisjuhtude arv ning materiaalsete (nt inimesed, füüsilised objektid) ja mittemateriaalsete (nt tõde, manitus, hing) objektide hulk. Jagasime objektid materiaalseteks ja mittemateriaalseteks eesmärgiga hõlmata *võtma*-verbi tähendust lauses. Kuna mittemateriaalne objekt ei ole füüsiliselt (manuaalselt) manipuleeritav, siis välistab see verbi kasutamise selle esmases füüsilises tähenduses ning näitab ilmselt, et verbi kasutatakse lauses abstraktses tähenduses või grammatilises funktsioonis.

Tabel 3. Objektide sagedus ja tüüp *võtma* + *V_{da}*-konstruktsioonis XVII–XX sajandil⁸

Sajand	<i>Võtma</i> + <i>V_{da}</i> -konstruktsiooni sagedus	Objektiga konstruktsiooni sagedus	Objekti tüüp	
			Materiaalne	Mittemateriaalne
XVII	6	3	1	2
XVIII	365	271	73	198
XIX	508	386	81	305
XX	31	29	1	28

⁸ Sisaldab ka juhtumeid, kus *võtma*-verbi juurde kuulub mitu *da*-infinitiivis verbi.

Nagu tabelist 3 näha, sisaldab konstruktsioon valdaval osal juhtudest objekti ning objekt on enamasti mittemateriaalne (27).

(27) *Kui sa minu palwet weel kuulda wõtad, siis heida armu minu mehe peale ja kutsu ta siit ilmast ära ..* (EKSK, AJA 1890)

XVII sajandi materjalis sisaldas konstruktsioon objekti 50% juhtudel, XVIII sajandi materjalis 74% juhtudel, XIX sajandi materjalis 76% juhtudel ja XX sajandi materjalis 94% juhtudel. See, et objektid olid valdavalt mittemateriaalsed, on ülekaalukalt religioossete tekstide puhul ootuspärane ning näitab, et verbi kasutatakse harva tema füüsilist tegevust väljendavas põhitähenduses⁹.

6.2.3. Subjekt

Võtma-konstruktsiooni subjektiks (vt tabel 4) olid kõigil vaadeldud sajan-ditel ülekaalukalt inimesed või muud tahtelised tegijad, nagu jumal, kurat või püha vaim. Teisi subjektitüüpe esines oluliselt vähem. Subjektina esines ka antropomorfiseeritud loomi, seda eriti XIX sajandi tekstides. Sageduselt järgnesid kehaosanimetused, valdavalt metonüümilises kasu-tuses (28), kus *võtma* väljendab ühteaegu tahtelist algust ja tulevikku.

(28) *Sinno Tahtmisse perrä kik kannatalikkult kannatame, mes sinno issalik Kassi Meije päle Wõttap panna.* (VAKK, Frölich 1787)

Pisut vähem sagedased olid subjektid, mille liigitasime abstraktseteks, nagu näiteks õelus, kättemaks, südametunnistus. Näites 29 väljendab *võtma*-konstruktsioon algusfaasi, mida võib, kuid ei pruugi tõlgendada tahtelisena.

(29) *Kui ma omma hinge senña mötlen, kus parrem ello wottab ärra pühkida keik weepissarad meie silmist ..* (VAKK, Holtz 1817)

⁹ Mittemateriaalsete objektide sagedust mõjutab püsiühendi *kuulda võtma* suur sagedus, sest *kuulda võtma* objekt on alati mittemateriaalne, nagu *sõna, palve* vmt. Liigitasime *kuulda võtma* -ühendi objektid mittemateriaalseteks ka juhul, kui objek-tiks oli inimene (nt *võta mind kuulda*), sest pidasime sellises kontekstis inimesele viitavat väljendit metonüümiliseks (*kuulda võetakse inimese mõtteid, sõnu* vm). Selle märgendamisotsuse tulemusena võivad objektide liigitamise tulemused olla mõnevõrra kallutatud mittemateriaalsete objektide poole.

Samuti leidis subjektide hulgas vähesel hulgal füüsilisi objekte või aineid, institutsioone, loodusnähtusi, nagu tuul või ilm, ning taimi (tabeli 4 veerudes esitatud sageduse kahanemise järjekorras).

Tabel 4. Subjektide semantilised rühmad *võtma* + V_{DA} -konstruktsioonis

Sajand	Inimene või inimeseladne olend	Loom-lind	Kehaosa	Abstraktne subjekt	Füüsiline objekt või aine	Institutsioon	Loodusnähtus	Taim
XVII	6	0	0	0	0	0	0	0
XVIII	333	6	9	6	8	1	2	0
XIX	471	22	4	6	1	2	1	1
XX	28	0	1	0	0	2	0	0
Kokku	838	28	14	12	9	5	3	1

Et subjektiks on valdavalt inimesed, ei ole verbi *võtma* tugevat tahtelisuse tähendust arvesse võttes üllatav. Siiski on tabelist 4 näha, et grammatiseerumise käigus on verb hakanud esinema koos vähem tahteliste subjektidega, sealhulgas elutute entiteetide ja ainetega, nagu marjad või vesi. XX sajandil, mil loomulik grammatiseerumine oli peatunud ja verb esines peamiselt ahelverbis *kuulda võtma*, olid subjektiks taas inimesed, üksikutel juhtudel ka institutsioonid või kehaosad inimeste asemel (metonüümiline ülekanne).

6.2.4. Aeg ja isik

Verbi *võtma* abiverbilisuse üle otsustamiseks märgendasime ka verbi ajavormi ja grammatilise isiku. Eeldasime, et rikkalik vormistik viitab kõrgemale abiverbistumise astmele (vrd eesti keele n-ö pärisabiverbid *olema*, *saama*, *võima*, *pidama*). Grammatiseerumine algab tavaliselt kõige neutraalsematest vormidest, milleks praegusel juhul võiksid olla oleviku aeg ja kolmas isik. Nende vormide suur sagedus näitab, et abiverbistumine ei ole veel kaugele arenenud ja mõnes grammatilisemas kontekstis võime rääkida vaid poolabiverbi staadiumist.

Eri ajavormide sagedus on esitatud tabelis 5. Nagu tabelist näha, oli kõigil sajanditel sagedasimaks ajavormiks olevik, millele järgnesid sageduse vähenemise järjekorras lihtminevik, täisminevik ja enneminevik.

Tabel 5. *Võtma*-verbi ajavormide sagedus *da*-infinitiiviga konstruktsioonis

Sajand	Olevik	Lihtminevik	Täisminevik	Enneminevik
XVII	6	0	0	0
XVIII	280	70	14	1
XIX	376	116	13	3
XX	16	13	1	1
Kokku	678	199	28	5

Analüüsitud materjali hulgas leidis verbi *võtma* kõigis ajavormides. Olevik kui neutraalseim ajavorm oli teistest vormidest oluliselt sagedasem, seevastu täis- ja enneminevikku esines väga harva. See näitab *võtma*-verbi suhteliselt madalat grammatiseerumisastet.

Tabelis 6 on esitatud *võtma*-verbi grammatiliste isikute sagedus.

Tabel 6. *Võtma*-verbi grammatiliste isikute sagedus *da*-infinitiiviga konstruktsioonis

Sajand	sg1	sg2	sg3	pl1	pl2	pl3	Imper-sonaal	Üldisik
XVII	0	5	0	0	0	0	0	1
XVIII	3	42	174	10	28	102	0	6
XIX	29	64	224	36	51	97	0	5
XX	3	3	11	1	0	2	8	3
Kokku	35	114	409	47	79	201	8	15

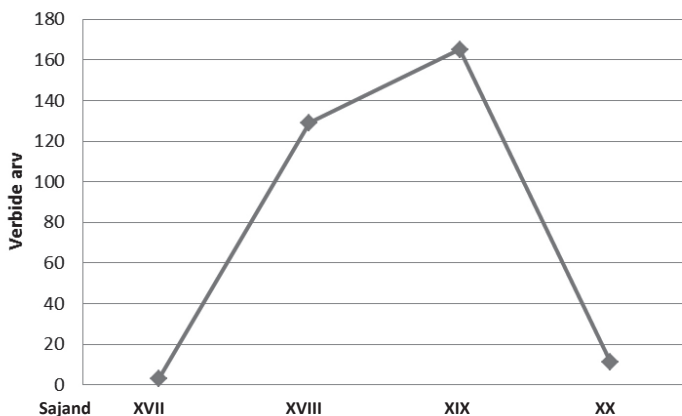
Isikutest oli materjalis ülekaalus neutraalne ainsuse kolmas isik, sageduselt järgmine oli mitmuse kolmas isik, mis osutavad grammatiseerumise algusele just sellises kõneleja ja kuulaja väljendamise seisukohalt neutraalses vormis. Erandiks on vaid XVII sajandi tekstid, mille kuuest lausest viies oli *võtma*-verb ainsuse teises isikus nagu näites 30, mis osutab direktiivse kasutuse domineerimisele varasemates tekstinäidetes. Selliselgi kasutusel

on võinud olla rahvakeelne taust. Näites 30 väljendab *võtma* tahtelist algusfaasi, millele lisandub modaalne kavatsuse funktsioon.

(30) *O Jnnimenne wotta mottelda / münno kibbeda kañatusse pehl ..* (VAKK, Stahl 1637)

6.2.5. *da*-infinitiivi vormis verbid *võtma* + V_{DA} -konstruktsioonis

Verbi *võtma* abiverbistumise tõestamisel osutus kõigist märgendatud tun-nustest olulisimaks konstruktsioonis sisalduv *da*-infinitiivi vormis verb. Joonisel 1 on näidatud, kui suur on sajandite materjalis verbide hulk, mis *võtma*-verbiga konstruktsiooni moodustasid.

Joonis 1. Verbide arv *võtma* + V_{DA} -konstruktsioonis

Verbide arv, millega *võtma*-konstruktsioone moodustati, oli suurim XIX sajandi materjalis, kus *da*-infinitiivis verbi positsioonis leidis kokku 165 verbi. See osutab konstruktsiooni juurdumisele ja pidevale grammatiseerumisele alates XVII sajandist. Kuna konstruktsiooni esinemissagedus sajanditi erineb, pidasime vajalikuks vaadata ka keskmist esinemissagedust. XIX sajandi materjalis oli see 3,08, XVIII sajandil 2,83, XX sajandil 2,82 ja XVII sajandil 2. Mainida tuleb siiski, et suur osa verbe esineb vaid üks kord, samas aga leidub väike hulk sageli esinevaid verbe, millest omakorda kõige sagedasem on *kuulma*. Ka mitu eespool esitatud näidet (26 ja 27) sisaldasid just verbi *kuulma*. Sageli on ühendi *kuulda võtma* kasutus

imperatiivne ja seotud modaalsusega, st vajalikkuse väljendamisega. Võib oletada, et ahelverbi *kuulda võtma* kasutus on mõjutanud konstruktsiooni *võtma* + V_{DA} modaalselt funktsiooni, sest see esineb tihti direktiivsena, selle terviktähendus sisaldab osalejavälise vajalikkuse komponenti ning kontekste, milles see esineb, võib tõlgendada modaalsena.

XVII sajandi kuues lauses ei leidu *kuulma*-verbi veel ühelgi korral ja sagedasimaks on hoopis verb *mõtlemä*. See on omane kiriklikele tekstidele ja seostub ilmselt rahvakeeleski levinud direktiivse kasutusega. Eespool esitatud näide 30 sisaldab verbi *mõtlemä*. XVIII sajandi materjalis sisaldas *kuulma*-verbi juba 25,8% konstruktsiooni esinemisjuhtudest. XIX sajandil aga *kuulma*-verbi sagedus konstruktsioonis vähenes, moodustades nüüd vaid 13,4%. Juba alates XVIII sajandist lisandus konstruktsiooni teisi sagedasi verbe, nagu *tegema*, *olema* (näide 31), *armastama* (näide 32), *pidama*, mille kasutus konstruktsioonis sagenes XIX sajandil. Näites 31 väljendab *võtma* tahtelist algusfaasi, näites 32 on võimalik ka tulevikuaja tõlgendus.

(31) *Õäl mees wõttab jultund olla, et silmist näikse; agga õiglane kinnitab omma teed.* (VAKK, Piibel 1739)

(32) *mis õnnis põlli neil jo siin on mitmesugguse risti ja kiusatusse al, kes Jummalä sanna wõtwad süddamest armastada ja kuulda ..* (VAKK, Jutud 1740)

XX sajandi materjalis on vähenenud konstruktsiooni üldine esinemissagedus eelmise sajandiga võrreldes ning kõigist esinemisjuhtudest üle poole (54,8%) sisaldavad *kuulma*-verbi. Ühend *kuulda võtma* on ka tänapäeva eesti keeles ahelverbina kasutusel. Ilmselt võib järeldada, et kui XIX sajandil oli *võtma*-konstruktsiooni kasutus sagenemas, siis XX sajandiks on osalt kirjakeele normimise tõttu selle produktiivsus oluliselt vähenenud ja konstruktsioon esineb peamiselt püsiühendina *kuulda võtma*. Siiski leidub ka tänapäeva kirjakeeles näiteid *võtma*-konstruktsiooni kasutamise kohta.

(33) *Ja väga kiiduväärt muidugi, et keegi on nüüd võtnud kogu seda poolhävinud ja paljuski unustatud varamut süstematiseerida, tutvustada.* (etTenTen, blog.varrak.ee)

(34) *Ja ühel hetkel ei ole kedagi, kes võtab kanda kindlustusriski, kuna määratus on kasvanud liiga suureks.* (etTenTen, arvamus.postimees.ee)

Tänapäevases keelekasutuses on *võtma*-konstruktsioonil säilinud ennekoike algne subjekti tahte väljendamise funktsioon, mida hõlmab tähendus

'suvatsema' ja mille puhul on lähedal ka algusfaasi tõlgendus (näide 34). Selle tähendusega kaasneb sageli ka kõneleja irooniline suhtumine (35). Tulevikutähendus kui selgelt eristuv grammatiline tähendus on aga taandunud (keelekorralduslikult taandatud).

(35) .. siinkommijatest mitte keegi ei tea täpselt, kes kelle vastu ja mille pärast, mis eesmärkidel võitleb – ja keegi **võtab õelda**, et see peaks olema Eestile eeskujuks? (etTenTen, www.delfi.ee)

6.3. Järeldusi

Võtma-konstruktsiooni kasutus on eesti kirjakeeles läbi teinud omapärase arengu, mis näitab selle sageduse suurenemist XVIII ja XIX sajandi tekstides ning vähenemist alates XX sajandist. Sellist kasutusmustrit võib pidada iseloomulikuks eesti keele kui suhteliselt noore ja algselt kirikukeele vajadustest lähtudes teadlikult normitud kirjakeele morfosüntaktilistele struktuuridele. Ootuspärane on seega nii konstruktsiooni kasutuseletuleku algus kirjakeeles kui ka selle produktiivsuse järkjärguline vähenemine XX sajandil, mil saksamõjulisi (sealhulgas ka mitte otse saksa keelest üle võetud, vaid saksa keele grammatilistest kategooriatest lähtunud) konstruktsioone hakati kirjakeeles teadlikult vältima.

Algselt XVII sajandi kiriklikes tekstides üksikute direktiivsete kasutusjuhtudega esindatud *võtma* + V_{DA} -konstruktsioon saab kirikukeele rahvapärasemaks kujundamise käigus kirjakeeles eluõiguse. Selle kasutus sageneb loomulikul teel, kuna tegemist on arvatavasti tegelikust suulisest traditsioonist üle võetud konstruktsiooniga. Teatud mõttes on *võtma*-konstruktsiooni kasutuses toimunu ka ootamatu, sest täispiibli tõlkimise ja redigeerimise käigus hõivab rahvapärane konstruktsioon uue, senisest veidi grammatilisema kasutusvaldkonna: seda hakatakse kirikukirjakeeles kasutama muu hulgas tulevikukonstruktsioonina seniste saksamõjuliste *saama*- ja *pidama*-konstruktsiooni asemel. Siiski on ka selline kasutus senise loomuliku grammatiseerumiskäiguga kooskõlas, sest algusfaasi tähistavad konstruktsioonid kalduvad edasi grammatiseeruma just tulevikukonstruktsioonideks. Kasutuse loomulikkus on arvatavasti olnud toeks ka piiblikeele teadlikule rahvapärastajale Anton Thor Hellele, kes selle tulevikukonstruktsiooni laiemasse käibesse tõi.

7. Kokkuvõte

Artiklis keskenduti regilauludes, murretes ja vanemas eesti kirjakeeles esinenud suhteliselt harva esinevale *võtma* + V_{DA} -konstruktsioonile ja selle kasutamise taustale. Jälgiti konstruktsiooni grammatiseerumist tahtelise füüsilise tegevuse valdkonnast abstraktsemasse grammatilisse kasutusse. Selle hulgas toodi välja aspektiline kasutus (tahteline algus ehk ingressiivne aspekt), osalejasisene vajalikkusmodaalne kasutus ja esinemine tulevikukonstruktsioonides. Aspektuaalse kasutuse korral oli XIX sajandi sõnaraamatumaterjalis näha loomulikke laiendusi ka iteratiivsesse ja habituaalsesse valdkonda. Kõiki konstruktsiooni grammatilisi funktsioone jälgiti kontinuumina, kus piirid üksikute funktsioonide vahel on sujuvate üleminekutega. *Võtma*-konstruktsiooni grammatiseerumise käik järgib põhijoontes eri keelte tulevikukonstruktsioonide grammatiseerumise üldisi seaduspärasusi ning seda võib kujutada ahelas SIIRMINE > TAHE > ALGUSFAAS > OSALEJASISENE VAJALIKKUS > FUTUURUM. Grammatiseerumise esimest etappi siirmise valdkonnast tahtekonstruktsiooni koosseisu on säilinud kirjakeele materjali põhjal raske tuvastada. Ülejäänud etappide kohta leidub andmeid alates XVII sajandi esimese poole (Heinrich Stahli) tekstidest (vt ka 6.4).

Tänapäevased tekstikorpused võimaldavad diakrooniliselt uurida ka harvem esinevaid konstruktsioone ja nende arengu dünaamikat, mis varasemates nähtusepõhistes käsitlustes pole nii selgelt esile tulnud. *Võtma*-konstruktsioon on XVIII ja XIX sajandi kirjakeeles olnud tänapäevase kasutusega võrreldes tunduvalt sagedasem. Konstruktsiooni esinemine lähedastes sugulaskeeltes ja arhailises regilaulukeeles, samuti murdekeeles võimaldab oletada selle loomulikku rahvapärast tausta. Just tänu sellele võis konstruktsioon ka kirjakeeles juurduda. Liati oli vanemas tõlkelises kirjakeeles, ennekõike piiblikeeles, saksa keele tulevikuvormide vasteid mugav kasutada.

Kirikliku kirjakeele vajaduste tõttu on mitut tüüpi tulevikukonstruktsioonid eesti kirjakeeles selle algusaegadest peale olemas olnud. *Võtma*-tuleviku võtsid rahvakeelelähedust taotlevad piiblitõlkijad Anton Thor Helle eestvõttel teadlikult kasutusele, et vähendada saksaeeskujuliste tulevikukonstruktsioonide olulisust ning toetada rahvakeeles kujunenud malli. Niisiis võib öelda, et *võtma*-konstruktsioonil olid rahvakeeles grammatiseerudes olemas loomulikud eeldused tuleviku väljendamiseks. XIX sajandi keskpaigas alates Eduard Ahrensi grammatikast mõjule pääsenud

preskriptivistlik lähenemine aga pidas tulevikku läbinisti võõrapäraseks kategooriaks. XX sajandi alguskümnenditest alates on keeleteoimetajad tulevikukonstruksioone kirjakeelest teadlikult tõrjunud. Seega olid paradoksaalsel kombel nii *võtma*-tuleviku laialdasem kasutuselevõtt kui ka sellest loobumine tihedas seoses kirjakeele teadliku arendamisega.

Konstruksioon *võtma* + V_{DA} ei ole tänapäeva eesti keeles kasutusel enam tuleviku väljendamiseks, kuid on siiski säilitanud oma algupärase tahtelise alustamise ja sellega seotud vajalikkusmodaalsusega seonduva 'suvatsemise' tähenduse. Konstruksiooni kasutussagedus on tänapäeva keeles aga võrreldes XVIII ja XIX sajandiga märgatavalt vähenenud.

Võtma-tulevikukonstruksiooni kõrvalejäämist võib tüpoloogiliselt põhjendada ka sellega, et tuleviku abiverbina ei ole *võtma* maailma keeltes kuigi tavaline. Selle üks põhjusi võib olla *võtma*-verbi leksikaalses põhitähenduses, täpsemalt sellega väljendatud füüsilise tegevuse piiratud ruumilises ulatuses. Nagu eespool märgitud, kasutatakse *võtma*-siirmisverbi tavaliselt agendi käeulatusse jäävas peripersonaalses ruumis toimuva tegevuse korral.

Maailma keeltes suhteliselt haruldase *võtma*-tuleviku esilekerkimine ja taandumine eesti kirjakeeles võimaldab jälgida nähtust, kus loomulik grammatiseerumine kulgeb koos kirjakeele teadliku suunamisega ning kus preskriptivistlik-puristliku lähenemise võidukäik koos võõrapärase konstruksioonide tõrjumisega lõpetab *võtma*-konstruksiooni grammatilise kasutuse tulevikutarindites, st suleb ühe grammatiseerumistee. Samal ajal jääb *võtma*-konstruksioon kasutusele oma muudes grammatiseerunud funktsioonides, mida teadlikult ei tõrjuta.

Lühendid

ADV – adverb; O – objekt; PL1 – pluurali I põõre; POS.SUF – possessiivsufiks; S – subjekt; SG1 – singulari I põõre; TRAN – translatiiv; V – verb; V_{DA} – *da*-infiniiv; V_{INF1} – 1. infinitiiv, *da*-infinitiivi vaste; V_{MA} – *ma*-infiniiv; V_{NUD} – *nud*-partitsiip

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 1853.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. 2, Satzlehre. Reval: In Commission bei Kluge und Ströhm (Lindfors Erben).
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.
- Cantos Gómez, Pascual 2013.** Statistical Methods in Language and Linguistic Research. Sheffield: Equinox.
- Dahl, Östen 2000.** The grammar of future time reference in European languages. – Tense and Aspect in the Languages of Europe. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 309–328.
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss> (25.03.2014).
- Erelt, Mati (ed.) 2003.** Estonian Language (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Erelt, Mati 2013.** Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis. (= Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4.) Tartu.
- Gallese, Vittorio, George Lakoff 2005.** The brain's concepts: the role of the sensory-motor system in conceptual knowledge. – Cognitive Neuropsychology 22 (3–4), 455–479.
- Goldberg, Adele 1995.** Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure. (Cognitive Theory Language and Culture Series.) Chicago: University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele 2006.** Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>.
- Habicht, Külli 2001a.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli 2001b.** Infinitive Konstruktionen in der estnischen Schriftsprache der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Linguistica Uralica 4, 245–269.
- Heine, Bernd 1993.** Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization. New York: Oxford University Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2003.** On contact-induced grammaticalization. – Studies in Language 27 (3), 529–572.

- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2005.** Language Contact and Grammatical Change. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511614132>.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2006.** The Changing Languages of Europe. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199297337.001.0001>.
- Heine, Bernd, Motoki Nomachi 2013.** Contact-induced replication. Some diagnostics. – Shared Grammaticalization. With Special Focus on the Transeurasian Languages. Eds. Martine Robbeets, Hubert Cuyckens. (= Studies in Language Companion Series 32.) Amsterdam: John Benjamins, 67–100.
- Heinsoo, Heinike 2010.** Mā ja pūd lēvād, meid eb lē. The Subject and the Predicate in Votic. Eds. Tiit-Rein Viitso, Väino Klaus. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 4.) Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Hrsg. Eberhard Gutsleff. Halle: Stephan Orban.
- Hilpert, Martin 2008.** Where did this future come from? A case study of Swedish *komma att* V. – Constructions and Language Change. Eds. Alexander Bergs, Gabriele Diewald. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 194.) Berlin: Mouton de Gruyter, 105–129.
- Hundt, Marianne 2001.** What corpora tell us about the grammaticalisation of voice in *get*-constructions. – Studies in Language 25 (1). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 49–87.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Häkkinen, Kaisa 2011.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. 5. painos. Helsinki: WSOYpro.
- ISK 2004** = Iso suomen kielioppi. 2. painos. Toim. Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 950.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kilgi, Annika 2012.** Tõlkekeele dünaamika piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. (= Humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Kopecka, Anetta, Bhuvana Narasimhan (eds.) 2012.** Events of Putting and Taking. A Crosslinguistic Perspective. (= Typological Studies in Language 100.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/tsl.100>.

- Laanekask, Heli, Tiit Erelt 2003.** Written Estonian. – Estonian Language. Ed. Mati Erelt. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, 273–342.
- Lindquist, Hans, Christian Mair (eds.) 2004.** Corpus Approaches to Grammaticalization in English. (= Studies in Corpus Linguistics 13.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Lyons, John 1977.** Semantics. 2. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620614>.
- Metslang, Helle 1994.** Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish. (= Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.) Oulu: University of Oulu.
- Metslang, Helle 1997.** Eesti keele ja teiste soome-ugri keelte futuurumi arenguid. – Keel ja Kirjandus 4, 226–231.
- Metslang, Helle 2009.** Estonian grammar between Finnic and SAE: some comparisons. – Language Typology and Universals. Sprachtypologie und Universalienforschung 62 (1-2). 49–71. <http://dx.doi.org/10.1524/stuf.2009.0004>.
- Metslang, Helle 2011.** Some grammatical innovations in the development of Estonian and Finnish: forced grammaticalization. – Linguistica Uralica 4, 241–256.
- Metsmägi jt 2012** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuurumi algupärasest ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruktsioonid. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ross, Kristiina 2006.** „Lühike sissejuhatus“ ja eesti piiblitõlge. – Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, C26–C53.
- Sildvee, Kadri 2000.** Täendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. – Keel ja Kirjandus 12, 841–853.
- SKP 1996** = Suomen kielen perussanakirja. 2, (L–R). 4. painos. Päätoim. Risto Haarala. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55.) Helsinki: OY Edita AB, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Tauli, Valter 1966.** Structural Tendencies in Uralic Languages. (= Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 17.) London, The Hague, Paris: Mouton.
- Tragel, Ilona 2003.** Seriaalkonstruktsioonist eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 12, 919–934.

- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2012.** Grammaticalization of the Estonian *saama* 'get'. – The Art of Getting: GET Verbs in European Languages from a Synchronic and Diachronic Point of View. Eds. Alexandra N. Lenz, Gudrun Rawoens. (= Special Issue of Linguistics 50-6.) 1371–1412.
- Tragel jt 2015** = Ilona Tragel, Külli Habicht, Piret Piiroja. Rise and fall of the TAKE-future in written Estonian. – Causation, Permission, and Transfer. Argument Realization in GET, TAKE, PUT, GIVE and LET Verbs. Eds. Brian Nolan, Gudrun Rawoens, Elke Diedrichsen. (= Studies in Language Companion Series 167.) Amsterdam: John Benjamins, 353–383. <http://dx.doi.org/10.1075/slcs.167.13tra>.
- Traugott, Elizabeth Closs, Graeme Trousdale 2013.** Constructionalization and Constructional Changes. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199679898.001.0001>.
- Üž testament** = Üž testament. 1942. Helsinki.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 (?1720–1730).** Lexicon Esthonio Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim. Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012.** Līvõkīel-ēstikīel-leṭkīel sōnārōntōz. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Tartu, Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Andmekogud

EKI MK = Eesti Keele Instituudi käsikirjaline murdekogu.

EKSK = eesti keele koondkorpus. <http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus>.

ERLK = eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>.

etTenTen = eestikeelsete veebilehtede korpus. www2.keeleeveeb.ee/dict/corpus/ettenten/.

VAKK = vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>.

The story of the Estonian *võtma* ‘get’ future

KÜLLI HABICHT, PIRET PIROJA,
ILONA TRAGEL

In this paper we use corpus data and a constructional approach to describe the grammaticalization of a hitherto little studied *võtma* ‘get’ + V_{INF} construction in Estonian. The availability of Estonian language corpora has made it possible to follow the changes in the use of the construction over time. The development and use of the construction has been influenced by natural grammaticalization on the one hand and a prescriptive approach to the literary language on the other. In the paper we describe how the construction consisting of the verb *võtma* ‘get’ and the first infinitive (*da*-infinitive), which was mainly used to express the beginning of a volitional activity in older vernacular, acquired a new grammatical function as a translation of the German future constructions. We describe the grammaticalization path of the construction, outline its main grammatical functions and analyze the origin of the construction (native or borrowed; natural or contact-induced grammaticalization) based on corpus data. Our data shows that in addition to its original use to express volitional physical activity, the construction developed grammatical functions of volitional ingressive aspect, agent-oriented modality and future. All grammatical functions of the construction were viewed as a continuum with the boundaries between the functions being indistinct. The presence of the construction in closely related languages, in the archaic language of runic songs and in dialects indicates its vernacular origin which may have facilitated its establishment in the written language. However, the prescriptive approach dominant since the mid-19th century considered all future constructions completely foreign to Estonian, which resulted in deliberate efforts to prevent the use of such constructions in the written language. Accordingly, the construction is no longer used to express future in modern Estonian, although it has retained its volitional ingressive meaning as well as the related meaning of ‘deigning’, which is associated with agent-oriented modality. The emergence and decline of the cross-linguistically rare *get* future in written Estonian enables us to observe how natural grammaticalization can progress in parallel with deliberate development of the written language and how the triumph of a prescriptive-purist approach along with avoidance of foreign constructions puts an end to the grammatical use of *võtma* ‘get’ in future constructions.

Keywords: morphosyntax, diachronic approach, future, verb *get*, written Estonian

Küllli Habicht
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kulli.habicht@ut.ee

Piret Piiraja
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
piret.piiroja@ut.ee

Ilona Tragel
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
ilona.tragel@ut.ee

EESTLASTE EESNIMED 1900. AASTAL

ANNIKA HUSSAR

Annotatsioon. Artikkel avab lähemalt Emakeele Seltsi 2009. aasta Veski päeva konverentsil tutvustatud ja varem põgusalt viidatud uurimuse tulemusi 1900. aasta eesnimikasutuse kohta praegusel Eesti alal (Hussar 2012: 35–37). XIX sajandi teisel poolel hakkas eestlaste eesnimistu teadaolevalt muutuma (nt Roos 1962; Rajandi, Tarand 1976; Hussar 2010, 2012). XIX ja XX sajandi piirimaal on huvitav vahekokkuvõtte punkt, mis annab infot, kuidas ja kui ulatuslikult on nimed uute nimede vastu vahetunud; kus on enam kasutatud traditsioonilisi laennimesid ja kus on uuenduslikud eestipärased nimed varem kasutusse tulnud; missugune valik on tehtud võõrapäraste nimede hulgast; kas eelistused on sarnased või piirkonniti erinevad; kui ulatuslikud on erinevused linna- ja maakoguduste vahel; missuguseks oli selleks ajaks kujunenud just XIX sajandil laiemalt levima hakanud uus joon nimikasutuses – kahe ja enama nime kasutus jne. Seda ajajärku on üsna vähe uuritud nii sünniregistrite kui ka tegeliku, igapäevase nimikasutuse koha pealt. Eduard Roosilt (1962) on artikkel eesnimede kohta XIX ja XX sajandi vahetusel, Hildegard Mustalt (1964) ülevaade nimikasutusest XX sajandi alguses, XIX sajandi lõpu materjali hõlmavad Annika Hussari artiklid (2009, 2010, 2012). Nimede osakaalu on XX sajandi eelsest ajast uurinud nt Henn Saari (1990), Heldur Palli (1959), Lemming Rootsmäe (1969).

Võtmesõnad: onomastika, antroponüümid, eesnimed, kaksiknimed

1. Materjal

1.1. Nimede kirjutamine

Andmed on kogutud 2003. aastal Siseministeeriumi rahvastiku toimingute osakonna arhiivis leidunud sünnimeetrikatest 1900. aasta kohta. Kaasatud on kõik eesti luteri kogudused, kusjuures kõrvale on jäetud luteri koguduste saksa pihtkonnad, isegi kui nende sünnimeetrikates on kajastatud ilmselgelt eesti päritolu isikuid. Kuivõrd õigeusu traditsioonis on olnud nimede panekul teistsugused tavad ning ettekirjutusi rohkem, on ka õigeusu koguduste sünnimeetrikad kõrvale jäänud.

Nagu varem nimetatud, on selle aja sünnimeetrikatega üsna keeruline töötada (vt ka Hussar 2012: 39). 1892. aastal jõudis venestamine sünnidokumentidesse ning varasemate saksakeelsete raamatute asemel tulid kasutusele venekeelsed kirikuraamatud ja koguduste raamatud vahetusid. Mitmes koguduses on samal ajal jätkatud saksakeelsete raamatute pidamist, need on ilmselt osalt jäänud mustandiraamatuteks ja neid on täidetud täissaamiseni. Need mustandiraamatud või muul põhjusel peetud saksakeelsed raamatud on olnud suureks abiks nimede väljakirjutamisel. Vene keele kasutamine on nimesid tublisti moonutanud; lisaks on kirjanijatel olnud oma põhimõtted nimede kirjutamisel ning seepärast on nimedest arusaamisega teinekord üpris suuri raskusi. See tähendab, et nimekasutuse üldsuundumusi on võimalik teada saada, ent mõned nüansid võivad materjali analüüsis siiski kaotsi minna.

Tolleaegsed venekeelsed sünnimeetrikad saab jagada kolmeks.

Osa kirjutajaid on valinud sellise lahenduse, et ehkki muu tekst on venekeelne, on laste eesnimed kirjutatud ladina tähtedega või on nimed esitatud paralleelselt nii ladina kui ka vene tähtedega, üks neist variantidest sulgudes (nt ka Hussar 2012: 39). Peale ristitute nimede on ladina tähtedega lisatud mõnikord ka perekonnanimi ja/või isanimi moonutamata kujul. Küllap on seda tehtud praktilistel põhjustel, et nimed eri raamatutes ühtmoodi kirjas oleks ning neid saaks omavahel kokku viia. Sellises raamatus võib olla järjestikku registreeritud kolm tüdrukut, kellel on kõigil nimi *Мария*, sulgudes on aga ühel märgitud *Marie*, teisel *Mari* ja kolmandal *Marin* (Hussar 2012: 39).

Teine variant on puhtvenekeelsed raamatud, kus ka nimed on kirillitsas. Neiski on erinevusi. Osa kirjutajaid on üritanud nimedel vahet teha: eespool toodud näite põhjal on *Марие*, *Мару* ja *Марун* võimalikult täpselt kirja pandud.

Kolmas variant on puhtvenekeelsed raamatud, milles nimed on variante arvesse võtmata ühtlustatult kirja pandud: nt *Maried* ja *Marid* on kõik *Мария*'d. See teeb võimatuks uurida seda, kuidas kasutati naise-nimede *e-* ja *a-lõpulisi* variante või kas ristimisel sai laps varasema laenulise nimekuju või moodsa aja võõrapärase variandi. Mõnikord saab kinnitust tegelike kavatsuste kohta ametnike hiljem (nt nimede eestistamisel) tehtud märkustest, kus nimi on kirjas selle tegeliku kasutuse järgi. Põlis uute nimede kasutuseletuleku uurimist see siiski ei takista: *Эйльме*'s on võimalik ära tunda *Õilmet*, *Залме*'s *Salmet*, *Гузо(н)* on *Hugo*, *Гельми*

on *Helmi* ja *Гильда Hilda*. Selliseid puhtvenekeelseid kogudusi, kus nimed on ühetaoliseks ühtlustatud, on siiski vaid üksikuid. Suurem osa kirjutajatest kasutab eri nimevariante ning see võimaldab saada nimeeelistustest ülevaadet.

Kõige paremini sobivad uurimistööks saksakeelsed (mustandi)raamatud, mille puhul võib probleeme tekitada kirjutaja käekiri, ent nimed on siiski arusaadavad.

Säärane üleminekuaeg ei olnud kindlasti kerge ka sündide kirjapanijatele, mis paneb küsima, kas neil oma töös ka midagi abiaks oli. Mõnegi koguduse sünnimeetrika vahel on säilinud A3-formaadis üheleheküljeline saksakeelne juhend nimede kirjutamiseks vene keeles (vt Regeln). Sellel väljaandmise aastat kirjas ei ole. Juhend on digiteeritud ja näha mõne sünnimeetrikaga koos Rahvusarhiivi Saaga lehel, nt Viru-Jaagupi 1900. aasta sünnimeetrika esilehel on see olemas. Samalaadseid juhiseid annab paljude Vene impeeriumis kõneldud väikekeelte nimede kohta konsistooriumi raamatuke „Ministeriell bestätigte Vorschriften des Evangelisch-lutherischen General-Konsistoriums betreffend die Führung der Kirchenbücher (метрические книги) in russischer Sprache“ (1899). Soome, rootsi, läti, saksa jt keeltes nimede kõrval on esindatud ka eesti nimed. Iga peatüki alguses on esitatud üldised reeglid, selle järel mehe- ja siis naisenimede loendid ning kuidas neid nimesid kirillitsas kirjutada. Ladina tähestikus nimed järgivad selles väljaandes uut kirjaviisi ja on kirjas häälduspäraselt, nt *Aado*, *Aadu*, *Kaarel*, *Kaarle*, *Kaarli* ja ka selline hääldustäpsus kui *Eeduart*. Kirillitsas vastetest on osa hääldustäpsemad, teised juhatavad tagasi ühise algnime juurde. Näiteks naisenimede *Edu*, *Eedu*, *Eeduga*, *Hedi*, *Hedo*, *Hedu* vasteteks on märgitud *Хедвуза*, *Ядвуза*, aga *Hebo* vasteks on kirjas *Хебо* ja *Hebu* vasteks *Хебѣ*. Ilmselt ei ole viimastele nimedele nii selget ühist algnime leitud.

Kõnealuse raamatu juhised on kohati üsna lihtsustatud ja tekitasid küsimusi ka selle ilmunise järel. 1901. aastal arvustab sealseid reegleid Juhan Luiga: „Üksinda eesti nimestikus tulevad sääl nimede kokkutõmbamise kriipsud ette, terve nimestiku kohta enam kui 70 korda, ja tihti tõmbavad nad juure rea nimesid, 5, 6, koguni 8 nime ühtekokku; pääle nende kriipsude, juhatab paljude nimede juures täht s. (s.o siehe!) teiste nimede juurde, n. näit. lk. 25 *Mall*, vt *Maala*. Viimane nimi tuleb vene keeli *Amaliya* kirjutada, *Mall* siis niisama, aga kuidas siis vahet teha, kui ühel õel nimi *Maali*, teisel *Mall*?“ Huvitav on see, et juhised on eesti nimede

suhtes teiste keeltega võrrelduna jäigad ning eesti keeles erisugused nimed sulavad vene keeles kokku üheksainsaks variandiks, ehkki teistes keeltes on mitut varianti võimalikuks peetud. Kui levinud juhendiraamat oli, ei ole teada, kirjanekute järgi on sellest abi olnud – seda on näha neist raamatuist, kus nimed on paralleelselt esitatud.

Suurema osa koguduste puhul on siiski tänu saksakeelsetele paralleelraamatutele või siis seetõttu, et nimesid on märgitud nii vene kui ka saksa moodi, võimalik ladinatähelist kasutust jälgida. Kuivõrd tollel ajal on nimede kirjanek küllalt palju olenenud kirjanija maitsest ja arusaamadest, siis on siinses töös püütud koos vaadata sama nime lähedasi variante, nt *Elfriede* ~ *Elfride* ~ *Elfriide* või *a-* ja *e-lõpulised* variandid, nagu *Marie* ~ *Maria*, *Helene* ~ *Helena*. Vanas kirjaviisis, eeskätt varasemat nimekasutust esindavad (laen)nimed, nagu nt *Jula*, *Rudo*, *Lena*, on esitatud tänapäevases kirjaviisis. Eri nimedena on aga käsitletud juhtumeid, nagu *Marie/a* – *Mari*, *Helene/a* – *Leena*.

1.2. Nimede ja laste arv

Laste koguarv on siinses uurimuses 22 738, sh 11 297 tüdrukut ja 11 441 poissi. Kaasatud on Eestimaa ja Liivimaa kubermangu ning Narva linna luteri koguduste materjal, uurimuses käsitletud kogudusi on kokku 124.

Andmeid on analüüsitud eeskätt toonaste maakondade kaupa, omaette vaatluse all on Hiiumaa kui võrdlemise eraldatud piirkond. Lisaks on linna- ja maakoguduste võimalike erinevuste väljatoomiseks omaette vaadeldud kahe linna, Tallinna ja Tartu materjali. Et saada ettekujutust tööstuse arengu mõjust selle kaudu, et olid tekkinud suured keskused, kuhu tuli inimesi teistest piirkondadest, on tänapäeva Eesti alalt vaatluse all ka suur, ulatusliku eesti kogukonnaga tööstuskeskus Narva.

Lastele on kokku pandud 774 nime, sh 425 naisenime ja 349 mehenime. (Siin ja edaspidi on silmas peetud ainult ristimisel esimesele kohale seatud nimesid ehk esinimesid, mitmiknimede teisi nimesid vaadeldud ei ole.)

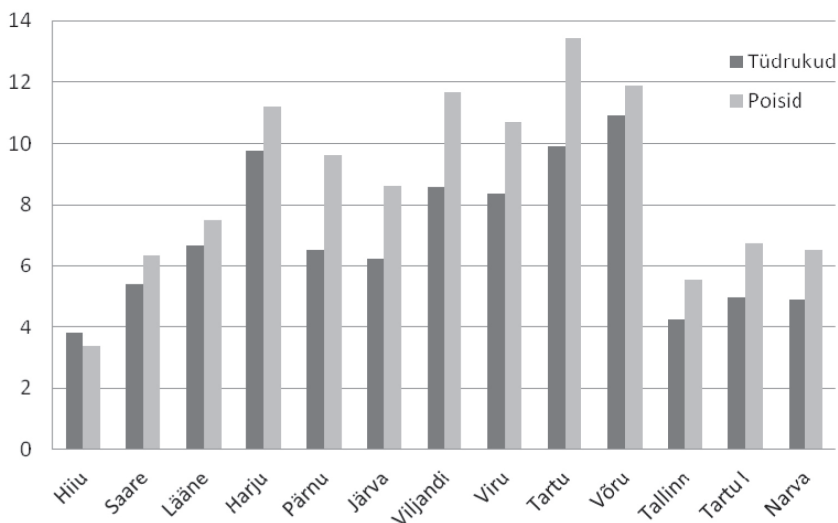
Lemming Rootsmäe (1969: 623) ütleb Võnnu kihelkonna XVIII sajandi nimekasutuse kohta, et kogu sajandi jooksul kasutati kokku 122 mehenime ja 94 naisenime. Ka Edgar Rajandi andmed kõnelevad sellest, et naisenimesid oli XVIII sajandil vähem kasutusel kui mehenimesid (Rajandi 1963: 177). Sama iseloomustab nt naabermaa Soome eesnime-

kasutust (Kiviniemi 1982: 175–176). Ka XIX sajandi alguse Eesti- ja Liivimaal oli rohkem kasutuses mehenimesid kui naisenimesid (Hussar 2012: 40).

Muutus toimus XIX sajandi teisel poolel koos uute nimede kasutusele-tulekuga: uued naisenimed võeti kiiremini ja kergemini tarvitusse, meestel püsisid kauem traditsioonilised nimed ning säilisid kauem ka seosed ristivanemate nimedega (Hussar 2009).

Sellessamas Rootsmäe vaadeldud Võnnu koguduses pandi ainuüksi 1900. aastal 59 mehenime (215 last) ja 58 naisenime (197 last), lisaks on umbes kolmandikul poistest ja kahel kolmandikul tüdrukutest kaks nime, mis võimaldas veelgi rohkem nimekombinatsioone.

Kinnitust leidis, et 1900. aastaks oli kõikjal kasutusel rohkem naise-nimesid kui mehenimesid (erandlikult on õige väike vahe mehenimede kasuks Hiiumaal, aga see võib tuleneda pigem vähemast sündide arvust). Linnades on nii tüdrukutele kui ka poistele pandud erinevaid nimesid roh-kem, seda näitab nimekandjate väiksem arv ühe nime kohta (vt joonis 1).

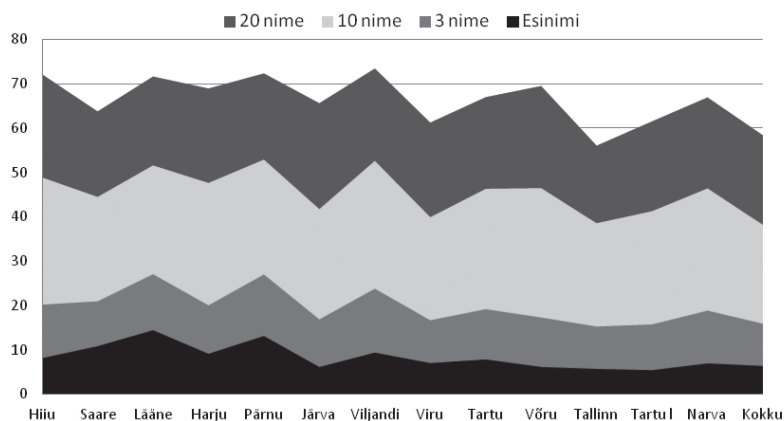
Joonis 1¹. Nimekandjate arv ühe nime kohta 1900. aastal

¹ Joonisel: Tartu I – Tartu linn.

2. Eelisinimed

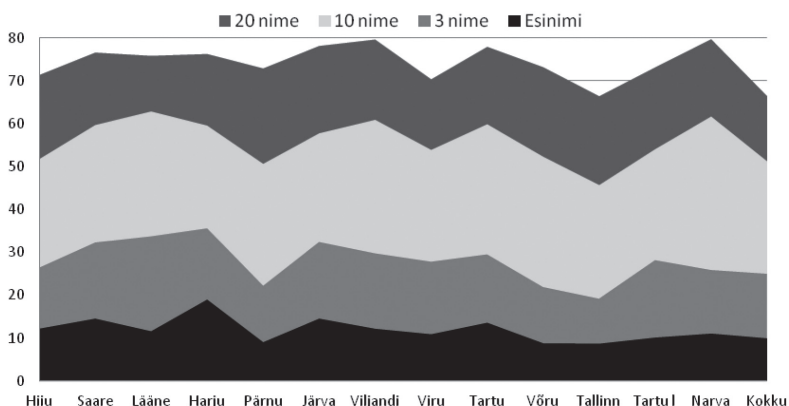
2.1. Eelisinimede osakaal

Populaarsemate nimede osakaal oli ka 1900. aastal veel üsna suur – 20 nimest piisas vaadeldud maakondade ja linnade kahele kolmandikule tüdrukutest (linnades küll veidi vähemale) ning isegi kolmveerandile poistest (vt joonised 2 ja 3). Võrdluseks: Kolga-Jaanis piisas 1835. aastal viiest populaarsemast nimest, et nime saaks kaks kolmandikku tüdrukutest ja poistest ning veel 1850. aastal üle poole tüdrukutest ja kaks kolmandikku poistest (Hussar 2010: 198).

Joonis 2. Tüdrukute eelisinimede osakaal 1900. aastal pandud nimede hulgas

1900. aastal piisas 10-st tavalisemast nimest, et nime saaks olenevalt piirkonnast 40–50% tüdrukutest, poistel kattis 10 nime 45–60% nimevajadusest, mis teeb kõigi koguduste peale kokku 38,1% tüdrukute ja 51,3% poiste nimevajadusest. Eesti nimekasutust saab sageli Soome omaga võrrelda, kuna paljud muutused on eriti XIX–XX sajandi vahetusel olnud samalaadsed. Kümne esinime puhul ilmneb, et need katsid soomlaste nimevajadusest palju väiksema osa, umbes kolmandiku nii tüdrukutel kui ka poistel (Kiviniemi 2006: 24–25). Soome nimekasutus moderniseerus varem – oli Eestile eeskujukski – ning see võib osutada, et soomlaste nimevara on uuenenud ning koos sellega on vähenenud tähtsamate nimede ülekaal, Eesti on aga mõne sammu jagu veel muutustega maas.

Joonis 3. Poiste eelisinimede osakaal 1900. aastal pandud nimede hulgas

Eesti võrdluses võib lisada, et 30 aastat hiljem, 1930. aastal oli populaarsemate nimede osa veelgi vähenenud. 10 eelisinime seast sai nime ligikaudu 20% tüdrukutest ja 24% poistest (Hussar 1998: 44). Kõige vähem katsid 1900. aastal eelisinimed nimevajadusest Tallinnas ja Tartus.

Kõige ülekaalukama kasutusega esinimi oli 1900. aastal naisenimedest *Marie/a* Läänemaal (14,4% nimeandmisjuhtudest) ja mehenimedest *Johannes* Harjumaal (18,9%). Esinimedest kõige väiksema osakaaluga oli naisenimedest *Hilda* Tartus (5,4%) ja mehenimedest *Johannes* Tallinnas (8,7%), maakoguduste naisenimedest *Marie/a* Järvamaal (6,1%) ning mehenimedest *August* Võrumaal (8,8%).

2.2. Üldine nimepilt

1900. aasta eesnimistu on üsna eripalgeline, eriti kui nimesid kogu ala ulatuses vaadata.

Esiteks leidub selles vanu, juba keskajal laenatud nimesid. Nende osakaal on küll XIX sajandi algupoolega võrreldes oluliselt vähenenud, ent *Marid*, *Reedad*, *Inglid*, *Tõnised*, *Märdid*, *Jaani* ja *Jürid* on ikka veel esindatud.

Teiseks on laialdaselt kasutusel võõrapäraseid nimesid. Need saab kasutuseletuleku põhjal jagada kolme rühma.

Nagu varem näidatud (Hussar 2012: 36), tulid esmalt kasutusele juba tarvituses olnud laennimede võõrapäraseid vasted. *Jaani* asemel hakati

kasutama *Johannest*, *Priidiku* asemel *Friedrichit*, *Liisa* või *Liisu* asemel pandi tüdrukule nimeks *Elisabeth*, *Leena* asemel *Helene* jne.

Nende kõrval muutusid vastuvõetavaks ja ilmusid järk-järgult kasutusse täiesti uued, eestlaste seas seni tundmata nimed, nagu nt *Rosalie*, *Emma*, *Alma*, *Olga*, *Ellen*, *Erika*; *Feliks*, *Rudolf*, *Erich*, *Viktor*.

Kolmanda rühma moodustavad eestipäraseid nimed, mida eeskätt kalendrites esitati ning mida „Kalevipojas“ jt kirjandusteostes leidis ja millest esimesed juba ka laiemat huvi pakkusid.

2.3. Populaarsemad nimed piirkonniti

Esmalt olgu esitatud piirkondade populaarsemad nimed (vt tabelid 1 ja 2).

Nagu varem osutatust (Hussar 2012: 37) ja juba nimetatud iseärasuste põhjal selguma on hakanud, tuleb ka esikümne nimesid lähemalt uurides esile, et praeguse Eesti ala saab toonase eesnimakasutuse poolest jagada mõttelise piiriga kaheks: läänepoolseks alalhoidliku ja idapoolseks uuen-
duslikuma nimekasutusega alaks. Põhja poolt lõuna poole liikudes võib piiri tõmmata Harjumaa ja Virumaa vahele ning Järvamaad ja Viljandimaad

Tabel 1. Populaarsemad naisenimed 1900. aastal piirkonniti

Jrk	Hiiumaa	Saaremaa	Läänemaa	Harjumaa	Pärnumaa	Järvamaa	
1.	Marie	Marie	Marie	Marie	Marie	Marie	
2.	Anna	Ida	Liisa	Annette	Anna	Marta	
3.	Liisa	Liisa	Anna	Alide	Hilda	Alma	
4.	Alide	Miina	Elvine	Elvine	Ida	Alide	
5.	Helene	Juuli	Alide	Hilda	Alma	Hilda	
6.	Adele	Eliise	Ann	Anna	Ella	Elfriede	
7.	Elvine	Alvine	Mari	Helene	Liisa	Helene	
8.	Hilda	Juulie	Annette	Pauline	Alide	Johanna	
9.	Marta	Liina	Marta	Marta	Agnes	Adele	
10.	Pauline Salme	Alma Sofie	Leena	Liisa	Helmi Johanna Juuli	Juuli	

pidada vahealaks, kus leidub nii uuemaid kui ka varasemaid hoiakuid (varasem tava eriti mehenimede puhul).

Laennimed. Ka laennimede puhul kujunes välja lääne–ida jaotus (v.a linnad). Joonisel 4 on laennimede kasutuse andmed järjestatud tüdrukute laennimede osakaalu suurenemise alusel. Selgelt on näha, et poistele pandi laennimesid rohkem kui tüdrukutele (v.a saartel), mis viitab taas sellele, et tüdrukute nimedes on uus mood varem näha. Pärnumaal ja Viljandimaal on erinevused naise- ja mehenimede tarvituses eriti kontrastsed: poistest sai laennime üle kolmandiku, tüdrukutest ligikaudu 15%. Teiseks eristuvad linnad – Tallinn, Narva, Tartu –, kus traditsioonilisi laennimesid pandi vähem kui mujal. See kinnitab varem oletatud, et ehkki ristivanemate osatähtsus oli XIX sajandi lõpuks nagunii oluliselt vähenenud, nõrgenesid linna rännates sidemed perekonnaringi ja kodukandiga – kust lastele tavaliselt ristivanemad leiti – ning linnas leiti nii uued nimed kui ka varasemast erineval viisil ristivanemad (Hussar 2009: 525). Näiteks kõigi koguduste populaarseimat naiste laennime *Liisa*, mis on 13. kohal ja mis on kogu Läänemaal üks tavalisemaid naisenimesid üldse, ei pandud Tallinnas 1900. aastal kordagi. Samuti on Läänemaal populaarne *Mari* mujal nii loomulikult *Marie* vastu vahetunud, et esineb lisaks veel ainult

	Viljandi- maa	Viru- maa	Tartu- maa	Võru- maa	Tallinn	Tartu	Narva	Kokku
	Marie	Alide	Alide	Ella	Elfriede	Hilda	Marie	Marie
	Anna	Helene	Salme	Alide	Hilda	Alide	Alide	Alide
	Ella	Hilda	Alma	Alma	Alide	Elfriede	Ida	Hilda
	Liisa	Marie	Ida	Emilie	Helene	Marta	Helene	Anna
	Alma	Alma	Ella	Anna	Marta	Linda	Adele	Alma
	Alide	Olga	Hilda	Emma	Alma	Salme	Elfriede	Ida
	Ida	Annette	Emilie	Hilda	Amanda	Alma	Alma	Helene
	Johanna	Ida	Adele	Olga	Marie	Emilie	Hilda	Ella
	Hilda	Amanda	Linda	Ida	Johanna	Marie	Anna	Salme
	Linda	Elfriede	Anna	Alvine	Olga	Ida	Linda	Marta

Tabel 2. Populaarsemad mehenimed 1900. aastal piirkonniti

Jrk	Hiiumaa	Saaremaa	Läänemaa	Harjumaa	Pärnumaa	Järvamaa	
1.	Johannes	Aleksander	August	Johannes	Jaan	Johannes	
2.	Eduard	August	Jaan	August	August	August	
3.	Aleksander	Eduard	Johannes	Aleksander	Karl	Aleksander	
4.	August	Oskar	Aleksander	Eduard	Johannes	Rudolf	
5.	Rudolf	Johannes	Mihkel	Rudolf	Aleksander	Karl	
6.	Evald	Mihkel	Karl	Jaan	Juhan	Eduard	
7.	Villem	Peeter	Eduard	Julius	Peeter	Voldemar	
8.	Oskar	Karl	Jüri	Hans	Eduard	Arnold	
9.	Anton	Jakob	Anton	Jüri	Martin	Gustav	
10.	Hermann Peeter Teodor	Aado Jaen Juhan Julius Jüri	Hans	Voldemar	Hendrik	Oskar Otto	

saartel, mõne korra Pärnu- ja Viljandimaal ning üks kord nii Võrumaal kui ka Tartus. Läänemaal on esikümnes nii varasema kasutuse *Mari* kui ka uue aja *Marie*, samas on üheskoos nii *Ann* kui ka *Anna*. Mehenimede seas tuleb selliseid vana-uue paare esikümnes ette rohkemates piirkondades, nt *Johannese* kõrval esinevad *Jaan (Jaen)*, *Juhan* ja *Hans*.

Varem oma piirkonnale iseloomulikke nimesid tuleb esile õige harva: naisenimedest *Aet* Hiiumaal (1 kord), *Els* Pärnu- ja Viljandimaal (kumbagi 1), *Epp* Viljandimaal (1), *Katre* ja *Katri* Võrumaal (kumbagi 1), Saaremaal veel *Ingel* (2), *Ruudu* (2), *Triin* (7), *Viia* ja *Viiu* (vastavalt 6 ja 4); mehenimedest *Ernits* Virumaal (2), *Justin* Võrumaal (1), *Magnus* Hiiumaal ja Harjumaal (vastavalt 3 ja 2), *Matt* Viljandimaal (1), *Märt* Pärnu- ja Viljandimaal (vastavalt 10 ja 3), *Reinut* Läänemaal (2), *Tiidrik* Virumaal (2), Saaremaal veel *Jaen* (7), *Laas* (4), *Reedik* (1), *Riidu* (3), *Vassil* (4).

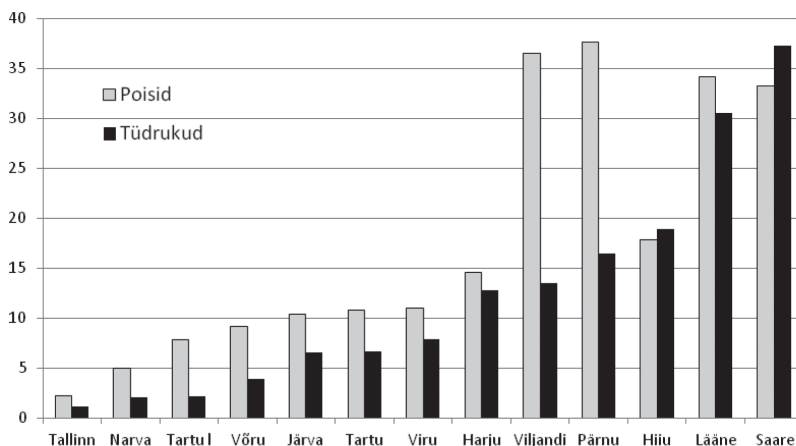
Sagedamini esinenud laennimede hulgas on nt *Liisa*, *Ann*, *Mari*, *Leena*, *Miina*, *Liina*. Poisid said kõige sagedamini nimeks *Jaan*, mis on laennimedest ka ainsana üle Eesti esikümnes, peale selle veel nt *Jüri*, *Peeter*, *Mihkel*, *Kaarel*, *Juhan*.

Viljandimaa	Virumaa	Tartumaa	Võrumaa	Tallinn	Tartu	Narva	Kokku
August	Johannes	August	August	Johannes	Karl	Johannes	August
Jaan	August	Johannes	Eduard	Aleksander	August	August	Johannes
Hans	Aleksander	Karl	Alfred	Karl	Johannes	Voldemar	Aleksander
Johannes	Eduard	Eduard	Oskar	Voldemar	Eduard	Eduard	Eduard
Juhan	Karl	Aleksander	Karl	Alfred	Aleksander	Aleksander	Karl
Eduard	Voldemar	Jaan	Rudolf	Arnold	Rudolf	Richard	Jaan
Karl	Rudolf	Oskar	Paul	August	Artur	Rudolf	Rudolf
Aleksander	Arnold	Rudolf	Jaan	Richard	Voldemar	Albert	Oskar
Jüri	Heinrich	Voldemar	Osvald	Eduard	Alfred	Oskar	Voldemar
Martin	Karla	Arnold Elmar	Richard	Oskar	Ernst Oskar	Adolf Robert	Arnold

Võõrapärased nimed. Kui tolleaegset nimekasutust lühidalt iseloomustada, siis võib selle kohta öelda „võõrapärased“ – eesnimistust on kadumas eesti keelde mugandunud ja pikalt tarvituses olnud laennimed ning pisut on märke uuest, eestipäraste nimede moest, ent valdavalt saavad lapsed võõrapärase nime.

Kui tabelites 1 ja 2 esitatud esikümnet järgmise kümne võrra pikenäda, leiaks sealt kogu Eesti kohta naisenimed *Emilie, Elfriede, Liisa, Linda, Johanna, Pauline, Adele, Olga, Annette, Julie* ja mehenimed *Alfred, Richard, Paul, Artur, Julius, Hans, Heinrich, Jüri, Juhan, Peeter*.

Ehkki esmapilgul tunduvad võõrapärased nimed eri maakondades üsna ühedsamad olevat, siis lähemalt uurides see nõnda pole. Kõige populaarsem naisenimi *Marie* puudub esikümnest Tartumaal (on 12. kohal) ja Võrumaal (15.). Seega saab öelda, et laennimede asemel nende rahvusvaheliste vastete kasutamise etapp on kas läbitud või pole seda olnudki. Nt Palamusel pole kogu XIX sajandi jooksul *Marie* olnud esinimi; see nimi oli moes 1860.–1870. aastatel, kuid jõudis ka siis vaid eelismimede seas 3. kohale (vt ka Hussar 2012: 49). *Marie* on esinimi kõigis läänepoolsetes

Joonis 4. Laennimede osakaal 1900. aastal pandud nimede hulgas piirkonniti

maakondades, samuti vahealadel Järva- ja Viljandimaal ning Narvas. *Mariet* võib pidada eelmise nimepanekutava *Mari* asendusnimeks. Sama- laadsed asendusnimed *Anna*, *Annette*, *Helene* on piirkonniti erinevalt esindatud. Järgmine populaarne nimi *Alide* on juba uuema nimemoe esin- daja, mis ilmus eestlaste kasutusse 1900. aastale eelnenud paari kümnendi jooksul. *Alide* puudub esikümnest Saaremaal ning laiemalt vaadates on see läänepoolsetel aladel pingereas tagapool, idapoolsetel eespool, sh esikohal Virumaal ja Tartumaal. Samuti uue nimena pruuki tulnud *Hilda* puudub Saaremaal ja Läänemaal, kuid on esinimi Tartus. Ka muude uuemate esikümne nimede *Alma*, *Ida*, *Ella*, *Marta* puhul võib märgata kasutuses ebaühtlust. Siiski võib täheldada, et nende seast suhteliselt uuemad – *Alma* ja *Ella* – on pingereas eespool idapoolsetes maakondades ning kõigis linnades. Mõlemad on esikolmikus Võrumaal, kusjuures *Ella* on esinimi. Märkida tuleks veel, et Tallinna esinimi *Elfriede* on olemas ka teiste linnade ja Virumaa esikümnes, kuid esineb lääne pool vaid üksikuid kordi ning puudub koguarvestuses esikümnest (on 12.).

Meeste esinimede *Augusti* ja *Johannese* kasutus on kõikjal üsna üht- lane, vaheldumisi on need nimed igal pool enamjaolt esiviisikus (*Johannes* puudub esikümnest Võrumaal). Koguarvult pole *Augusteid* *Johannestest* oluliselt rohkem. Üsna ühtlaselt esineb ka sama laadi asendusnimi *Karl*. Uuemad nimed kogu ala esikümnes on *Rudolf*, *Oskar*, *Arnold*. On üsna ootuspärane, et neid ja teisi uuemaid laene esineb sagedamini idapoolsetes

piirkondades, mõtteline ala hõlmab uute nimede kasutajana Järvamaa, ent mitte Viljandimaad. Lääne pool tulevad peale nimetatute tipus esile veel *Anton* ja *Evald*, ida pool leidub uuenduslikke nimesid rikkalikumalt, nt *Albert*, *Alfred*, *Ernst*, *Richard*, *Elmar*, *Robert*. Kõige uuemate nimedega linnade kõrval tõusevad esile Tartumaa ja Võrumaa. Muutused meeste eelisnimedes on sedavõrd värsked, et 1900. aasta uuemad võõrapäraseid nimed on ülekaalus veel ka 1920. aastal. Edgar Rajandi ja Helmut Tarand (1971: 213) nimetavad sellest ajast Tallinna mehenimede esikümnes nt *Arnoldit* ja *Elmarit* (nende kõrval endiselt ka *Johannest*). Naisenimede esikümnes kattuvusi 1920. aasta Tallinna esikümne nimedega ei esinenud, ülekaalu olid saanud eestipäraseid nimed ning nende kõrval veel uuemad võõrapäraseid nimed (nt *Ellen* ja *Helga*).

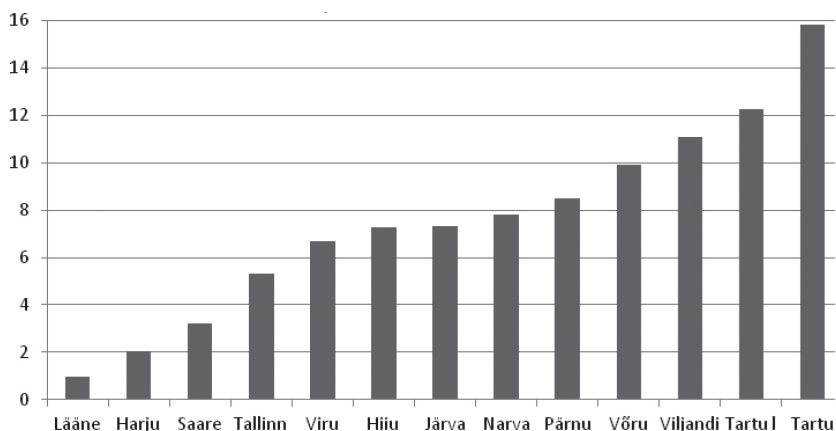
Eestipäraseid nimed. Nimevaliku muutused tulevad hästi esile uute, eestipärasust taotlevate nimede leviku uurimisel.

Eestipärasust on käsitletud erinevalt. Eduard Roos (1962: 419) arvas näiteks eestipärase nimede hulka ka *Hilda* ja *Ella*, kuna neid oli eestipärasena tutvustatud ning Roosi hinnangul rahva seas eestipärasena vastu võetud. *Hilda* oli Andres Saali samanimelise jutustuse tegelane (Roos 1962: 419). *Ella* puhul peaks arvesse võtma seda, et kui saksa kultuuri endiselt eesti nimedele mõju avaldanuks pidada, siis just 1890. aastatel oli *Ella* saksa eelisnimede hulgas.

Siinses töös on eestipärasena käsitletud eesti (või lähisugulaskeelte, eeskätt soome) tüvedele toetuvaid nimesid, mida eestipärasena tutvustati ja soovitati. Kirjandusteostest kui nimede levitajast ei saa siiski mööda vaadata ja *Linda* – millele mitmel moel eestilisust lisati (sama nimega ajakiri, seltsid) ning mis parasjagu saksa tavalisimate nimede hulka (mis ju meie nimekasutust mõjutasid) ei kuulunud – on „Kalevipoja“ nimena loetud eestipäraseks. Naisenimedest olid populaarsemad eestipäraseid nimed tol ajal *Salme* (9.), *Linda* (14.) ja *Helmi* (23.). Eestipärastest naisenimedest leiab 1900. aasta kasutusest veel nt *Aina*, *Aino*, *Helma*, *Helme*, *Leida*, *Leili*, *Salmi*, *Õie*, *Õilme*, neist paljud esinevad vaid korra: *Alga*, *Eha*, *Elva*, *Endla*, *Koidu*, *Mooni*, *Pärja* Võrumaal, *Ainu*, *Heli*, *Vaike* Virumaal, *Lehta* ja *Leita* Tartumaal.

Joonisel 5 on esitatud Eesti ala eestipäraseid naisenimede osakaal kasvavas järjekorras.

Kõige vähem on eestipäraseid nimesid pandud Läänemaal, saartel ja Harjumaal; populaarsuse keskmeks on Tartumaa ja Tartu linn koos Viljandi- ja Võrumaaga.

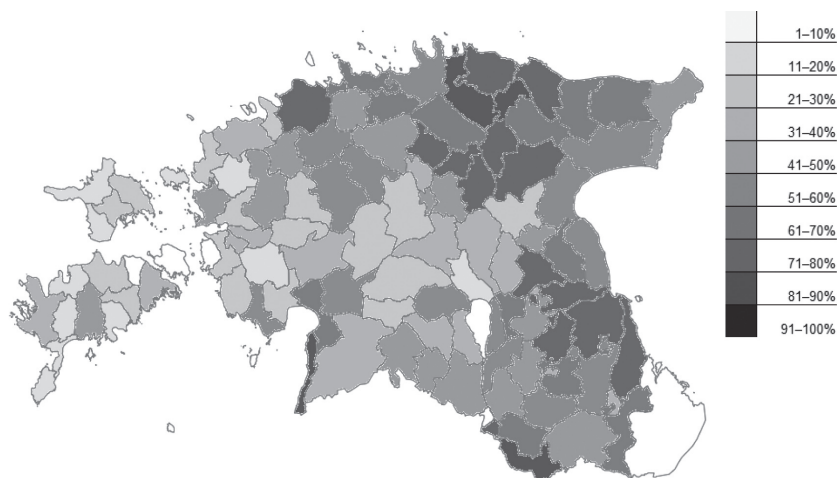

Joonis 5. Eestipäraste naisenimede osakaal 1900. aastal piirkonniti

Mehenimede seas on 1900. aastal alles esimesi üksikuid märke uuest rahvuslikust suunast. Uuritud kogudustes on kogu Eesti ala peale kirja pandud viis *Endlit*, neli *Lembitut* ning neli *Ilmarit*. Ka ülejäänud loetelu pole kuigi pikk ning uute nimede kasutus on üliharv, nt *Aari*, *Kalev*, *Olev*, *Pikker*, *Sulev*. Kõige enam esineb taolisi nimesid Võrumaal – 10 korda, mis siiski ei tee kokku protsenti (0,66%). Mehenimede esikümnesse jõudsid eestipärased nimed oluliselt hiljem, nende kõrgaeg oli Eestis 1930. aastate keskel nimede eestistamise ajal (Hussar 1998: 49). Mainitud 1920. aastate Tallinna nimede edetabelisse olid jõudnud *Lembit* ja *Endel* (Rajandi, Tarand 1971: 213).

2.4. Kaksiknimed

Ehkki 1900. aastal tuli ette ka rohkema kui kahe nime panekut, on enamjaolt tegemist siiski kahe nime kombinatsioonidega ja seepärast on eelistatud nimetust *kaksiknimi*. Kaksiknimed levisid XIX sajandi teisel poolel kogu Eesti alal. 1900. aastaks oli kahe nime komme küllap kõikjal tuttav, ent selle levik väga ebaühtlane, ulatudes tüdrukute puhul linnakogudustes üle 80%, isegi 90%-ni (maakogudustest kõige rohkem Rakveres, 82,3%) ja puududes mõnes kohas täiesti. Tüüpilise uue nimemoe nähtusena on tüdrukud kaksiknimesid rohkem saanud.

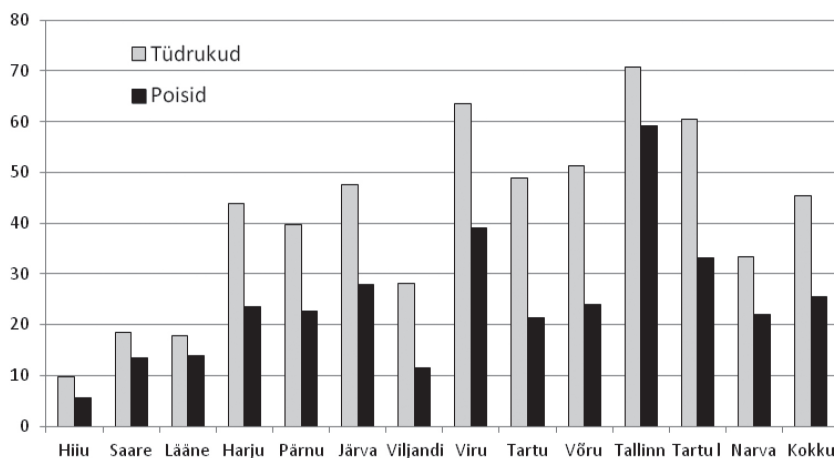

Joonis 6. Tüdrukute kaksiknimede sagedus 1900. aastal kihelkonniti. Kaardil näidatule lisaks: kaksiknimede sagedus Tallinnas oli 70,8%, Tartus 60,5% ja Narvas 33,3%²

Kaksiknimede moe kese oli Tallinnas, Virumaal ja Tartus, järgnevad Järvamaa, Võrumaa ja Tartumaa. Lääne pool esineb kogudusi, kus kaksiknimesid kordagi ei registreeritud (kaardil valgega): tüdrukute puhul Hanilas, Mihkli Eestimaa osas (Liivimaal üks tüdruk), Muhus ja Saare-Jaanis, poiste puhul Hanilas, Muhus, Emmastes, Vormsil, Pühas, Tõstamaal. Harvemini kasutati kaksiknimesid Läänemaal ja saartel. Poiste kaksiknimede sageduse jagunemine sarnaneb tüdrukute nimede omaga, ent on tagasihoidlikum (vrd joonis 7).

Seega on kaksiknimede tarvituses suured erinevused, ulatudes tavapärasest praktikast peaaegu tundmata kombeni. Huvitav on, et kui Viljandimaa tõuseb silmatorkavalt esile uuendusliku joone – eestipärase naisenimede – poolest, siis teine oluline muutus, kaksiknimede panek, on seal suhteliselt tagasihoidlik.

² Aluskaardina on kasutatud on Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaasi (KNAB) kihelkonnapiiride kaardikihti.

Joonis 7. Kaksiknimede kasutus 1900. aastal maakonniti

2.5. Kogu Eesti ala

Kui arvestada uute nimekasutusjoonte omaksvõttu (eestipärased nimed, kaksiknimed, populaarsete nimede väiksem osakaal, nimede arvu suurenemine) ja vanade tavade püsimist (laennimede kasutus) ning püüda hinnata üldist pilti, on peaaegu kõigi näitajate poolest uuenduslikumate piirkondade seas üsna ootuspäraselt Tallinn. Ainuke, millelt Tallinn idapoolsetest aladest oluliselt maha jääb, on eestipärased nimed, nende osakaalult on see linn viimaste seas. Nimedest domineerivad võõrapärased, ka laennimede kasutus on tagasihoidlik.

Tallinnale järgneb teine suurem keskus, Tartu, mis on uuendused – nii eestipärased kui ka kaksiknimed – hästi omaks võtnud. Eestipäraste nimede osakaalu poolest ületab linna Tartumaa, mis ka muudelt näitajatelt kuulub moodsama nimekasutusega alade sekka.

Tartule järgneb uuenduste vastuvõtul Võrumaa, mis torkab peale mujalgi iseloomulike joonte silma teistest mõnevõrra erineva nimevalikuga. Võrumaa uuenduslikum nimekasutus tulebki ilmselt siduda uuenduste keskpunkti, Tartumaa ja Tartu linna lähedusega.

Virumaa on kaksiknimede leviku keskmeld, eestipäraste nimede levikult ja laennimede taandumiselt jääb ta aga teistest maha. Järvamaa nimekasutust võib võrrelda ta asukohaga – jääb teiste keskele.

Narva linn on maakondadega võrreldes üsna uuendusmeelne, näiteks kasutati seal vähe laennimesid, ent teistest linnadest jääb ta maha nii kaksiknimede kui ka eestipäraste nimede levikult.

Kõige alalhoidlikuma kasutusega on Läänemaa ja saared, nende järel Viljandimaa, Harjumaa ja Pärnumaa. Viljandimaa tõuseb esile ühe näitaja poolest – seal on Tartu linna ja maakonna järel pandud tüdrukutele eestipäraseid nimesid kõige enam.

Märkimist väärib, et ehkki praegusaegne Eesti ala jagunes toona Eestimaa ja Liivimaa kubermangu vahel, ei saa esile tuua ühtki joont, kus eesnimikasutusele iseloomulikud jooned jaguneksid põhja ja lõuna vahel.

3. Nimekasutuse mõjutajad

Esmalt tuleb arvesse Eesti ajalugu. Talupojad ning nende liikumisvõimalused ja meele vabastas pärisorjuse kaotamine Eestimaa kubermangus 1816. ja Liivimaa kubermangus 1819. aastal. Talupojad sõltusid seejärel maaomandi tõttu mõisnikust, kuid olid isiklikult siiski vabad. Talude päriseksostmine võttis Eesti alal väga erinevalt aega, jõukamad piirkonnad tulid sellega kiiremini toime, vähem jõukates renditi talusid veel pikka aega. Igal juhul tähendas vabadus senisest suuremat liikuvust ning sõltumatust. Nimepanekutava muutumise mõttes tähendas see rohkem kontakte – isegi kui elukohta ei vahetatud – ning vabamat suhtumist senistesse traditsioonidesse.

Pärisorjusest vabastamisega kaasnes perekonnanimede panek, mis muutis eesti senist nimesüsteemi. Eesnimedele sellel otsest mõju ilmselt polnud. Eesnimistut võis perekonnanimede panek mõjutada selliselt, et need vanad laennimed, mida lastele enam eriti ei pandud ning mis perekonnanimede panekuga isanimest (või kohanimest) perekonnanimeks said, vajusid eesnimedena unustusehõlma.

XIX sajandi tööstuslik areng tähendas tööstuskeskuste kujunemist, millega kaasnes inimeste suurem liikuvus ja koondumine eri piirkondadest ühte suuremasse keskusesse. Kindlasti tähendas see peale linlaste arvu suurenemise ka nende kaudu mõju kodukohta jäänute silmaringile ja seisukohtadele, sest kontaktid säilisid. Raudteed hakati Eestis ehitama 1868. aastal, esimesena valmis Peterburi-suunaline tee. Raudteejaamade ümber kasvasid asulad, kuhu koondus inimesi eri paigust. Näiteks Rakvere elanikkond kasvas 1870. aastast sajandi lõpuni üle kahe korra: 1870.

aastal elas Rakveres 2664 inimest, 1897. aastal juba 5890 (EE 8: 17). Nii tööstuskeskuste kui ka raudtee arendamisel vajati haritud spetsialiste, kes tõid kaasa võõraid nimesid, mille kohalikud järk-järgult omaks võtsid. Siinse käsitluse materjalist puudutab see teema eeskätt Virumaad ja Narvat.

Majandusliku arengu kohta on Mart Laar (2005: 212) nentunud, et ehkki Põhja-Eestit on ärkamisaja kontekstis peetud Lõuna-Eestist mahajäänumaks, tuleks silmas pidada seda, et need kaks ala arenesid eri suunas: lõuna pool toetus majandus põllumajandusele, põhja pool said põllumajanduse kõrval olulise rolli tööstus ja kaubandus, eriti raudtee avamine. Ehkki Põhja-Eesti majanduslik areng oligi mõnevõrra aeglasem, tuleks samas arvesse võtta linnade suuremat osa Lõuna-Eestiga võrreldes, linnade aktiivsem elu mõjutas ka rahvuslikku liikumist (Laar 2005: 215).

Kuna Virumaad on alati läbinud olulised ühendusteel suure keskusega, võib see olla mõjutanud seda, et Virumaa on nimekasutuselt pigemini uuendusliku poole peal (nt laennimed on juba võrdlemisi harvad). Uued nimed ning vaated nimedele on sinna võinud jõuda mööda maanteed ja hiljem raudteed. Nagu kõigis piirkondades, nii on ka väikestes uuendusi paremini vastu võetud just keskuste ümbruses (vt joonis 6, mis esitab andmeid kihelkondade kaupa). Rakvere ja selle ümbrus on kaksiknimede omaksvõtmise keskne koht. Kaksiknimesid ei ole nimepanekul teadaolevalt soovitatud, seega peab see olema eeskuju mõjul levinud komme. Eeskuju oli võimalik saada kontaktide kaudu, nii et ühendusteel mõju tuleb oluliselt arvesse.

Narva oli uurimusse haaratud kui suure eesti kogukonnaga tööstuskeskus. Nimede valik oli Narvas uuemeelne, ent osa uuemaid jooni on esindamata või suhteliselt nõrgad: nimede arv on üsna suur; laennimed on jäänud tagaplaanile, ent eestipäraseid nimesid on tagasihoidlikult ja kaksiknimede populaarsus jääb kõrvalasuvale Virumaale alla; nimed on võõrapäraseid, ent teiste piirkondadega võrreldes silmatorkavaid erinevusi ei ole. Kujutades ette mujalt tulnud inimeste olukorda uues keskkonnas, võib oletada soovi pigem sulanduda, mitte eristuda.

Nimeandjate sotsiaalset staatust ei ole siinses käsitluses andmete ebaühtlase esindatuse tõttu vaadeldud, kuid oma roll on nimede muutumisel kindlasti olnud ka sellel, et eestlaste positsioon ühiskonnas on olnud muutumas. Suurenenud on eesti haritlaste osa (õpetajaid on rohkem) ning ka muudes valdkondades on eestlaste osakaal kasvanud, nt kaupmeeste ja muude ametimeeste seas – eestlased pole enam ainult talupojad ja

lihttöölised ning kihistumist on nii linnas kui ka maal. Roos (1962: 413) on esile toonud, et XIX sajandi esimesel poolel ning juba XVIII sajandilgi on võõrapärase nime saanud lastel tavaliselt vähemalt üks ristivanem muulane ning uute nimede vahendamisel on olnud oluline roll ahelal „mõis – sakslaste lähikonda kuulunud ametimehed (väiksemate mõisate valitsejad, aidamehed, möldrid, kõrtsmikud jne) – talupojad“. Sama on eelmiste sajandite kohta märkinud Rootsmäe (1969: 623) ja Tiik (1977: 284). Varasema aja, XVI sajandi seisuse ja nime seoseid on uuritud (Palli 1959), ent XIX sajandi kohta taolist uurimust pole. Siinkirjutaja tähelepanekute järgi on XIX sajandi lõpu poole sagedamini nimeuuendajateks olnud vanema või ristivanemana isikud, kellel oli ameti tõttu tõenäoliselt suurem suhtlus- või silmaring, mõisarahva osa nii määrav enam polnud. 1900. aasta materjalist leiab järgmised näited: Järva-Peetris on kooliõpetaja pannud pojale nimeks *Lembit*, *Edmund Adolfi* ristiisa Kanepis on kaupmees *Ado*, *Raphaeli* isa on Urvastes sepp, *Normann Bernhardi* isa Kanepis tallimees, *Einhardi* isa Kanepis rätsep, *Edvini* isa Simunas valitseja Henn, *Selma Regina* isa Räpinas sepp, *Brunhilde* isa Simunas urjadnik Jüri jne.

XIX sajandi alguseks oli Lembit Andreseni sõnul Eesti ala erineva haridusliku tasemega, kuna põhja ja lõuna pool oldi kooliõpetuse juurde jõutud ise ajal; sajandi keskpaiku oli külakoolide võrk lõuna pool oluliselt tihedam (Andresen 1995: 97). 1860.–1870. aastatel hakati teostama uut suunda, koolikohustust, ning tihendati oluliselt koolivõrku, eriti Eestimaa poolel (Andresen 1995: 105–106). Peale haridustaseme paranemise tähendas see maaharidlaskonna kasvu ja kindlasti ka kohapealset mõju. Laar (2005: 213–215) toob esile, et Põhja-Eesti poolel olid hariduslikult esirinnas Järvamaa ja Virumaa, tagasihoidlikumad olid Harjumaa ja Läänemaa. Liivimaa Eesti osas oli koolihariduse tase paremal järjel. Hariduse mõju kontekstis tuleb nimetada Tartumaa arengut mõjutanud Tartu linna ja ülikooli. Tartumaale koondus seetõttu juba eelärkamisajal olulisi tegelasi (Laar 2005: 208) ning Tartumaa kujunes üheks olulisemaks rahvusliku ärkamisaja liikumise keskuseks.

Nimekasutust silmas pidades tuleb nentida, et ehkki 1900. aastaks oli koolivõrk ja seega hariduse kättesaadavus Põhja- ja Lõuna-Eestis enam-vähem ühesugune, oli praeguse Eestimaa kaks korda tihedama haridusvõrgu ajalugu siiski lühike, paari põlvkonna vanune ning selle tõttu väiksema mõjuga. Parema haridustasemega Järvamaa ja Virumaa kuuluvad nimevaliku poolest julgemate ja uuenduslikemate hulka, eriti

muidugi Virumaa. Kindlasti aitas haridustaseme paranemine kaasa silma-
ringi laienemisele ja võimaldas ligipääsu uuele infole: järjest rohkem loeti
ajakirjandust, kalendreid, lisanduvat ilukirjandust, mis kõik pakkusid muu
kõrval uusi nimesid.

XIX sajandi II poolel oli oluline roll rahvuslikul ärkamisel. Laar on
mõõtnud rahvuslikku aktiivsust, arvestades ajalehtede tellimist, osa-
lemist seltsides ja kooriliikumises, osavõttu laulupidudest, rahvaluule
kogumist ja annetusi Aleksandrikoolile (Laar 2005: 193–196). Nende
põhjal kokku pandud rahvusliku aktiivsuse kaart (Laar 2005: 201) kattub
vähemalt osaliselt nimekasutuse alalhoidlikkuse-uuendusmeelsuse piir-
kondadega. Näiteks olid Laari järgi (2005: 201) vähem aktiivsed saared
ja Läänemaa mandriosa, suurem osa Harjumaast oli keskmiselt või alla
keskmise aktiivne, Tartumaa ja Viljandimaa olid üle keskmise aktiivsed.
Nimetarvituse poolest kattuvad need alad nimekasutuses silmatorkavalt
tagasihoidlike või muutusterohkete piirkondadega (tõsi, Viljandimaa puhul
valikuliselt). Samas on Laar märkinud (2005: 201), et linnad on rahvuslikus
liikumises olnud aktiivsemad, kui varem arvatud. Ka nimetraditsioonide
muutumiselt on linnad olnud eesliikujad, v.a eestipäraste nimede poolest.
Nii nimetatud tegurite kui ka sotsiaal-majandusliku ning haridusliku
arengu mõju üle peetud arutelu lõpetuseks nendib Laar (2005: 217) siiski,
et nende vastastikune mõju pole selge: rahvusliku liikumise aktiivsus ei
sõltunud üheselt majandusest ja haridusest – jõukamad piirkonnad ei
pruukinud aktiivsed olla ja vastupidi, „ainus rahvusliku aktiivsuse reegel
oli see, et reeglit polnud“.

Laiemas plaanis tuleb silmas pidada, et eestlased ei olnud nime-
panekutava uuendamisel ainukesed, omakeelsed nimed olid teemaks ka
nt ungarlastel, tšehhidel, soomlastel (Paikkala 2004: 118–119).

4. Kokkuvõte

XIX sajandi II poole muutused eesnimekasutuses on toimunud piirkonniti
erineva tempoga ning eri viisil.

Linnades pandi suhteliselt rohkem kaksiknimesid ning ka nimevalik
oli uuenduslikum. Eestipärased nimed linnas eelistuste hulka ei kuulunud,
v.a Tartus. Maakondadest oli osa piirkondi jäänud varasema nimekasu-
tuse juurde (saared, Läänemaa, Harjumaal, Pärnumaal): üldiseks saanud
võõrapäraste nimede kõrval kasutati endiselt laennimesid; uus komme,

kaksiknimede panemise tava, oli võrdlemisi tagasihoidlikult levinud. Osa piirkondade nimepanekutava oli oluliselt muutunud (Tartumaa, Virumaa, Võrumaa, vähem Järvamaa, Viljandimaa): kasutati laialt uuemaid võõrapäraseid nimesid, ent nende kõrvale on naisenimede poolel ilmunud eestipäraseid nimed, agaralt pandi lastele kaksiknimesid.

Eesnimetasutuse moderniseerumise põhjal saab praeguse Eesti ala lääne–ida suunas kaheks jagada: saared, Läänemaa, Harjumaa ja Pärnumaa esindavad alalhoidlikumaid hoiakuid, vaheala moodustavad Järvamaa ja Viljandimaa ning uuendused on kaugemale jõudnud Virumaal, Tartumaal ja Võrumaal.

Kirjandus

- Andresen, Lembit 1995.** Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani. Tallinn: Avita.
- EE 8 =** Eesti entsüklopeedia. 8, 1995. Peatoim. Toomas Varrak, Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Hussar, Annika 1998.** Eestlaste eesnimedest aastatel 1930–1990. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Hussar, Annika 2009.** Changes in naming patterns in 19th century Estonia. Discarding the names of parents and godparents. – Names in Multilingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact: Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences. August 17-22. York University, Toronto, Canada. Eds. Wolfgang Ahrens, Sheila Embleton, André Lapierre. Toronto, Canada: York University, 519–525.
- Hussar, Annika 2010.** Changes of Estonian first names in the 19th century. – I Nomi nel tempo e nello spazio, IV. Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Pisa, 28 agosto - 4 settembre 2005. Eds. Maria Giovanna Arcamone *et al.* (Nominatio. Collana di studi onomastici 7, Serie Miscellanea.) Pisa: Edizioni ETS, 193–200.
- Hussar, Annika 2012.** Muutused eesnimetasutuses XIX sajandil Martna ja Palamuse näitel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 35–59. doi:10.3176/esa57.03.
- Kiviniemi, Eero 1982.** Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimenvallinta. Espoo.
- Kiviniemi, Eero 2006.** Suomalaisten etunimet. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1103.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laar, Mart 2005.** Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv.

- Ministeriell** = Ministeriell bestätigte Vorschriften des Evangelisch-lutherischen General-Konsistoriums betreffend die Führung der Kirchenbücher (метрические книги) in russischer Sprache. 1899. С.-Петербург.
- Must, Hildegard 1964.** Trends in Estonian name-giving from 1900 to 1945. – Names. Journal of the American Name Society 12 (1964), 42–51.
- Paikkala, Sirkka 2004.** Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus 10, 595–608.
- Rajandi, Edgar 1963.** Nimevähesusest XVIII sajandi esimesel poolel. – Keel ja Kirjandus 3, 177–178.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1971.** Möödunud aastakümne eelisnimed. – Keel ja Kirjandus 4, 207–216.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1976.** Eesti nimi läbi sajandite. – Keel, mida me uurime. Tallinn: Valgus, 131–136.
- Regeln** = Regeln zur Schreibung der Namen mit russischen Buchstaben. EAA.3114.1.50:3. <http://www.ra.ee/dgs/browser.php?tid=9&iid=200252072902&>.
- Roos, Eduard 1962.** Eesti eesnimede ajaloost XIX ja XX sajandi vahetusel. – Keel ja Kirjandus 7, 412–421.
- Rootsmäe, Lemming 1969.** Võnnu kihelkonna isikunimed XVIII sajandil. – Keel ja Kirjandus 10, 623–624.
- Saari, Henn 1990.** Ein statistisches Modell der Vornamenwahl. XVIIth International Congress of Onomastic Sciences. Helsinki, August 13-18, 1990. Estnische Akademie der Wissenschaften. Abteilung für Humanitär- und Gesellschaftswissenschaften. (= Preprint KKI-67.) Tallinn.
- Tiik, Leo 1977.** Isikunimed mugandid Saaremaal XVI ja XVII sajandil. – Keel ja Kirjandus 5, 284–288.

Annika Hussar
 eesti keele ja kultuuri instituut
 Tallinna Ülikool
 Narva mnt 25
 10120 Tallinn
 Annika.Hussar@tlu.ee

Estonian given names in the year 1900

ANNIKA HUSSAR

The article examines Estonian given names in the year 1900. The material comes from all 124 Lutheran congregations on the territory of present-day Estonia. In addition to the names themselves, other aspects of working with documents from this time are discussed (Russian language, old orthography in names). The most popular female names were Marie, Alide, and Hilda, while the most popular male names were August, Johannes, and Aleksander. Although the list of names had changed in the previous few decades, there were still examples of borrowed names belonging to the previous naming tradition (e.g. *Liisa* and *Jaan*, especially in western regions). In female names, the emerging trend of Estonian-origin names can be observed (e.g. *Salme*, *Linda*, *Helmi*, more in the east as well as in Viljandimaa). There are examples of names which were the most popular in one district (e.g. *Hilda* in Tartu or *Elfriede* in Tallinn) but were almost unknown in more conservative areas.

Another new trend was the use of double first names, which also grew in popularity toward the end of the 19th century. As is typical of naming trends, this innovation was primarily seen in female names. It was most prominent in Tallinn (over 70% of girls' names), Virumaa and the Tartu area; in the west, there were still congregations where all children received single names.

As in other countries, factors influencing name usage in Estonia include industrial development, railroad construction, the growth of cities, increased mobility, the rise in the level of education, and the people's increased exposure to literature; the activity of the nationalist movement also played a role. These wide-ranging changes in people's way of life led them to adopt a more liberal attitude toward name usage.

Despite Estonia's small size, there are quite substantial regional differences in the changes in name usage. The country can broadly be divided into two regions: the conservative West (Harjumaa, Läänemaa, the islands, Pärnumaa, Viljandimaa, Järvamaa) and the innovative East (Virumaa, Tartumaa, Võrumaa). More innovative name usage was also observed in cities (in this study Tallinn, Tartu, and Narva).

Keywords: onomastics, anthroponyms, given names, double names

KUIDAS MÕJUTAB EMAKEEL KEELTE- VAHELISE SARNASUSE TUNNETAMIST

ANNEKATRIN KAIVAPALU, MAISA MARTIN

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse eesti ja soome käändemorfoloogia tunnetatud sarnasust: antakse ülevaade keeltevahelise sarnasuse liigitusest ja terminoloogiast, esitatakse sarnasuse taksonoomia ning uuritakse, millised tegurid mõjutavad keeltevahelise tegeliku sarnasuse tunnetamist. Uurimuse eesmärk on selgitada, kas sarnasuse tunnetamine on sümmeetriline ning kas ja kuidas erineb keeltevahelise sarnasuse tunnetamine juhul, kui üks keeltest on keelekasutaja emakeel, ja juhul, kui see on mõni varem õpitud keel.

Uurimuses osales kolm sihtrühma: soomekeelsed keelekasutajad, eestikeelsed keelekasutajad ja venekeelsed keelekasutajad eesti keele oskusega vähemalt B2-tasemel. Osalejatel paluti hinnata 48 paari eesti ja soome keeles samas käändes olevate samatähenduslike sarnase kirjpildiga sõnade sarnasuse astet ning põhjendada oma valikut. Tunnetatud sarnasust mõõdeti tunnetatud sarnasuse indeksi abil. Tulemustest nähtub, et soomekeelsed keelekasutajad on eestikeelsest keelekasutajatest altimad tunnetama keeltevahelist sarnasust peamiselt tänu oma emakeele ulatuslikumale geograafilisele ja sotsiaalsele varieerumisele ning keskenduvad hindamisel rohkem morfoloogiliste vormide sarnasusele tervikuna. Eestikeelsed keelekasutajad tuginevad hindamisel pigem morfoloogiliste formaatiivide sarnasusele. Venekeelsed keelekasutajad, kelle teine keel on eesti keel, tunnetavad sarnasust peamiselt ortograafiasandil.

Võttesõnad: keeltevaheline tunnetatud sarnasus, sümmeetria, muutemorfoloogia, eesti keel, soome keel, vene keel

1. Lähtekohad ja uurimisvajadus

Sihtkeele õppimist ja omandamist mõjutavaid olulisemaid tegureid on lähtekeele ehk esimesena omandatud emakeele või mõne muu varem õpitud keele mõju. Varasemad uurimused lähtekeele mõju kohta on osutanud, et tegemist on äärmiselt kompleksse kognitiivse nähtusega, mille toimimine oleneb sageli sellest, kas ja kuidas keeleõppija lähte- ja sihtkeele vahelist sarnasust tunnetab, millised mentaalsed seosed kahe keele vahel

tekivad ja millised on õppija individuaalsed valikud (Martin 2006; Jarvis, Pavlenko 2008: 13). Sihtkeele omandamise kasutuspõhised teooriad näevad keeltevahelise sarnasuse tunnetamist laiemalt õppija keelteadmiste ilmnemise lähtekohana ning peavad keeleõppeprotsessi lähtekeele süsteemi ümberstruktureerimiseks lähte- ja sihtkeele vaheliste seoste tunnetamise alusel (MacWhinney 2005). Seetõttu on keeltevahelise mõju uurimises jõutud üksmeelele, et selle mitmeti avalduva keerulise nähtuse olemuse selgitamisel ei ole võimalik jõuda uuele tasemele ilma keeltevahelise sarnasuse ja selle tunnetamise põhjaliku analüüsita. Viimane aga eeldab keeltevahelise sarnasuse mõiste sisu ja avaldumisvormide senisest tunduvalt täpsemat määratlemist ning mõõtmisvahendite väljatöötamist ja arendamist.

Uut keelt õppides tuginetakse kas teadlikult või ebateadlikult emakeele ja/või teiste varem õpitud keelte oskusele, kasutades teadmisi nende keelte kohta ning omandatud konstruktsioone ja väljendusvahendeid. Seejuures toetub keeleõppija esmajoonel keeltevahelisele sarnasusele. Keeltevaheline sarnasus on niisiis primaarne, erinevus sekundaarne. Keeltevahelise sarnasuse uurimisel tehakse vahet tegeliku ehk objektiivse ning subjektiivse ehk tunnetatud ja oletatava sarnasuse vahel. Tegelik sarnasus ehk keelesüsteemide sarnasus on rohkelt käsitlemist leidnud kontrastiivses keeleuurimises, keeletüpoloogias, teise keele omandamises, tõlkeuuringutes ja kontaktlingvistikas. Subjektiivse sarnasuse kaks liiki, tunnetatud ja oletatav sarnasus, väljendavad keeleõppija ja -kasutaja subjektiivset arusaama tegelikust sarnasusest, st millised keelendid on tema arvates sarnased ja millised mitte. Kui tunnetatud sarnasus peegeldab eelkõige tähelepanekuid keelenditevaheliste seoste kohta keele mõistmisel, siis oletatav sarnasus on aluseks sihtkeele produtseerimisel: õppija oletab lähte- ja sihtkeele sarnasuse põhjal, et sihtkeeles on kasutusel samasugune keelend.

Tunnetatud ja oletatavat sarnasust ning sarnasuse tunnetamist mõjutavaid tegureid, muu hulgas seda, kuidas õppija emakeel keeltevahelise sarnasuse tunnetamist mõjutab, on uuritud üsna vähe. Käesoleva artikli eesmärk on rõhutada sarnasuse tunnetamise olulisust keeltevahelise mõju toimimise baasina ja sihtkeele omandamise lähtekohana, määratledes sarnasuse mõistet ja rakendades üht selle võimaliku mõõtmise meetodit. Tunnetatud sarnasust on keerulisem määratleda kui tegelikku sarnasust, sest see oleneb enam keelekasutaja individuaalsetest omadustest, keeleõppimiskogemustest ja saavutatud keeleoskustasemest. Keeltevahelise sarnasuse tunnetamine on vähemalt osaliselt teadvustatud protsess:

keelekasutajad on võimelised reflekteerima oma tunnetusprotsessi, kuigi mitte alati korrektseid lingvistilisi termineid kasutades (vt nt Kaivapalu, Muikku-Werner 2010). Seetõttu on käesolevas uurimuses kasutatud tajutesti ning keelekasutajate refleksioone oma tunnetusprotsessi kohta, täiendamaks sarnasuse tunnetamise teadvustamata protsessi uurivaid neuro- ja psühholingvistilisi uurimusi (nt ERP-efektid mõistmisel, vt Tokowicz, MacWhinney 2005; Kotz 2009). Artiklis selgitatakse, kas ja kuidas erineb keeltevahelise sarnasuse tunnetamine juhul, kui üks keeltest, kas eesti või soome keel, on keelekasutaja emakeel, ja juhul, kui see on mõni varem õpitud keel, nagu eestivenelastele eesti keel. Samuti uuritakse, kas sarnasuse tunnetamine on sümmeetriline. Artikli alguses antakse ülevaade keeltevahelise sarnasuse liigitustest, terminoloogiast ja taksonoomiast ning senistest mõõtmisviisidest.

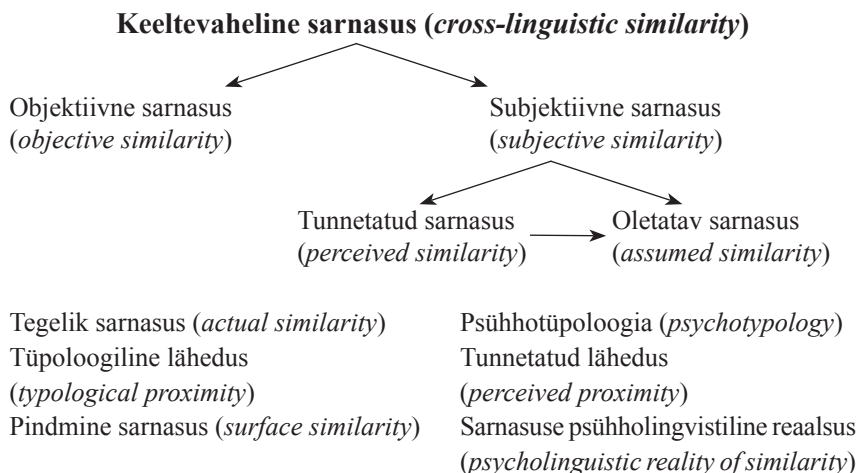
2. Keeltevaheline sarnasus

2.1. Mõisted ja terminid

Inimteadvus on kujunenud märkama sarnasusi ja seetõttu põhineb õppimine varasematel teadmistel ja oskustel. Sihtkeele õppimise ja omandamise uurimisel on ajalooliselt valdav olnud tava keskenduda keeltevahelisele erinevusele ja vähemalt osaliselt sellest tulenevale normivastasele sihtkeele kasutusele, kuigi keeleteadmised sisaldavad muu hulgas võimet otsustada, kui sarnased kaks keelt on (Ellegård 1976). Hoopis vähem on pööratud tähelepanu õppimist ja omandamist soodustavale keeltevahelisele sarnasusele ning selle rollile keeleoskuse arengus, hoolimata sellest, et keeltevahelist sarnasust on peetud keeltevahelise positiivse mõju aluseks alates Roger Andersen (1983) *Transfer to Somewhere*-hüpoteesist. Seda seisukohta ei toetatud kuigi ulatuslikult 1980.–1990. aastatel, mil keeltevahelise mõju uurimise raskuspunkt oli lähtekeele negatiivsel mõjul ehk interferentsil. Siiski on lähte- ja sihtkeele sarnasuse aste üldtunnustatud kui üks olulisemaid lähtekeele mõju toimimise eeldusi (Kellerman 1979; Kaivapalu, Martin 2007; Jarvis, Pavlenko 2008: 176; Schepens jt 2013). Kuna artikli piiratud maht ei võimalda anda üksikasjalikku ülevaadet keeltevahelise mõju uurimise ajaloost ja teooriatest (uusimat käsitlust vt Jarvis, Pavlenko 2008), keskendutakse alljärgnevas vaid keeltevahelisele sarnasusele.

Tuntuim keeltevahelise sarnasuse käsitlus (Ringbom 2007) teeb vahet ühelt poolt *objektiivse* ehk *tegeliku* ning teisalt *tunnetatud* ja *oletatava*

sarnasuse vahel. Esimest on nimetatud ka lähte- ja sihtkeele vaheliseks keeleliseks *kauguseks* (nt Bezooijen, Gooskens 2007), *tüpoloogiliseks läheduseks* või *pindmiseks sarnasuseks*. Keeltevahelise tunnetatud ja oletatava sarnasuse ühiseks tähistamiseks on kasutatud termineid *subjektiivne sarnasus* (Ellegård 1976; Jarvis, Pavlenko 2008: 177), *psühhotüpoloogia* (alates Kellerman 1977, nt Hall jt 2009), *tunnetatud lähedus* ja *sarnasuse psühholingvistiline reaalsus* (Kaivapalu 2004; Sajavaara 2006). Keeltevahelise sarnasuse liike tähistavad terminid tunduvad esmapilgul valdavalt sünonüümsena, kuid tegelikkuses varieerub nendega väljendatavate mõistete sisu suuresti ning on olnud viimasel ajal ulatusliku diskussiooni objektiks. Nii näiteks on arutletud, kas *psühhotüpoloogia* ja *subjektiivne sarnasus* on sünonüümid või on esimese puhul tegemist üldisema tasandi mõistega.¹ Arutelu, mille eesmärk on korrastada ja täpsustada keeltevahelise sarnasuse terminoloogiat ning selgemalt avada nende mõistete sisu, jätkub kindlasti ka lähiajal. Käesolevas artiklis eelistatakse kasutada termineid *tegelik*, *tunnetatud* ja *oletatav sarnasus*, kuna need avavad autorite arvates eri tüüpi keeltevahelise sarnasuse olemust kõige täpselt. Keeltevahelist sarnasust tähistavate terminite paljusust väljendab ülevaatlilikult joonis 1 (sulgudes on inglise vasted).

Joonis 1. Keeltevahelise sarnasuse liigitus ja seda tähistavad terminid

¹ Vt nt <http://www.moderna.uu.se/thirdlanguage2014/programme/>.

Keeltevaheline tegelik sarnasus peegeldab keelesüsteemide sarnasust, mis on sümmeetriline, st keel A on keelega B sama sarnane kui keel B keelega A, ega muutu ajas koos keeleoskuse arenguga (Ringbom, Jarvis 2009: 107). Sihtkeele omandamisel on tunduvalt olulisemad tunnetatud ja oletatav sarnasus, esimene neist keele mõistmisel, teine keeleloomes. Tundmatust sihtkeelest varasemate teadmiste põhjal arusaamiseks võrdleb õppija lähte- ja sihtkeele keelendeid, et tunnetada sarnasust keelte sõnavara ja struktuuri, mallide ja reeglite vahel (Jarvis, Odlin 2000: 538). Sarnasuse tunnetamine tekitab lähte- ja sihtkeele vahel seose, mille kaudu ühes keeles olemasolevad teadmised ja oskused siirduvad teise keelde (Martin 2006). Tunnetatud sarnasus ei ole ainus sihtkeele mõistmisele viiv tegur: osa arusaamisest põhineb maailmatundmisel, isiklikul kogemusel, üldisel keelelisel võimekusel, suhtluskontekstil ja -olukorral jt teguritel. Kõik need tegurid mõjutavad mistahes keelest arusaamist, kuid keeltevaheline sarnasus on see, mis teeb lähedase sugulaskeele lihtsamini mõistetavaks kui kaugema või mittesugulaskeele. Hüpoteeetiliselt võivad tegelik ja tunnetatud sarnasus ka kokku langeda (kui keelekasutaja tunnetab tegelikku sarnasust täielikult), kuid seda siiski peaaegu ei esine. Keeltevaheline tegelik sarnasus määrab küll suuresti keeleomandamise käigu ja saavutatud keeleoskustaseme (nt Ringbom 1987: 66; Odlin 1989; Scheppens jt 2013), kuid selle mõju on võrreldes tunnetatud sarnasusega kaudsem ja piiratum ning seda peamiselt keelekasutajate individuaalse eripära tõttu (Ringbom, Jarvis 2009: 106–107). Sarnasuse tunnetamine on seega psühholingvistiline ilming ega tarvitse tingimata olla sümmeetriline: keele A kasutajal võib keelte A ja B vahelise sarnasuse tunnetamine olla hõlpsam kui keele B kasutajal. Samuti võib sarnasuse tunnetamine ajas muutuda, kui sihtkeele oskus ja kasutuskogemus paranevad (Kellerman 1979, eesti ja soome keele kohta Siivelt 2014). Oletatav sarnasus põhineb eriti sugulaskeeltes enamasti tunnetatud sarnasusel ja on sihtkeele loome aluseks: tunnetatud sarnasuse põhjal oletab õppija, et sihtkeel toimib konkreetse keelendi, reegli või malli puhul samamoodi kui lähtekeel.

Keeltevahelise sarnasuse paremaks mõistmiseks on vaja arendada meetodeid, mis võimaldavad uurida keeltevahelise mõju aluseks olevaid kognitiivseid protsesse. Tegelik sarnasus võib, aga ei pruugi eksisteerida õppija tunnetuses, kuid mõlemad subjektiivse sarnasuse liigid, nii tunnetatud kui ka oletatav sarnasus, on selgelt seotud õppija ja tema individuaalsusega.

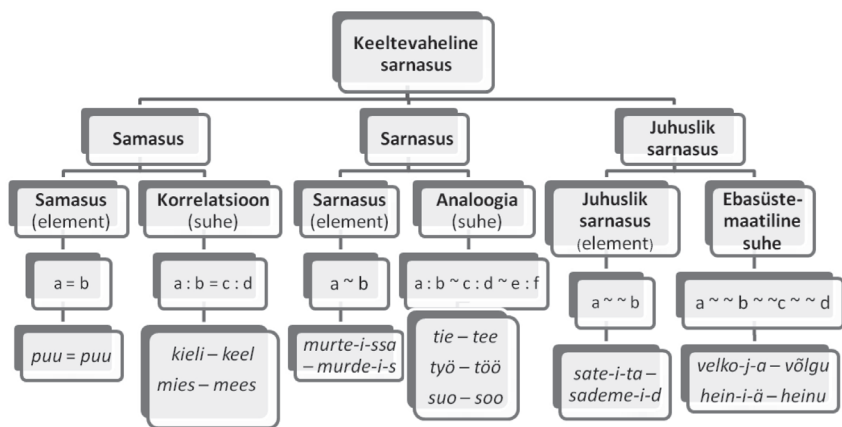
2.2. Keeltevahelise sarnasuse taksonoomia

Keeltevahelise sarnasuse nagu mistahes muu nähtuse kvantifitseerimine eeldab selle selget ja täpset määratlemist, st teoreetilist definitsiooni, mis sisaldab defineeritava nähtuse kõiki olulisi mõõtmeid ja kajastab mõõtmetevahelisi seoseid. Teisisõnu, peab olema selge, mida tähendab samane (identne), sarnane, erinev. Alles seejärel on võimalik nähtus operatsionaliseerida (st vastata küsimusele „Kui sarnane on sarnane?“) ja kavandada selle mõõtmiseks vajalikud vahendid. Kuna sarnasuse tunnetamisel mängivad peale tegeliku keeltevahelise sarnasuse rolli ka muud tegurid, näiteks sihtkeele oskuse tase (nt Kaivapalu 2005; Kaivapalu, Martin 2007; Nissilä 2011), on tunnetatud sarnasuse uurimisel vältimatu keskenduda piisavalt kitsale valdkonnale. Üks piiritlemisvõimalus on uurida teatud keeletasandit (fonoloogia, morfoloogia, süntaks jne), aga ka kas vormi või funktsiooni või mõlemat. Esimene valik oleneb peamiselt uurija huvidest, teine eelkõige sellest, millisest teoreetilisest raamistikust lähtutakse. Kui traditsioonilisemas teise keele omandamise uurimises vaadeldakse keeleoskuse arengut kas vormi (grammatika, sõnavara) või funktsiooni (aja, viisakuse vms väljendamine) seisukohalt, siis konstruktsioonipõhine lähenemine (nt Eskildsen 2009) peab vormi ja funktsiooni lahutamatuks läbipõimunuks. Lähedastes sugulaskeeltes on sama päritolu sõnad sageli sarnased nii vormi kui ka funktsiooni poolest. Eri tüüpi sarnasuse tunnetamine nõuab ka erinevaid kognitiivseid ressursse. Ortograafilise sarnasuse tunnetamisel vajatakse teistsugust kognitiivset võimekust ja oskusi kui fonoloogilise sarnasuse tunnetamisel: kirjalikus keelekasutuses on võimalik loetu juurde tagasi tulla ja see uuesti üle lugeda, suulises keelekasutuses üldjuhul mitte.

Kõiki nimetatud tegureid arvestatakse tavaliselt sarnasuse käsitlemisel. Tunnetatud sarnasuse kõige olulisem mõõde on siiski keeltevahelise sarnasuse aste, mille Ringbom (2007: 5–7) esitab kontinumina sarnasusest nullsuhteni, nende vahele jääb kontrastisuhe. Sarnasussuhe tähistab olukorda, mil sihtkeele keelendit või malli tajutakse formaalselt ja/või funktsionaalselt samasugusena kui lähtekeel(t)es. Kontrastisuhte korral tunnetab õppija olulist erinevust lähte- ja sihtkeele vahel, kuigi tegemist on põhimõtteliselt sarnase nähtusega. Näiteks eesti keeles pöördumatu ja soome keeles pöörduva eitusverbi puhul võib õppijal olla raskusi õige vormi produtseerimisega, kuid ta on teadlik eitusverbi funktsioonidest ja toimimise süsteemist. Ka nullsuhe ei tähenda, et võrreldavates keeltes ei oleks midagi sarnast. Küsimus on vaid selles, et paljudele keeltele ühiste

universaalsete nähtuste abstraktsiooniaste on nii kõrge, et õppija tavaliselt ilma eksplitsiitse instruksioonita neid sarnasusi ei märka.

Tunnetatud sarnasuse mõõtmiseks on vaja sarnasuse ja kontrastisuhte vahele jääv kontinuum veelgi detailsemalt jaotada. Annekatrin Kaivapalu ja Maisa Martin on pakkunud jaotuse (vt lähemalt 2014: 288–290), mis sisaldab kaht parameetrit: ühelt poolt kahe võrreldava elemendi kaugust ja teisalt elementide abstraktset vs. konkreetset olemust (joonis 2).

Joonis 2. Keeltevahelise sarnasuse taksonoomia sarnasussuhtest kontrastisuhteni

Elementide samasuse korral on võrreldavad keelendid identsed ($a = b$), st hääliku- või tähejärjendid kattuvad, nagu näiteks eesti ja soome *puu*. Selline kattuvus on harv, kuid lähedastes sugukaskeeltes seda siiski esineb. Korrelatsioon väljendab kahe keele keelenditevahelisi süstemaatilisi suhteid ($a : b = c : d$), mis on hoomatavad pindtasandil, ilma et võrdleja vajaks teadmisi nt paradigmaatiliste suhete kohta, praegusel juhul siis soome *ie*-diftongi (*kieli*, *mies*) ja eesti pika *e*-vokaali (*keel*, *mees*) vastavuse kohta. Elementide sarnasusega on tegemist juhul, kui kahe keele hääliku- või tähejärjendid on üsna sarnased ($a \sim b$), nagu soome vormi *murteissa* ja eesti *murdeis* puhul, tekitamaks keelekasutaja teadvuses kognitiivset seost. Analooгияsuhe ($a : b \sim c : d \sim e : f$) eeldab sarnasuse (käesoleval juhul soome diftongide (*tie*, *työ*, *suo*) ja eesti pikkade vokaalide (*tee*, *töö*, *soo*) vastavuse tajumiseks kas õpetamist või kokkupuudet piisava hulga samalaadsete näidetega. Elementide juhusliku(ma) sarnasuse ($a \sim \sim b$)

tunnetamine eeldab keeleajaloolise arengu (käesoleval juhul soome ja eesti kahesilbiliste *e-lõpuliste* sõnade *sade* : *sateen* ja *sade* : *sademe* eriarengu) tundmist või siis arusaamist hõlbustavat tekstikonteksti. Ebasüstemaatilise suhte $a \sim b \sim c \sim d$ puhul ei ole keelenditevaheline suhe (praegusel juhul eesti tüvemitmuse *võlgu* ja soome eri tüüpi *i*-mitmuse *velkoja* vastavus) järjekindel, kuid teatud üldine sarnasus võib sarnasuse tunnetamisele ja arusaamisele kaasa aidata.

Kuigi joonisel on sarnasuse astmeid näitlikustatud soome ja eesti morfoloogiliste vormide abil, sobib taksonoomia formaalse ja funktsionaalse sarnasuse käsitlemise aluseks kõikidel keeletasanditel foneetikast pragmaatikani ja kõikidel keeleoskustastmetel nii tunnetatud kui ka tegeliku ja oletatava sarnasuse korral. Kahe parameetri – konkreetse ja abstraktse – opositsioon on võrreldav Ringbomi (2007: 54–58) *elemendi* (ingl *item*) ja *süsteemi* (ingl *system*) ülekandega, milles *item* tähistab individuaalset materiaalselt üksust (nt häälik, täht, morfeem, sõna, fraas, lause) ning *system* on defineeritud kui vormide paradigmaatilise ja süntagmaatilise organiseerimise, aga ka tähenduste ja vormide seostamise põhimõtete võrgustik. Konkreetne visuaalne või auditiivne sarnasus lähte- ja sihtkeele elementide vahel loob eelduse hääliku, sõna, tähenduse jne ülekandeks. Et tunnetada elementide sarnasust, peavad kaks hääliku- või tähejärjendit olema keelekasutajale kättesaadavad korraga, st nende vahel peab sündima kognitiivne seos. Elementide sarnasus ei ole üldjuhul piisav selleks, et tunnetada keelesüsteemide sarnasust, mis hõlbustab tunduvalt sihtkeele kasutust ning on seetõttu sageli eksplitsiitse õpetamise objekt. Piisava kokkupuute korral sihtkeelele võivad õppijad tunnetada ka keelesüsteemide sarnasust, kuid võime seda teha varieerub indiviiditi.

Joonisel eraldi esitatud sarnasuse astmeid ei tarvitse tegelikkuses olla vaid kolm ning neid ei ole alati võimalik üksteisest selgelt eristada. Pigem on tegemist kahe kontinumiga (üks elementide, teine süsteemide võrdlemiseks) selgelt identsetest keelenditest või süstemaatiliselt korreleeruvast suhtest juhusliku elementide sarnasuse ja ebasüstemaatilise suhte kaudu totaalse erinevuseni. Kontinumi teatud punktide fikseerimine aitab siiski operatsionaliseerida ja mõõta keeltevahelist sarnasust. Varasemaid katseid keeltevahelise sarnasuse mõõtmiseks käsitletakse lähemalt järgmises peatükis. Sellised katsed on teatud mõttes keelespetsiifilised, olenedes võrreldavate keelte struktuurist. Nii näiteks on eesti ja soome keele puhul ilma ulatusliku testimiseta võimatu väita, kas tüvevahelduste

sarnasust tunnetatakse rohkem või vähem sarnasena kui morfoloogiliste formatiivide sarnasust.

3. Keeltevahelise sarnasuse mõõtmine

Varasemates keeltevahelist mõju käsitlevates uurimustes on keeltevahelist tegelikku sarnasust ja selle mõõtmist defineeritud või kirjeldatud mitmel viisil, mida ei saa alati omavahel võrrelda. Varaseim katse defineerida ja mõõta keeltevahelist sarnasust pärineb Alvar Ellegårdilt (1976), kes esitas sarnasuse tahud ja lõi nende mõõtmiseks matemaatilise mudeli. Mudel sisaldab kõiki keeletasandeid ja nii grammatikat kui ka sõnavara ega ole seetõttu sarnasuse operatsionaliseerimisel kuigi rakendatav, kuid juhib tähelepanu nähtuse komplekssele ja vajadusele täpselt defineerida võrreldavaid objekte. Ellegård rõhutab ka võrreldavate keelendite või reeglite/mallide esinemissageduse olulisust. Ellegårdi mõtete edasiarenduseks tänapäevaseid vahendeid kasutades võib pidada tingimusliku entroopia mõõdikut (ingl *Conditional Entropy Measures*, Moberg jt 2006).

Josh Ardi ja Taco Homburgi (1992) viieastmeline skaala eristab hispaania ja inglise keele formaalset (ortograafilist ja morfoloogilist) ning funktsionaalset sarnasust. Formaalse sarnasuse skaala on kontinuum identisusest (k.a grammatilise lõpu erinevus, nt hsp *moderno* – ingl *modern*) reeglipärase (hsp *-cion* – ingl *-tion*) ja ebareeglipärase (hsp *sorpresa* – ingl *surprise*) ortograafilise vastavuse kaudu suurema erinevuseni (hsp *promover* – ingl *promote*). Ardi ja Homburgi formaalse sarnasuse skaala keskendub seega ortograafilisele sarnasusele, kusjuures seda määrav tegur on reeglipärasus. Viimane osutab, et skaala sisaldab implitsiitselt süsteemitasandit, kuigi seda ei ole selgelt eristatud elemenditasandist. Ardi ja Homburgi funktsionaalse sarnasuse skaala põhineb sõnaraamatutähenduste loenditel: 1) esmane tähendus sama (ingl *modern*), 2) esmane tähendus erinev, teise astme tähendus sama (hsp *plantas* – ingl *plant*), 3) esmane tähendus erinev, kolmanda astme tähendus sama (ingl *competent*), 4) hispaania keele tähenduse laienemine või kitsenemine (hsp *parientes* = kõik sugulased), 5) riskisõnad, „petlikud sõbrad“ (Ard, Homburg 1992: 55–59). Selline skaala on mõistagi suuresti seotud leksikograafide arusaamaga tähenduste primaarsusest ja sekundaarsusest, kuid suurteil tekstikorpustel põhinevad sõnaraamatud pakuvad tänapäeval seda tüüpi skaalade koostamiseks usaldusväärset alust.

Renée van Bezooijeni ja Charlotte Gooskensi (2007: 256) germaani keeli käsitleva mudeli leksikaalne sarnasus on klassifitseeritud järgmiselt: a) täiesti läbipaistev, hääldus täiesti sarnane, kirjpildis võib esineda erinevusi (friisi *buro's* – holl *bureaus*), b) üsna läbipaistev, st „nii sarnane, et lugejalt eeldada sarnasuse märkamist“ (afrikaani *sewentig* – holl *zeventig*), c) üsna läbipaistmatu (friisi *jierren* – holl *jaren*) ja d) täiesti läbipaistmatu (afrikaani *hê* – holl *hebben*). Mudel keskendub sõnavarale ja elementide sarnasusele nii, et fonoloogia- ja ortograafiatasand ei ole eristatud. Selline lähenemine on põhjendatud reeglipärase (häälduspärase) ortograafiaga keelte puhul, kuid reeglipärasuse märkamiseks ei piisa elemenditasandist, vaid see eeldab juba süsteemitasandi sarnasuse tajumist.

Keeltevaheline sarnasus on üks tegur vastastikust mõistmist käsitlevates mudelites, nagu näiteks Horst Kleini ja Tilbert Stegmani (2000) seitsme sihi mudelis, mis rõhutab varasemate ja kontekstuaalsete teadmiste rolli. Peale rahvusvaheliste sõnade esitatakse mudelis sugulaskeelte ühised sõnad, reeglipärased fonoloogilised ja ortograafilised vastavused, süntaktilised ja morfosüntaktilised seaduspärasused ja ühised afiksids (vt ka Hufeisen, Marx 2007: 312–319). Põhimõtteliselt sama lähenemist kasutavad Kalevi Wiik (1994) ja Reet Kasik (1994: 10–17), loetledes eesti ja soome keele olulisemad sarnasused ja erinevused võrdlev-ajaloolisest lähtekohast (võrdlev-ajaloolise lähenemise kohta vt ka Dyen jt 1992; Gray, Atkinson 2003). Kõige põhjalikuma eesti ja soome muutemorfoloogia võrdluse on koostanud Hannu Remes (1995, 2009), kes määratleb ühist algupära morfoloogiliste vormide tegeliku tüpoloogilise sarnasuse ja erinevuse. Remese käsitus eesti ja soome tüvede ning morfoloogiliste formatiivide sarnasuse ja erinevuse kohta on käesolevas uurimuses eesti ja soome morfoloogiliste vormide tegeliku sarnasuse määramise lähtekohaks.

Viimasel kümnendil ilmselt kõige laialdasemalt kasutatud, kuid ka enim diskuteeritud meetod tegeliku sarnasuse mõõtmiseks, Levenshteini distantiks nimetatud algoritm (Gooskens, Heeringa 2004; Beijering jt 2008; Heeringa jt 2013), lähtub keele A ja keele B keelendite sarnaste ja erinevate tähede või häälikute arvust. Kui selle meetodi varasemad rakendused piirdusid ainult leksikaalse ja fonoloogilise või ortograafilise sarnasuse määramisega, siis viimasel ajal on meetodit püütud kohandada ka morfoloogilise ja süntaktilise tegeliku sarnasuse mõõtmiseks (Heeringa jt 2014, Heeringa jt ilmumas). Morfoloogilise sarnasuse mõõtmisel arvutatakse tüve ja afiksate sarnasus eraldi neid omavahel seostamata. Selline

mehaaniline lähenemine võiks osaliselt kõne alla tulla soome keele puhul, kuid sobib hoopis vähem tunduvalt flekteerunuma eesti keele puhul, kus tüved ja tunnused on sageli tihedalt läbi põimunud. Samuti osutavad uurimistulemused (Kaivapalu 2005: 266), et keeleõppija jaoks ei ole enamasti selget piiri tüve, tunnuste ja lõppude vahel. Levenshteini algoritm eeldab tegeliku sarnasuse sümmeetrilisust, mis peab paika samasuse ja sarnasuse korral. Juhuslik sarnasus aga ei tarvitse tingimata olla sümmeetriline, nagu on osutanud Jens Moberg jt (2006), analüüsides tingimusliku entroopia mõõdiku abil Skandinaavia keelte häälikulisi suhteid, ning see peegeldub ka tegeliku sarnasuse tunnetamises.

Keeltevahelise üldsarnasuse tunnetamine võib erineda teatud keeletasandi või keelendite sarnasuse tunnetamisest (Hall jt 2009). Samuti võib teatud tasandi keeltevaheline tegelik sarnasus realiseeruda keelendites (sõnades ja konstruktsioonides) mitmel viisil paljude sarnasuse ja erinevuse kombinatsioonidena (Kaivapalu 2005; Kaivapalu, Martin 2007). Lähedastes sugulaskeeltes võib sõnavormide sarnasus varieeruda maksimaalsest formaalsest ja funktsionaalsest sarnasusest (samasusest) totaalse erinevuseni. Sarnasuse ja erinevuse kombinatsioon samasusest kontrastisuhet väljendava juhusliku sarnasuseni käsitletakse lähemalt allpool.

4. Uurimisküsimused ja metodoloogia

Uurimuses otsiti vastust järgmistele küsimustele.

- Kas ja kuidas tunnetatakse lähedaste sugulaskeelte sarnasust juhul, kui keelekasutajal puudub varasem sihtkeele oskus ja kokkupuude sihtkeelelega?
- Kas ja kuidas erineb lähedaste sugulaskeelte sarnasuse tunnetamine juhul, kui üks lähtekeeltest on keelekasutaja emakeel, ja juhul, kui see on teine keel?
- Kas eestlaste ja soomlaste sarnasuse tunnetamine on sümmeetriline?
- Millised tegurid mõjutavad eesti ja soome käändevormide tegeliku sarnasuse tunnetamist?

Kuna eesmärk oli keskenduda just teadvustatud sarnasuse tunnetamisele, koguti uurimismaterjal tajutesti abil, mis sisaldas 48 paari mõlemas keeles sama või lähedase tähendusega ning samas käändevormis sõnu. Viimast asjaolu rõhutati ka testi instruksioonis, et juhtida vastajate tähelepanu

keelendite formaalsele morfoloogilisele sarnasusele ja võimalikult hästi elimineerida funktsionaalset sarnasust. Sõnapaari esimene sõna oli lähte- ja teine sihtkeelne, st eestikeelsete ja venekeelsete vastajate testides eestikeelne, soomekeelsete vastajate testides soomekeelne.

Testisõnade valikul lähtuti Hannu Remese (2009) tüpoloogilisest võrdlusest. Sõnapaaride tegeliku morfoloogilise sarnasuse aste väljendus tüve- ja formatiiviallomorfide kombinatsioonides, varieerudes samasusest juhusliku(ma) sarnasuseni järgmiselt.

1) sama tüvi, sama formatiiv: *kala+d – kala+t*

raamatust – raamatusta; siniste – sinisten; keelt – kieltä; puid – puita; hambaid – hampaita; murdeis – murteissa; kuningail – kuninkailla; pabereilt – papereilta; hooneist – huoneista; silmis – silmissä; suurte – suurten; herneist – herneistä

2) sama tüvi, eri formatiiv: *saar+te – saar+ien*

peresid – perheitä; saarte – saarien; pesa – pesää; lehti – lehtiä; noote – nuotteja; võlgu – velkoja; järve – järveen; läände – länteen; sedeleid – setelejä; endisi – entisiä; laintest – laineista; albumeid – albumeja

3) eri tüvi, sama formatiiv: *harrastuse+st – harrastukse+sta*

õnnetut – onnetonta; vetel – vesillä; tiigreilt – tiikereiltä; tütrele – tyttäreille; vanglas – vankilassa; sademeis – sateissa; nobedaile – nopeille; hõbedaist – hopeista; mustikaid – mustikoita; kuusikuid – kuusikoita

4) eri tüvi, eri formatiivid: *us+te – uks+ien*

kolmandates – kolmansissa; keskustesse – keskuksiin; toa – tuvan; uste – uksien; maadesse – maihin; linde – lintuja; heinu – heiniä; nelju – neljiä; lube – lupia; punaseid – punaisia; koolides – kouluissa; laevadelt – laivoilta

Sõnapaaride valik sõnarühmadesse lähtub joonisel 1 esitatud taksonoomiast. Esimene testisõnarühm väljendab taksonoomia samasus- ja sarnasussuhteid, teine ja kolmas rühm elementide juhuslikumat sarnasust ning neljas rühm süsteemitasandi ebasüstemaatilisi suhteid. Sarnasuse kontinuum on niisiis jaotatud kolme ossa, kuna lisauurimiseta ei ole võimalik väita, kas ja kuidas teine ja kolmas rühm erinevad sarnasuse astme poolest. Samuti ei ole antud analüüsis arvestatud rühmadesisest sarnasuse-astmestikku, mis eeldab ühelt poolt tervikvormide ning teisalt eraldi

tunnuste ja lõppude Levenhsteini distantssi arvutamist ning on omaette artikli teema. On oluline silmas pidada, et sõnärühmad ei ole selgepiirilised ja nii mõnigi sõnapaar on n-õ piiripealne, rõhutamaks keeltevahelise sarnasuse kontiinumilaadset olemust.

Uurimuses osales kolm sihtrühma: 43 soomekeelset keelekasutajat, 43 eestikeelset keelekasutajat ja 39 venekeelset keelekasutajat eesti keele oskusega vähemalt B2-tasemel. Osalejatel paluti hinnata testisõnu kolmeastmelisel Likerti skaalal täiesti sarnaseks, üsna sarnaseks ja erinevaks. Kolmeastmelise skaala kasuks otsustati seetõttu, et tihedam skaala oleks vastajatele eri astmete piiritlemise keerulisemaks teinud. Samuti paluti osalejatel põhjendada oma valikut, et selgitada, millised tegurid sarnasuse tunnetamist mõjutavad. Tunnetatud sarnasuse mõõtmiseks töötati välja sarnasusindeks: iga täiesti sarnane vastus sai kaks punkti, üsna sarnane ühe punkti ja erinev vastus null punkti. Seejärel iga sõnapaari punktid summeeriti, samuti arvutati välja samasuguste, üsna samasuguste ja erinevate vastuste punktisumma. Venekeelsete vastajate teistest sihtrühmadest veidi erineva hulga tõttu on tulemused kaalutud.

5. Tunnetatud sarnasus: lähtekeeleks emakeel ja teine keel

Seda, kuidas soome-, eesti- ja venekeelsed vastajad tunnetavad eesti ja soome erineva morfoloogilise sarnasuse astmega sõnavormide sarnasust, väljendab sõnapaaride tunnetatud sarnasuse indeks (tabel 1).

Tabel 1. Soome-, eesti- ja venekeelsete vastajate testisõnapaaride sarnasusindeksid

Soomekeelsed vastajad		Eestikeelsed vastajad		Venekeelsed vastajad	
<i>silmissä – silmis</i>	83	<i>kalad – kalat</i>	75	<i>kalad – kalat</i>	72
<i>raamatusta – raamatust</i>	82	<i>raamatust – raamatusta</i>	67	<i>raamatust – raamatusta</i>	71
<i>kalat – kalad</i>	81	<i>lehti – lehtiä</i>	62	<i>siniste – sinisten</i>	67
<i>herneistä – herneist</i>	80	<i>pesa – pesää</i>	61	<i>silmis – silmissä</i>	66
<i>papereissa – pabereis</i>	78	<i>tüttele – tyttärele</i>	60	<i>suurte – suurten</i>	61
<i>hampaita – hambaid</i>	75	<i>silmis – silmissä</i>	60	<i>nelju – neljiä</i>	56
<i>murteissa – murdeis</i>	75	<i>siniste – sinisten</i>	60	<i>herneist – herneistä</i>	56
<i>kuninkailla – kuningail</i>	75	<i>herneist – herneistä</i>	60	<i>puid – puita</i>	54

<i>huoneista – hooneist</i>	74	<i>hooneist – huoneista</i>	56	<i>pesa – pesää</i>	54
<i>sinisten – siniste</i>	73	<i>hambaid – hampaita</i>	55	<i>järve – järveen</i>	53
<i>tiikereiltä – tiigreilt</i>	73	<i>suurte – suurten</i>	54	<i>lehti – lehtiä</i>	53
<i>suurten – suurte</i>	72	<i>tiigreilt – tiikereiltä</i>	54	<i>tütrele – tyttärele</i>	52
<i>puita – puid</i>	70	<i>mustikaid – mustikoita</i>	54	<i>hambaid – hampaita</i>	45
<i>tyttärele – tütrele</i>	69	<i>pabereis – papereissa</i>	54	<i>pabereis – papereissa</i>	45
<i>entisiä – endisi</i>	67	<i>puid – puita</i>	53	<i>mustikaid – mustikoita</i>	44
<i>harrastuksesta – harrastusest</i>	67	<i>endisi – entisiä</i>	52	<i>albumeid – albumeja</i>	42
<i>seteleja – sedeleid</i>	62	<i>murdeis – murteissa</i>	51	<i>hooneist – huoneista</i>	41
<i>albumeja – albumeid</i>	61	<i>laintest – laineista</i>	49	<i>kuningail – kuninkailla</i>	41
<i>saarien – saarte</i>	61	<i>kuningail – kuninkailla</i>	49	<i>kuusikuid – kuusikoita</i>	39
<i>kieltä – keelt</i>	59	<i>järve – järveen</i>	47	<i>laintest – laineista</i>	39
<i>kuusikoita – kuusikuid</i>	57	<i>nobedaile – nopeille</i>	45	<i>murdeis – murteissa</i>	39
<i>mustikoita – mustikaid</i>	51	<i>nelju – neljiä</i>	45	<i>läände – länteen</i>	36
<i>vankilassa – vanglas</i>	48	<i>läände – länteen</i>	44	<i>heinu – heiniä</i>	36
<i>länteen – läände</i>	46	<i>heinu – heiniä</i>	42	<i>harrastusest – harrastuksesta</i>	35
<i>nopeille – nobedaile</i>	46	<i>keelt – kieltä</i>	42	<i>punaseid – punaisia</i>	34
<i>laineista – laintest</i>	42	<i>kuusikuid – kuusikoita</i>	42	<i>kolmandates – kolmansissa</i>	31
<i>järveen – järve</i>	41	<i>albumeid – albumeja</i>	41	<i>endisi – entisiä</i>	31
<i>hopeista – hõbedaist</i>	40	<i>vanglas – vankilassa</i>	37	<i>tiigreilt – tiikereiltä</i>	31
<i>pesää – pesa</i>	36	<i>punaseid – punaisia</i>	36	<i>sedeleid – seteleja</i>	28
<i>punaisia – punaseid</i>	36	<i>sedeleid – seteleja</i>	33	<i>vanglas – vankilassa</i>	26
<i>laivoilta – laevadelt</i>	34	<i>harrastusest – harrastuksesta</i>	33	<i>keelt – kieltä</i>	25
<i>lehtiä – lehti</i>	33	<i>hõbedaist – hopeista</i>	31	<i>uste – uksien</i>	25
<i>kouluissa – koolides</i>	32	<i>laevadelt – laivoilta</i>	30	<i>nobedaile – nopeille</i>	24
<i>sateissa – sademeis</i>	26	<i>koolides – kouluissa</i>	30	<i>saarten – saarien</i>	21
<i>vesillä – vetel</i>	25	<i>noote – nuotteja</i>	29	<i>õnnetut – onnetonta</i>	20
<i>neljiä – nelju</i>	24	<i>õnnetut – onnetonta</i>	28	<i>lube – lupia</i>	19
<i>kolmansissa – kolmandates</i>	23	<i>kolmandates – kolmansissa</i>	24	<i>keskustesse – keskuksiin</i>	18

<i>onnetonta – õnnetut</i>	23	<i>linde – lintuja</i>	23	<i>linde – lintuja</i>	17
<i>nuotteja – noote</i>	21	<i>võlgu – velkoja</i>	22	<i>sadameis – sateissa</i>	17
<i>lintuja – linde</i>	17	<i>uste – uksien</i>	22	<i>laevadelt – laivoilta</i>	14
<i>lupia – lube</i>	17	<i>saarten – saarien</i>	21	<i>hõbedaist – hopeista</i>	13
<i>heiniä – heinu</i>	15	<i>toa – tuvan</i>	20	<i>vetel – vesillä</i>	12
<i>uksien – uste</i>	15	<i>sadameis – sateissa</i>	19	<i>koolides – kouluissa</i>	10
<i>tuvan – toa</i>	9	<i>keskustesse – keskuksiin</i>	19	<i>peresid – perheitä</i>	9
<i>velkoja – võlgu</i>	9	<i>vetel – vesillä</i>	18	<i>noote – nuotteja</i>	8
<i>perheitä – peresid</i>	7	<i>lube – lupia</i>	17	<i>võlgu – velkoja</i>	8
<i>keskuksiin – keskustesse</i>	7	<i>peresid – perheitä</i>	13	<i>maadesse – maihin</i>	4
<i>maihin – maadesse</i>	3	<i>maadesse – maihin</i>	10	<i>toa – tuvan</i>	4

Korrelatsioon sarnasusindeksi alusel moodustatud sõnavormide loendite vahel (Pearson) on kõrge: soome- ja eestikeelsete vastajate loendite vahel .988**, eesti- ja venekeelsete vastajate loendite vahel .984**. Kõikide vastajarühmade sarnasuse tunnetamine põhineb olulisel määral tegelikul sarnasusel. Tabelis 2 on esitatud sarnasusindeksid sõnarühmade kaupa, kusjuures poolpaksus kirjas on toodud tulemused, mille puhul tegelik ja tunnetatud sarnasus langevad sõnarühma piires kokku.

Tabel 2. Tegeliku ja tunnetatud sarnasuse võrdlus sõnarühmade kaupa

Tegelik sarnasus	Tunnetatud sarnasus		
	Soomekeelsed vastajad	Eestikeelsed vastajad	Venekeelsed vastajad
Sama tüvi, sama formatiiv			
<i>silmis – silmissä</i>	83	60	66
<i>raamatust – raamatusta</i>	82	67	71
<i>kalad – kalat</i>	81	75	72
<i>herneist – herneistä</i>	80	60	56
<i>pabereis – papereiassa</i>	78	54	45
<i>kuningail – kuninkailla</i>	75	49	41
<i>murdeis – murteissa</i>	75	51	39
<i>siniste – sinisten</i>	73	60	67
<i>hooneist – huoneista</i>	74	56	41

<i>puid – puita</i>	70	53	54
<i>hambaid – hampaita</i>	75	55	45
<i>suurte – suurten</i>	72	54	51
<i>keelt – kieltä</i>	59	42	25
Tegeliku ja tunnetatud sarnasuse vastavus²	12 ehk 92%	9 ehk 69,2%	8 ehk 61,5%
Sama tüvi, eri formatiiv			
Eri tüvi, sama formatiiv			
<i>peresid – perheitä</i>	7	13	9
<i>saarte – saarien</i>	61	21	21
<i>pesa – pesää</i>	36	51	54
<i>lehti – lehtiä</i>	33	62	53
<i>noote – nuotteja</i>	21	29	8
<i>võlgu – velkoja</i>	9	22	8
<i>järve – järveen</i>	41	47	53
<i>läände – länteen</i>	46	44	36
<i>sedeleid – seteleja</i>	62	33	28
<i>endisi – entisiä</i>	67	52	31
<i>laintest – laineista</i>	42	49	39
<i>albumeid – albumeja</i>	61	41	42
<i>harrastusest – harrastuksesta</i>	67	33	35
<i>õnnetut – onnetonta</i>	23	28	20
<i>vetel – vesillä</i>	25	18	12
<i>tiigreilt – tiikereiltä</i>	73	54	31
<i>tüttele – tyttäreille</i>	69	60	52
<i>vanglas – vankilassa</i>	48	37	26
<i>sademeis – sateissa</i>	26	19	17
<i>nobedaile – nopeille</i>	46	45	24
<i>hõbedaist – hopeista</i>	40	31	13
<i>mustikaid – mustikoita</i>	51	54	44
<i>kuusikuid – kuusikoita</i>	57	42	39
Tegeliku ja tunnetatud sarnasuse vastavus	17 ehk 73,9%	13 ehk 56,5%	13 ehk 56,5%
Eri tüvi, eri formatiiv			
<i>kolmandates – kolmansissa</i>	23	24	31
<i>keskustesse – keskuksiin</i>	23	24	31

¹ Esimene arv näitab sõnapaaride hulka ja teine osakaalu.

<i>toa – tuvan</i>	7	19	18
<i>uste – uksien</i>	9	20	4
<i>maadesse – maihin</i>	3	10	4
<i>linde – lintuja</i>	17	23	17
<i>heinu – heiniä</i>	15	42	36
<i>nelju – neljiä</i>	24	45	56
<i>lube – lupia</i>	7	17	19
<i>punaseid – punaisia</i>	36	36	34
<i>koolides – kouluissa</i>	32	30	10
<i>laevadelt – laivoilta</i>	34	30	14
Tegelikult ja tunnetatud sarnasuse vastavus	7 ehk 58,3%	6 ehk 50%	5 ehk 41,7%

Tegelikult ja tunnetatud sarnasuse võrdlus sõnarühmade kaupa osutab tegelikult sarnasuse astme ja sarnasuse tunnetamise seost: mida kõrgem on tegelikult sarnasuse aste, seda rohkem langeb see kokku sarnasuse indeksiga. Eriti märgatav on see seos samasus- ja sarnasussuhte puhul, samatüvelistes sama formatiiviga sõnades. Juhusliku ja ebasüsteemaatilise sarnasussuhte korral on seos tegelikult ja tunnetatud sarnasuse vahel vähem järjekindel.

Peamised erinevused vastajarühmade vahel ilmnevad sarnasuse tunnetamise astmes (tabel 3).

Tabel 3. Soome-, eesti- ja venekeelsete vastajate samasuguste, üsna samasuguste ja erinevate vastuste punktisumma

Testirühm/Summa	Samasugune	Üsna samasugune	Erinev
Soomekeelne	754	712	604
Eestikeelne	572	805	632
Venekeelne	421	780	862

Soomekeelsed vastajad on kolmest vastajarühmast kõige altimad tunnetama eesti ja soome keele morfoloogiliste vormide sarnasust. Eestikeelsed vastajad seevastu peavad sõnapaare pigem üsna samasuguseks kui samasuguseks või erinevaks ehk keskenduvad n-ö keskmisele, venekeelsed aga näevad rohkem erinevusi. Eesti- ja soomekeelsete vastajate tulemused langevad niisiis kokku Eesti ja Soome ajaloo- ja kultuurisuhteid käsitleva kirjaliku teksti mõistmist käsitleva uurimuse (Kaivapalu 2015) tulemustega: soomekeelsed vastajad mõistsid eestikeelset tervikteksti paremini

kui eestikeelsed vastajad soomekeelset. Samuti osutab eestikeelsete soome keele õppijate ja soomekeelsete eesti keele õppijate keelekasutus õppijakeele korpuste tekstides, et soomekeelsed õppijad kasutavad keeleloomes eestikeelsetest enam kahes keeles sarnaseid morfoloogilisi malle (Kaivapalu, Esilon 2011).

Mõne sõnapaari paigutus loendis erineb kasutajarühmiti märkimisväärselt, väljendudes asümmeetriana eesti ja soome vastajate sarnasuse tunnetamises. Nii ei ole soomekeelsete vastajate jaoks ilma morfoloogiliste formatiivideta eesti tüvemitmus (mitmuse osastav *lehti*, *heinu*, *võlgu* jne) piisavalt läbinähtav, tunnetamaks sarnasust soome vormidega (*lehtiä*, *heiniä*, *velkoja*). Seevastu eestikeelsetele vastajatele ei valmistanud eesti tüvemitmuslike ja soome *i*-mitmuslike partitiivivormide sarnasuse tunnetamine raskusi. Sarnasuse tunnetamise asümmeetriat võib põhjustada ka käändevormi erinev kasutussagedus. Eesti sõna *vesi* mitmuse vormid on üsna haruldased, soome keeles aga esineb mitmuse alalütlev *vesillä* paljudes püsiväljendites ja nii tunnetavad soomlased ka nende vormide sarnasust suurema kasutussageduse tõttu paremini. Eesti mitmuse osastav *saarte* seostub vastajatel soome testivormi *saarien* paralleelvormiga *saarten*. Eesti keeles soome testivormile vastavat paralleelvormi ei ole ja keeltevaheline sarnasus jääb seetõttu vähem läbinähtavaks. Eesti ja soome morfoloogilise sarnasuse tunnetamise asümmeetria põhjused on niisiis osaliselt universaalsed, nagu sõnavormi sagedus või lähtekeele sisene varieerumine, osaliselt aga keelespetsiifilised. Viimased väljendavad mõistagi ka üldisemaid põhjusi, nagu näiteks lähte- ja sihtkeele keelenähtuste, praegusel juhul mitmusetüüpide erinev jaotumine. Detailsem tegeliku ja tunnetatud sarnasuse seose analüüs sõnapaariti ei mahu kahjuks käesoleva artikli raamidesse.

Tulemuste põhjusi seletavad osavõtjate kommentaarid. Kõik rühmad kasutasid mitmeid põhjendusi, kuid erinevus on põhjenduste esinemise sageduses. Soomekeelsed keelekasutajad on eestikeelsetest keelekasutajatest altimad tunnetama keeltevahelist sarnasust peamiselt tänu oma emakeele ulatuslikumale geograafilisele ja sotsiaalsele (kõnekeel, sotsiaalsed ja geograafilised murded, arhailine soome keel) varieerumisele, aga ka juba eespool mainitud paradigmaatilisele varieerumisele (näited 1–3).

1) *suurten* – *suurte*

Suomen puhekielessä jätetään usein monikon genetiivin *n* sanomatta

- 2) *silmissä – silmis*
Vanhasa suomesa taivutettiin näin, samoin puhekielessä
Hyvin samanlainen, osassa murteistakin ko. muoto
- 3) *albumeja – albumeid*
Suomesa myös *albumeita* mahdollinen

Samuti keskenduvad soomekeelsed vastajad sarnasuse hindamisel rohkem morfoloogiliste vormide sarnasusele tervikuna (näited 4–5).

- 4) *järveen – järve*
Muoto tunnistettavissa
- 5) *punaisia – punaseid*
En tunnistaisi samaksi taivutusmuodoksi

Eestikeelsed keelekasutajad seevastu lähtuvad hindamisel pigem eraldi tüve ja morfoloogiliste formatiivide sarnasusest (näited 6–7).

- 6) *kalad – kalat*
Käändelõpud on väga sarnased
Mitmuse tunnus on üsna sarnane
- 7) *toa – tuvan*
Tüvi oleks nagu sama, aga lõpp on erinev
Tüvi erinev, erinevad lõpud

Venekeelsed keelekasutajad, kelle teine keel on eesti keel, tunnetavad aga sarnasust esmajoones ortograafiatasandil (näited 8–9, kirjpilt muutmata).

- 8) *kuusikuid – kuusikoita*
Esimesed tahed on samasugused, seega on arusaadav
- 9) *herneist – herneistä*
Samad, kuna ainult üks täht tuleb juurde

Seega oleneb võime tunnetada keelenditevahelist sarnasust paljuski keeleteadlikkuse tasandist. Elemendipõhine teadlikkus võimaldab võrrelda keelendeid pindmisel, hääliku/tähe või sõnaosa tasandil, ning piirdub konkreetse sõnavormiga. Paradigmapõhine teadlikkus hõlmab peale testi-sõnavormi sama sõna muud muutevormid. Väga hea näide selle kohta on ühe soomekeelse osavõtja pahameel: „Huonosti laadittu lomake, epäselvä tehtävänanto! Ei tiedä pitäisikö ajatella sanojen kaikkia taivutusmuotoja vaan vain kyseistä.“ Emakeelse keelekasutaja teadvuses ei esine niisiis võrreldav muutevorm kogu muuteparadigmast eraldi. Viitamine lähtekeele

sotsiaalsele või geograafilisele varieerumisele on keeleteadlikkuse järgmine tasand. Parima tulemuse sarnasuse tunnetamisel ja sellest tulenevalt sihtkeele mõistmisel annab kõigi kolme keeleteadlikkuse tasandi kombinatsioon.

6. Järeldusi ja edasisi uurimisvõimalusi

Soome-, eesti- ja venekeelsete keelekasutajate eesti ja soome morfoloogiliste vormide tunnetatud sarnasuse uurimus osutas, et ilma varasema sihtkeeleoskusega ja sihtkeelele varasema kokkupuuteta keelekasutajate lähte- ja sihtkeele vormide sarnasuse tunnetamine oleneb olulisel määral keeltevahelise tegeliku sarnasuse astmest, eriti sarnasuse kontiinumi otstes ehk samasuse ja juhusliku sarnasuse puhul. Kontiinumi keskpaigas on tegeliku ja tunnetatud sarnasuse seos vähem ilmne. Sarnasuse tunnetamise määra mõjutavad tegurid on seotud esmajoonelise lähtekeelele: teadmisega lähtekeele paradigmaatilise, ajaloolise, sotsiaalse ja geograafilise variatsiooni kohta ning keelendi esinemissagedusega lähtekeeles. Need tegurid, nagu ka võrreldava keelenähtuse erinev jaotumine lähte- ja sihtkeeles, põhjustavad nii tunnetatud sarnasuse asümmeetriat kahe emakeelse osavõtjarühma vahel kui ka emakeelse rühma erinevust osavõtjarühmast, kellele lähtekeel ei ole mitte esimene, vaid teine keel. Määravaks osutub metalingvistilise teadlikkuse tase. Uurimises osalejad, kelle lähtekeel on teine keel, tunnetavad keeltevahelist sarnasust enamasti pindmisel, hääliku/tähe või sõnaosa tasandil, vähem paradigmaatilisel tasandil, sest arusaadavalt puudub neil see ajalooline, kultuuriline ja pragmaatiline taust seoste loomiseks, mis emakeelsetel osalejatel kasutada on. Emakeelsete keelekasutajate puhul on paradigmaatilisel tasandil märgatavalt suurem roll. Sellele lisandub pragmaatiline, emakeele kasutuse ajaloolist, sotsiaalset ja geograafilist variatsiooni hõlmav teadlikkuse tasand. Kuna soomekeelsed vastajad toetuvad tunduvalt enam oma emakeele ulatuslikule sotsiaalsele ja geograafilisele varieerumisele, tunnetavad nad keeltevahelist sarnasust eestikeelsetest paremini. Soomekeelsete osalejate tunnetusprotsess näib refleksioonide põhjal olevat pigem tähendusekeskne, eestikeelsete osalejate tunnetusprotsess pigem vormikeskne. Edasiste uurimuste selgitada jääb, mis seda põhjustada võiks. Samuti on vaja võrdlusmaterjali uurimaks põhjalikumalt teise keele rolli keeltevahelise sarnasuse tunnetamisel. Sobiv sihtrühm selleks on rootsikeelsed soomlased, kelle sarnasuse tunnetamine

võib sarnaneda nii soomekeelsete kui ka venekeelsete osalejate tunnetusega. Käesolevas artiklis uuritud teadvustatud tunnetamisele lisaks vajab neuro- ja psühholingvistiliste eksperimentide ning introspektiivsete meetodite (nt valjusti mõtlemine) abil uurimist ka samade sõnapaaride teadvustamata tunnetus.

Selleks uurimuseks kavandatud tajutest põhines varasematel ulatuslikel eesti ja soome muutemorfoloogia tegelikku sarnasust käsitlevatel uurimustel (Remes 1995, 2009) ning näitas, kui vähe teatakse sellest, kuidas keelekasutaja või -õppija tegelikku keeltevahelist sarnasust tunnetab. Esimest korda kasutatud mõõtmismeetod osutus suhtelisest lihtsusest hoolimata töökindlaks vahendiks tunnetatud sarnasuse mõõtmisel ning tõi peale kõrge korrelatsiooni sihtrühmade tulemustes selgelt esile ka olulised erinevused. Keeltevahelise sarnasuse kontiinum oli selles uurimuses jaotatud kolmeks ja see oli uurimuse eesmärkide täitmiseks piisav. Edaspidi on võimalik kavandada test, mis mõõdaks veelgi detailsemalt sarnasuse astmete tunnetamist, samuti keskenduks eraldi tüvevariantide ja morfoloogiliste formatiivide sarnasuse tunnetamisele, et näha kumb neist mõjutab rohkem sarnasuse terviklikku tunnetamist. Küsimuse selline asetus võib aidata vastata olulistele psühholingvistilistele küsimustele morfoloogilise keeletöötuse olemuse kohta.

Sihtkeele muutemorfoloogia omandamise seisukohalt on olulisim küsimus, kas õppimine peaks käima analüüsi või terviklike üksuste (konstruktsioonide) omandamise kaudu. Tõenäoliselt osalevad mõlemad viisid omandamisprotsessis, ilmselt eri keeleoskustasemel erisuguses mahu, kuid küsimus on selles, kuivõrd reaalsed on tüvemuutusreeglid ja aglutinatsioon õppija teadvuses ning kas õppimine toimub nende või holistiliste mudelite abil. Käesolevas uurimuses võis ka väike erinevus sõnakujus varjata osaleja eest keeltevahelist sarnasust, kuid mida suurem oli kahe keelendi ühisosa, seda paremini sarnasust tunnetati. Samuti ei ole vorm ja funktsioon teineteisest lahutatud: eesti tüvemitmus ajas soomekeelsed osalejad segadusse just seetõttu, et nende jaoks puudus funktsioonile viitav vormiüksus.

Kuigi uurimus keskendus keeleelementide sarnasusele, osutavad osalejate kommentaarid, et nii emakeelsed kui ka mitteemakeelsed keelekasutajad tunnetavad ka keelesüsteemide sarnasust, mitteemakeelsed küll vähemal määral. Morfoloogiliste vormipaaride võrdlemisel ei piirduta vaid konkreetsete keelenditega, vaid otsitakse sarnasusi käändeparadigmadest

laiemalt. See asjaolu toetab sarnasuse kontseptualiseerimist joonisel 1 esitatud viisil, elemendi- ja süsteemisarnasust integreerides. Mistahes uurimus keeltevahelisest sarnasusest vajab sarnasuse täpset määratlemist. Käesolev artikkel lootis pakkuda selleks ühe võimaluse.

Kirjandus

- Andersen, Roger W. 1983.** Transfer to somewhere. – Language Transfer in Language Learning. Eds. Susan Gass, Larry Selinker. Rowley, MA: Newbury House, 77–95.
- Ard, Josh, Taco Homburg 1992.** Verification of language transfer. – Language Transfer in Language Learning. Eds. Susan Gass, Larry Selinker. Rowley, MA: Newbury House, 47–70. <http://dx.doi.org/10.1075/lald.5.06ard>.
- Beijering jt 2008** = Karin Beijering, Charlotte Gooskens, Wilbert Heeringa. Predicting intelligibility and perceived linguistic distances by means of the Levenshtein algorithm. – Linguistics in the Netherlands, 13–24. doi 10.1075/avt.25.05.
- Bezooijen, Renée van, Charlotte Gooskens 2007.** Interlingual text comprehension: linguistic and extralinguistic determinants. – Receptive Multilingualism and Intercultural Communication: Linguistic Analyses, Language Policies and Didactic Concepts. Eds. Jan D. ten Thije, Ludger Zeevaert. Amsterdam: Benjamins, 249–264.
- Dyen jt 1992** = Isodore Dyen, Joseph B. Kruskal, Paul Black. An Indoeuropean classification: A lexicostatistical experiment. – Transactions of the American Philological Society 82 (5). <http://www.lidc.upenn.edu/> (28.12.2014).
- Ellegård, Alvar 1976.** On measuring language similarity. – The Nordic Languages and Modern Linguistics 3. Ed. John M. Weinstock. Texas: University of Texas, 195–216.
- Eskildsen, Søren W. 2009.** Constructing another language – Usage-based linguistics in second language acquisition. – Applied Linguistics 30 (3), 335–357.
- Gooskens, Charlotte, Wilbert Heeringa 2004.** Perceptive evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. – Language Variation and Change 16 (3), 189–207.
- Gray, Russell D., Quentin D. Atkinson 2003.** Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin. – Nature 426, 435–439.
- Hall jt 2009** = Christopher J. Hall, Denise Newbrand, Peter Ecke, Ulrike Sperr, Vanessa Marchand, Lisa Hayes. Learners' implicit assumptions about

- syntactic frames in new L3 words. The role of cognates, typological proximity, and L2 status. – *Language Learning* 59 (1), 153–202.
- Heeringa jt 2013** = Wilbert Heeringa, Jelena Golubovic, Charlotte Gooskens, Anja Schüppert, Femke Swarte, Stefanie Voigt. Lexical and orthographic distances between Germanic, Romance and Slavic languages and their relationship to geographic distance. – *Phonetics in Europe. Perception and Production*. Eds. Charlotte Gooskens, Renée van Bezouijen. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 99–137.
- Heeringa jt 2014** = Wilbert Heeringa, Femke Swarte, Anja Schüppert, Charlotte Gooskens. Modeling intelligibility of written Germanic languages: do we need to distinguish between orthographic stem and affix variation? – *Journal of Germanic Linguistics* 26 (4), 361–394.
- Heeringa jt (ilmumas)** = Wilbert Heeringa, Femke Swarte, Anja Schüppert, Charlotte Gooskens (submitted). Modeling intelligibility of written Germanic languages: how do we represent syntactical variation? – *Literary and Linguistic Computing*.
- Hufeisen, Britta, Nicole Marx 2007**. How can DaFnE and EuroComGerm contribute to the concept of receptive multilingualism? – *Receptive Multilingualism. Linguistic Analyses, Language Policies and Didactic Concepts*. Eds. Jan ten Thije, Ludger Zeevaert. Amsterdam: John Benjamins, 307–321.
- Jarvis, Scott, Terrence Odlin 2000**. Morphological type, spatial reference, and language transfer. – *Studies in Second Language Acquisition* 22, 535–556.
- Jarvis, Scott, Aneta Pavlenko 2008**. *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. New York/London: Routledge.
- Kaivapalu, Annekatrin 2004**. Kui sarnane on sarnane? Eesti ja soome mitmusevormide psühholingvistilisest reaalsusest. [How similar is similar? On the psycholinguistic reality of Estonian and Finnish plural nouns.] – *VIRSU II. Suomi ja viro kohdekielinä. Toim. Helena Sulkala, Heli Laanekask*. (= Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.) Oulu: Oulun yliopisto, 62–71.
- Kaivapalu, Annekatrin 2005**. Lähdekieli kielenoppimisen apuna. [Contribution L1 to foreign language acquisition.] (= *Jyväskylän Studies in Humanities* 44.) Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kaivapalu, Annekatrin 2015**. Eesti ja soome keele vastastikune mõistmine üksiksõna- ja tekstitasandil: lingvistilised tegurid, mõistmine ja sümmetria. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 11. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 55–74. doi:10.5128/ERYa11.04.

- Kaivapalu, Annekatrin, Pille Eslon 2011.** Onko lähisukukielen vaikutus suomen ja viron omaksumiseen symmetristä? Korpuspohjaisen tutkimuksen tuloksia ja haasteita. [Is the influence of a closely related first language on the acquisition of Finnish and Estonian symmetrical? Some preliminary results and challenges of a corpus-based study.] – *Lähivõrdlusi*. Lähivertailuja 21. Peatoim. Annekatrin Kaivapalu. Tallinn: Eesti Rakenduslingvisika Ühing, 132–153.
- Kaivapalu, Annekatrin, Maisa Martin. 2007.** Morphology in transition: The plural inflection of Finnish nouns by Estonian and Russian learners. – *Acta Linguistica Hungarica* 54 (2), 129–156.
- Kaivapalu, Annekatrin, Maisa Martin 2014.** Measuring perceptions of cross-linguistic similarity between closely related languages. Finnish and Estonian noun morphology as a testing ground. – *Language Contacts at the Crossroads of Disciplines*. Eds. Heli Paulasto, Lea Meriläinen, Helka Riionheimo, Maria Kok. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 283–318.
- Kaivapalu, Annekatrin, Pirkko Muikku-Werner 2010.** Reseptiivinen monikielisyys: miten suomenkielinen oppija ymmärtää viroa äidinkielenä pohjalta? [Receptive multilingualism: How Finnish as a first language helps learners to understand Estonian?] – *Lähivõrdlusi*. Lähivertailuja 20. Peatoim. Annekatrin Kaivapalu. Tallinn: Eesti Rakenduslingvisika Ühing, 68–96.
- Kasik, Reet 1994.** Hakkame rääkima! Viron kielen peruskurssi. [Let's start speaking. Basic course in Estonian.] Turku: Turun yliopisto.
- Kellerman, Eric 1977.** Towards characterization of the strategy of transfer in second language learning. – *Interlanguage Studies Bulletin* 2, 58–145.
- Kellerman, Eric 1979.** Transfer and non-transfer. Where we are now. – *Studies in Second Language Acquisition* 2, 37–57.
- Klein, Horst, Tilbert Stegmann 2000.** EuroComRom: Die sieben Siebe. Romanische Sprachen sofort lesen können. Aachen: Shake.
- Kotz, Sonja A. 2009.** A critical review of ERP and fMRI evidence on L2 syntactic processing. – *Brain & Language* 109 (2–3), 68–74. doi:10.1016/j.bandl.2008.06.002.
- MacWhinney, Brian 2005.** A unified model of language acquisition. – *Handbook of Bilingualism. Psycholinguistic Approaches*. Eds. Judith F. Kroll, Annette M. B. de Groot. Oxford: Oxford University Press, 49–100.
- Martin, Maisa 2006.** Suomi ja viro oppijan mielessä. Näkökulmia taivutusmuotojen prosessointiin. [Finnish and Estonian in the mind of the learner. Approaches to processing inflectional forms.] – *Lähivõrdlusi*. Lähivertailuja 17. Toim. Annekatrin Kaivapalu, Külli Pruuli. (= Jyväskylä Studies in Humanities 53.) Jyväskylä: University of Jyväskylä, 43–60.

- Moberg jt 2006** = Jens Moberg, Charlotte Gooskens, John Nerbonne, Nathan Vaillette. Conditional entropy measures intelligibility among related languages. – Computational Linguistics in the Netherlands 2006. Selected Papers from the 17th CLIN Meeting. Eds. Peter Dirix, Ineke Schuurman, Vincent Vandeghinste, Frank Van Eynde. Utrecht: LOT, 51–66.
- Nissilä, Leena 2011.** Viron kielen vaikutus suomen kielen verbien ja niiden rektioiden oppimiseen. [Impact of the Estonian language on the learning of Finnish verbs and their rections.] (= Acta Universitatis Ouluensis. B, Humaniora 99.) Oulu: Oulun yliopisto.
- Odlin, Terrence 1989.** Language Transfer. Cross-linguistic Influence in Language Learning. Cambridge, USA: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139524537>.
- Remes, Hannu 1995.** Suomen ja viron vertailevaa taivutustypologiaa. [A Contrastive study of inflectional typology.] (= Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 2.) Oulu: Oulun yliopisto.
- Remes, Hannu 2009.** Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorphologiaa. [Forms in contrast. A Contrastive study of inflectional morphology in Finnish and Estonian.] (= Acta Universitatis Ouluensis. B, Humaniora 90.) Oulu: Oulun yliopisto.
- Ringbom, Håkan 1987.** The Role of the First Language in Foreign Language Learning. Clevedon: Multilingual Matters.
- Ringbom, Håkan 2007.** Cross-linguistic Similarity in Foreign Language Learning. Clevedon: Multilingual Matters.
- Ringbom, Håkan, Scott Jarvis 2009.** The importance of cross-linguistic similarity in foreign language learning. – Handbook of Language Teaching. Eds. Michel H. Long, Catherine J. Doughty. Oxford: Blackwell, 106–118.
- Sajavaara, Kari 2006.** Kontrastiivinen analyysi, transfer ja toisen kielen oppiminen. [Contrastive analysis, transfer and second language learning.] – Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 17. Toim. Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli. (= Jyväskylä Studies in Humanities 53.) Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 9–26.
- Schepens jt 2013** = Job Schepens, Frans van der Slik, Roeland van Hout. The effect of linguistic distance across Indo-European mother tongues on learning Dutch as a second language. – Approaches to Measuring Linguistic Differences. Eds. Lars Borin, Anju Saxena. Berlin: Mouton de Gruyter, 199–230.
- Siivelt, Keaty 2014.** Keeltevahelise tunnetatud sarnasuse muutumine sihtkeeleoskuse kasvades. [Changing perceived cross-linguistic similarity with growing target language proficiency.] – 10. muutuva keele päev. Teesid. Tartu: Tartu Ülikool, 21.

- Tokowicz, Natasha, Brian MacWhinney 2005.** Implicit and explicit measures of sensitivity to violations in second language grammar. – *Studies in Second Language Acquisition* 27, 173–204.
- Wiik, Kalevi 1994.** Suomalaisten yksisivuinen viron kielioppi. [One-page grammar of Estonian for Finns.] – *Lähivertailuja* 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.-9.5.1994. Toim. Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 124–128.

Annekatrin Kaivapalu
eesti keele ja kultuuri instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
annekatrin.kaivapalu@tlu.ee

Maisa Martin
kielten laitos
Seminaarinkatu 15
40014 Jyväskylän yliopisto
maisa.martin@jyu.fi

The influence of the native language on perceptions of cross-linguistic similarity

ANNEKATRIN KAIVAPALU,
MAISA MARTIN

The article discusses perceived cross-linguistic similarity between Estonian and Finnish noun morphology with the aim of conceptualizing and operationalizing the construct by drafting a taxonomy which could be used as a basis of measuring similarity perceptions.

The data was gathered by a perception test of 48 word pairs of inflected nouns containing four different levels of actual similarity, from obvious similarity to pairs with little surface resemblance. 43 Finnish, 43 Estonian and 39 Russian-speaking (with Estonian of minimum B2 level as their L2) participants with no previous exposure to Estonian or Finnish respectively were asked to rate each pair of words as similar, somewhat similar, or not similar. The participants were also asked to write reasons for their choices. To explore the symmetry between the choices of the participant groups, each “quite similar” answer was given two points and “somewhat similar” one point to create an index of perceived similarity. The “similarity lists” of the groups were then correlated.

The results are first discussed to compare the perceptions of the Estonian and Finnish groups in order to determine the symmetry of perceived similarity. This discussion is followed by a comparison of the first (L1) and second (Ln) language groups to find out to what extent and how the perceptions of L1 and Ln speakers of the target language differ.

In both parts of the study the overall correlations between groups are high, but a detailed study of individual word pairs reveals some interesting new questions relating particularly to the nature of morphological processing. The most interesting result is that Finnish speakers find more similarity than Estonian speakers due to more extensive intralinguistic variation in Finnish and tend to rely more on overall similarity of morphological forms, while Estonian speakers base their perceptions more on the similarity of morphological formatives. The Russian-speaking group shows awareness of surface differences, lacking the ability to take advantage of paradigmatic knowledge and intralinguistic variation.

Keywords: perceived cross-linguistic similarity, symmetry, inflectional morphology, Estonian, Finnish, Russian

KOSE KIHELKONNA PÕLISTE ASUSTUSNIMEDE VANUS JA PÄRITOLU

TIINA LAANSALU

Annotatsioon. Artikkel annab ülevaate Kose kihelkonna põliste asustusnimede arvatavast vanusest ja päritolust. Põlisnimedena leiavad käsitlemist XIII–XVII sajandil arhivaalidesse ilmunud nimed. Kose kihelkonna suuremate asulate nimedest (küla- ja mõisanimedest) tervelt neljandikku on mainitud Taani hindamisraamatus. Talunimesid saab jälgida enamasti alates XVII sajandi kirjanepuist. Artikli põhiosa moodustab põlisnimeloend, millest selgub iga nime vanim leitud kirjanepu ning teave nime arvatava päritolu kohta. Märkimisväärne hulk vanima kihistuse asustusnimesid jääb kindla etümoloogiata, ometigi on võimalik suurt osa põlistest küla- ja mõisanimedest kõrvutada vanade isikunimedega. Ka põlistalude nimed on enamasti lähtunud isikunimedest. Läbipaistvamad küla- ja mõisanimed pärinevad sageli loodusnimedest.

Võttesõnad: onomastika, kohanimed, asustusnimed, talunimed, etümoloogia

1. Sissejuhatus

Soome kohanimeuuriija Johanna Halonen defineerib asustusnimesid järgmiselt (2003: 229): asustusnimi on keeleliselt loodud ruum nii ajalooliste kui ka sotsiaalsete aspektidega, mis hõlmavad asustuse elanikke, ehitisi, maju ümbritsevat maad, põlde ja metsi, sotsiaalseid sidemeid, teid ja radu, ajalugu ja eelajalugu, maastikku, majandust jne. Tema definitsioon põhineb teiste uurijate (Terhi Ainiala, Tuukka Haarni, Antti Paasi jt) käsitlustel, mille järgi koht kui selline on ruum, mille tähendus tuleneb erinevatest kogemustest ja tõlgendustest, ning kohanimed saavad vaadelda kui ruumi kujutamist keeles (Halonen 2003: 225–227). Seega iseloomustab asustusnime kui keelelist ruumiüksust palju aspekte, mis võivad aja jooksul teiseneda, muutes nii vähehaaval asustusnime enda olemust. Ka Valdek Pall on kirjutanud (1976: 96), et kohanimed võivad kajastada nimepanija keelt, elatusviisi, päritolu, nime tekkimise aeg jne, tahtes rõhutada, kui-võrd mitmekülgset asustusloolist informatsiooni leiame kohanimedest.

Kohanime kui keeleliselt loodud ruumi dimensioonid ja tahud võivad aga, nagu juba öeldud, ajas muutuda ning selle tagajärjel võib teiseneda ka nime interpretatsioon selle kasutajate poolt. Kindlasti on see põhjuseks, miks kohanimed on aastasade jooksul võinud muutuda läbipaistmatuks – neid ei osata enam seletada, neid etümologiseerida. On ju üsna sagedane, et kohanimedes tuleb ette sõnu, mida nimekasutajad ei tunne.

Käesoleva artikli eesmärk on kirjeldada lähemalt Kose kihelkonna põliste asustusnimede oletatavat vanust ja päritolu. Põlisnimedeks on peetud neid kohanimesid, mis eksisteerisid juba enne Põhjasõda, seega leiavad käsitlemist XIII–XVII sajandil kirja pandud nimed. Lähtematerjal pärineb peamiselt Eesti Keele Instituudi murdearhiivi kohanimekartoteegist (KN), kuhu Kose kihelkonna kohanimesid on kogutud 40 aasta vältel (1929–1969). Materjali ammutamisel on abiks olnud ka „Eesti kohanimeraamatu“ (EKNR) käsikiri, milles sisalduvad Kose kihelkonna nimeartiklid olen ise koostanud. Asustusnimesid on materjalis kokku ligikaudu 2500, samas tuleb nende seas ette hulgaliselt korduvusi, kuna kogutud on eri aegadel ja mitme isiku poolt.

Asustusnimed on jagatud kahte ossa. Suurema rühma asustusnimedest moodustavad talunimed. Teise nimerühma kuuluvaid küla- ja mõisanimed on käsitletud koos, sest need on sageli omavahel tihedalt seotud (mõis võis saada nime põliskülalt ja mõisanimedest on omakorda lähtunud hilisemad asunduste nimed). Leitud nimesid kõrvutasin andmetega, mis on kirja pandud vanades dokumentides, peamisteks allikateks on Taani hindamisraamat „Liber Censur Daniae“ (LCD), eelkõige Paul Johanseni avaldatud Eesti osa (Johansen 1933), „Est- und Livländische Brieflade“ (Bfl), „Baltisches historisches Ortslexikon“ (BHO), Eesti Ajalooarhiivi (EAA) kaardid ja plaanid jne.

Aastasadataguste kirjapanekute läbitöötamine on tarvilik seepärast, et nimede dokumentidesse ilmunise aeg ja kuju aitavad määrata nimede vanust ja võimalikku ennisvormi. Kuna kirja pandud nimi ei ole pruukinud läbi aegade ühele ja samale referendile vastata, on siinses töös püütud nimeuurimisel lähtuda pigem nimest endast kui selle referendist.

2. Kose kihelkonnast

Harjumaa kaguosas paikneval Kose kihelkonnal on selged looduslikud piirid, mis ei ole viimase tuhande aasta jooksul eriti muutunud. Kihelkond on loogilise tervikuna kujunenud välja juba muinasajal, oletatavalt IX–XI sajandi paiku. (Praust 2012) Endise muinaskihelkonna nime ei ole teada, kirikukihelkond asutati enne 1240. aastat (EE 12: 244). Kihelkond oli suur nii pindalalt kui ka mõisate arvult ning selle territoorium jaguneb tänapäeval mitme valla vahel. Näiteks jääb kihelkonna kirdeosa Alavere ja Pikva ümbruses Anija valla koosseisu, kihelkonna põhjapoolne serv koos Pikavere mõisaga kuulub aga Raasiku valda. Kose kihelkonna lõuna- ja edelaosa koos keskusega moodustavad Kose valla. Aastail 1992–2013 oli praeguse Kose valla ala jagatud kahte ossa, lõunaalad moodustasid sel perioodil Kõue valla.

Kose kihelkonna alad olid juba Muinas-Eesti ajal tihedalt asustatud – tõenduseks arheoloogiliste leidude rohkus. Esimesed kirikud ehitati nii Kose kihelkonnas kui ka mujal ristsõdijate poolt alistatud aladel alates XIII sajandist kohalikesse muinaseestlaste pühapaikadesse. Piirkonna esimesed mõisad pärinevad XIII–XIV sajandist. Osa Kose kihelkonna aladest jääb Kohila karstivaldkonda ja seetõttu on seal kõige olulisemad loodusmälestised Tuhala, Nabala ja Kuivajõe karstiala. (Kink 2011: 5–9) Kihelkonna lõunaosa (endise Kõue valla territoorium) paikneb Kõrvemaa kesk- ja lääneosas ning seal on pinnavormidest silmapaistvamad nt Paunküla oosid, mille vahel leidub arvukalt järvi. (Kink 2004: 5) Kose kihelkonna ala suurim jõgi on Pirita jõgi koos lisajõgedega Tuhala ja Kuivajõega. Piirkonna asustus on peamiselt koondunud valda läbiva Tallinna–Tartu maantee äärde, äärealad on suures osas soised. (EE 12: 244–245)

3. Kose kihelkonna kohanimed vanus

Kohanimed vanuse määramine võib olla väga raske ülesanne. Kui nimed on dokumenteeritud vanades ürikutes või märgitud vanadele kaartidele, saab vaid sedastada, et nimi oli sel ajal juba olemas, kuid nime tekkimise aega pole võimalik teada saada. Mida lähemale tänapäevale, seda rohkem andmeid leiab arhivaalidest ning seda täpsemalt saab ühe või teise nime vanust määrata. Kuid ka siin pole täit kindlust – on juhuseid, kus asulad on dokumenteerimisest eri põhjustel välja jäänud. Näiteks 1712. aastal Põhja-Eestis korraldatud revisjonist on välja jäänud suurem osa vabadikke,

ilmselt ka sulas- ja pererahvast, sest osa mõisaidki jäi revisjonist välja. Võib arvata, et mida kaugemale minevikku, seda rohkem võib kirja-panekutes lünki esineda.

Küla- ja mõisanimed. Esimesi kirjalikke teateid Kose kihelkonna kohanimedele kohta leiab kaudselt 1241. aastaga dateeritud LCDst. LCD andmetest nähtub, et sel ajal oli olemas suur osa põliskülasid, seega ulatub nende asutamine tagasi kaugesse muinasaega. Harjumaa puhul tuleb ilmsiks väljakujunenud asustuspilt ja külade võrk, mis on olnud aluseks asustuse edasisele arengule (Troska 1995: 6). Et ka külanimedele praegusaegne kuju oli selleks ajaks juba välja kujunenud, on nende algset vormi sageli väga keeruline tuvastada.

Kose kihelkonna 36 asula nime (25% küla- ja mõisanimedest) on mainitud ca 1241. aastal LCDs. Nende hulgas on ka külasid, mille nimi on aja jooksul vahetunud uuema vastu. See tähendab, et küla kohta tänapäeval kasutatava nime vanus ei võrdu küla vanusega. Arvatavasti on aga ka külasid, mille nimi on sama vana kui asula ise. Põhjasõja ajaks on lisandunud veel 38 nime (26%) kirjapanekud. XVIII sajandi ülestähendustega võib ühendada 10% nimedest, ülejäänud 39% küla- ning mõisanimesid on lisandunud XIX sajandil või hiljem. Mitteametlikke küla(osa)nimesid on kasutuses olnud kindlasti rohkem, kuid kuna varasemate kirjapanekute eesmärk pole olnud kõiki rahvalikke kohanimesid fikseerida, puuduvad nende kohta tõendid.

Talunimed. Talunimedele kui selliste tekkeaja kohta andmed puuduvad, esimesed Eesti talunimedele kirjapanekud pärinevad XVI sajandi vakuraamatutest ja revisjonikirjadest, kus märgiti üles isikuid. Üldine mall talupoegade ülestähendamisel oli lisanimi + eesnimi. Alguses olid lisanimed seotud kindla isikuga, kuid aja jooksul muutusid need põlvest põlve kanduvateks lisanimedeks ehk perenimedeks. Seda, kuidas talunimed on kujunenud ja muutunud, lubavad jälgida tolleaegsed revisjonikirjad ja vakuraamatud, hiljem ka mõisates koostatud kaardid ja plaanid. Kõige varem said püsivad nimed hajatalud, mis külast eraldi asetsedes moodustasid iseseisvaid asustusüksusi. Külatalude puhul on vanemaid nimesid rohkem säilinud külade hõredamates osades. Seevastu tihedates külates ja külaosades, eriti Põhja-Eestis, vahetusid lisanimed tugevamate kogukondlike suhete tõttu kiiremini ning kasutusele võeti järjest uusi nimesid. Sellega muutusid ka külade nimekooslused: tihedamates asulates suurenes isikust lähtuvate eesnimeliste, peamiselt laennimedest kujunenud

lisa- ja talunimedele hulk, hajusamates asulates aga loodusobjektide jms järgi moodustatud nimede hulk. (Troska 1995: 92–93)

Kuigi lisanimi oli juba kujunenud üpriski püsivaks kindlat peret tähistavaks nimeks, võis ta vahel ka muutuda, näiteks vahelduda teise lisanimega – tihti muutus lisanimeks ametinimetus. Talunimi võis muuta ka siis, kui talu vahetas omanikku. Vakuraamatutes ja hingeloendites kirja pandud peremeeste nimed olid seotud eeskätt külapõldudest neile kasutamiseks eraldatud ribade ja lappide kompleksiga ning taluõu sageli sellesse kompleksi ei kuulunud. Kui pere asus talu pidama mujale, võis perega koos liikuda ühest kohast teise ka nimi, ja seetõttu asuvadki paljud XVII sajandi lõpust pidevalt sama nime all eksisteerinud perede järgi nime saanud talud XIX sajandil hoopis teises kohas, võrreldes selle pere esialgse elupaigaga. (Troska 1995: 91) XVIII sajandi lõpuks olid lisanimed peaaegu kogu Eestis taludele kinnistunud ning kanti XIX sajandil ametlike talunimedena ka kaartidele ja katastriraamatutesse (Troska 1995: 93).

Kose kihelkonna talunimedele koguarv KNi põhjal loodud andmebaasis on ligikaudu tuhat nime. Mõnda neist on võimalik siduda juba XIII sajandi alguses kirjas olnud nimedega. Näiteks on talunimes *Tabase* osaliselt säilinud kunagine külanimi, mis on LCDs kirjas kui *Tapawolkæ* (Johansen 1933: 615–616). Lisaks on hindamisraamatus dokumenteeritud nimedega nimeahelaid pidi seotud ka neist hiljem lähtunud talunimed (nt *Kurena* t, *Sõmeru* t, *Tuhala* t). Hiljemalt XVII sajandi lõpu kirjapanekutega saab ühendada 36 talunime (s.o ligikaudu 4% talunimedest). Kui siia lisada ka XVIII sajandi allikates esitatud talude *resp.* peremeeste andmetega samastatavad 205 säilinud talunime, võib vanades allikates esitatud nimedega ühendada kokkuvõtvalt umbes 25% talunimedest. Võrdluseks olgu öeldud, et see jääb samasse suurusjärku naaberkihelkonna Jüri ühe valla, Kiili vanema kihistuse kohanimedega (vrd Laansalu 2011: 115).

4. Põlisnimede loend

Loendis on esitatud Kose kihelkonna põlised asustusnimed ehk nimed, mille kohta on teateid XIII–XVII sajandist. Iga nime juures on esitatud vanim leitud kirjapanek, mõne nime puhul on nime tausta selgituse huvides lisatud ka järgnevaid ülestähendusi. Talunimedele külakuuluvuse märkimisel on lähtutud sellest, mida on nimetanud kohanimekartoteegi keelejuhid. Esitatud on teave nime arvatava päritolu kohta ning vajaduse

korral ka muud lisainformatsiooni. Tähestikjärjestamisel ei ole arvestatud sõnaalgulist *h*-d. Kasutatud arhiivimaterjalidele on viidatud kohe, kaardiandmed leiab aastaarvu põhjal artikli lõpust.

Habaja ms – 1417 *Appa* (Bfl I: 119), 1462 *Hapaie* (Bfl I: 243). Nime esiosa võib pärineda puunimetusest *haab*. Lõpuosa *-ja* lähtekoht võiks olla *-oja* või *-jõe*, kuid leitud nimekujud ei ulatu ajas piisavalt kaugele, et selles täit selgust saada.

Ahisilla k, krjms – 1694 *Ahasil* (EAA.1.2.C-IV-64, L 1), 1726 *Ahisilla Herm* (Rev 1725/26: 317). Tõenäoliselt on küla saanud alguse hajatalust. Nime päritolu jääb hämaraks. Ühe variandina on nimeosa *Ahi-* võimalik algkuju **ahði-* : **ahti-* (< **ašti-*). Paul Ariste (1937) sõnul ulatub tüvi **ašti-* lääne-meresooime-volga ühisperioodi ning sellega tähistati algselt kusagil viibimist või teatud kohas käimist, millest hiljem on arenenud ohverdamise mõiste. *Ahisilla* nimega on seostatud ka LCDs kirja pandud nime *Æhildelempæ* või siis *Hildelempæ* (Paucker 1853: 47–48), hiljem pole seda aga külanimeks peetud, vaid on arvatud, et tegu on pigem isikunimega.

Alansi k – ca 1241 *Atanasæ* (Johansen 1933: 322). Nime algupära ei ole selge. Lauri Kettunen (1955: 244) on võimaliku lähtekohana esitanud isikunime **Ata*, **Atoi?* + *ase*, osutades sealjuures, et nimevormis **Adanase* on toimunud sisekadu ning tüvede segunemine *Ala*-ks. Sel juhul on nimes sisalduv *n* kunagine omastava lõpp. Sõna *ase* tekitab siiski küsimusi, kuna selle käänamisel lisandub silp *-me* ning kohanimede aluskäändeks on tavaliselt omastav. Veel on Kettunen võimalike vastetena välja pakkunud variante *alane* : *alase*, *-tse* ning **Atana(i)nen* : *Atana(i)sen*, *-tsen*.

Alavere k, ms – ca 1241 *Alaueræ* (Johansen 1933: 313). Kohanimelõpule *-vere* eelneva nimeosa vasteks on ilmselt *ala* 'allpoolne, alumine'.

Andimäe t (Katsina k) – 1379 *Andiwomes* (Johansen 1932: 22), 1844 *Andiwohma*. Liitnime esimest poolt saab kõrvutada isikunimega, vrd *Ant*, *Anti* < *Andreas* < *Antonius* (Rajandi 1966: 28), *Ant* : *Andi* (Mägiste 1929: 22). Nime teine pool on ilmselt lähtunud sõnast *võhmas* : *võhma*, mis ajapikku on keelekasutajate suus lühenenud ning toimunud on sarjasiirdumine *-ma* ~ *-mäe*.

Hansoni t (Kirivalla k) – XVII sajandi lõpus *Hanßo Jahn* (EAA.1.2.C-IV-57). Nimi lähtub isikunimedest *Hans* + *Jaana*. Teine nimeosa on aja jooksul tugevalt lühenenud.

Arava k, krjms – 1429 *Harowe* (BHO: 23), 1621 *Arraff* (Bfl II: 347). Kui oletada, et nime esialgne kuju oli *u*-line, võiks algseks lähtekohaks olla *haru*. Seda oletust toetab ehk ka maastikupilt (läheduses voolab nii Pirita kui ka

Jägala jõe harujõgesid). Ka *a*-lise algkuju puhul vrd *ara* 'haru', samas saaks seda kõrvutada ka oletatava muistse isikunimega **Ara*. Nimelõpud *-ve* ja *-va* võivad olla lühenenud mitmest sõnast, neist tüüpilisemateks on *-peal/-pää*, *-vahe*, *-õue*. Võimalik on ka lühenemine sõnast *-oja*, nagu see on toimunud nt Jüri kihelkonna talunimes *Harjuva* (Laansalu 2011: 121).

Ardu k – ca 1241 *Harco* (lugeda **Harto*; Johansen 1933: 349), 1417 *Harde* (Bfl I: 119), 1716 *Ardo* (BHO: 102–103). Kettunen (1955: 19) pakub nime lähtekohaks isikunime **Harttoi*, Johansen aga võrdleb nime soome kohanimega *Hartola*. Nime vanemad kirjapanekud toetavad väidet, et sõnaalguline *h* kadus põhjaeesti murdeist XVII–XVIII sajandi paiku. Samas tuleb mainida, et kohanimedele puhul on võinud sõnaalguline *h* jääda ka püsima, olles muutunud ortograafiliseks traditsiooniks (Ariste 1939: 173).

Harmi k, ms – ca 1241 *Hermæ* (Johansen 1933: 358). Johansen võrdleb nime soome kohanimedega *Härmä* ja *Hermala* ning isikunimedega *Herman* ja *Herm*. Kettunen (1955: 128) seab *a ~ ä* vahelduse kahtluse alla ning pakub võimaliku lähtekohana kirjeldavat isikunime, mida saaks võrrelda soome sõnadega *harm* : *harmi* 'hall', *harmi* 'hall loom'.

Coriakiuæ – ca 1241 *Coriakiuæ* (Johansen 1933: 445). Johansen tõlgendab nimekuju kui **Korjakive* (sks *sammele Steine*), kuid tõenäolisem tundub hoopiski nimeahel **Kurjenkivi* 'kure kivi (kure veski?)' > **Kivi-Kurg*.¹ *Kurg* on võinud esineda ka isikunimena, seega on siin tõenäoliselt tegemist antroponüümse lähtumisega. Samas jääb võimalus, et nimi pärineb algselt loodusnimest (vrd murdekeeles *kurk* : *kurgu* 'millegi ava, suu; millegi kitsam koht'). Ka Johansen (1933: 446) ühendab nime kunagise lisanimega *Kivikurgu*, ometi lubab tema väljatoodud varaseima, 1636. aastast pärineva kirjapaneku *Kiikurki* tüvevokaal eeldada pigem eelmainitud lähtevarianti. Arvatavasti on nimi aja jooksul rahvaetümoloogiliselt ümber mõtestatud, vrd 1636 *Kiikurki*, 1684 *Kiwekurk Jahn*, 1707 *Kiwickorgke Jahn*, ja alles 1726. aasta revisjonis on Mõisaaseme külas registreeritud talupoeg nimega *Kiwickurko Maddis* (Rev 1725/26: 325).

Hiiepere k – 1453 *Ydenper* (Johansen 1933: 616), 1462 *Idenpere* (Bfl I: 243), 1695 *Hieper* (Johansen 1933: 616). Küla mõisastati XIX sajandi alguses ja talud viidi ida poole. Esmapilgul tundub nimi olevat lähtunud sõnadest *hiis* : *hiie* + *pere*, nii sedastab ka Johansen. Ainult et sel juhul jääb õhku rippuma küsimus, miks ei ole varasemad nimekujud alanud *h*-ga – kadus ju sõnaalguline *h* alles paar-kolm sajandit hiljem. Seetõttu on tõenäolisem, et nimi on algselt lähtunud hoopis isikunimest, vrd liivi *Yddo*, *Ydy* (Stoebke 1964:

¹ Suur tänu siinkohal retsensendile abi eest selle nime võimaliku etümoloogia avamisel!

25). KNi andmeil on rahvasuus kasutatud küla tähistamiseks ka rahvaetümoloogiliselt ümbermõtestatud nime *Heebrea küla*.

Hiieveski t (Ardu k) – XVII sajandi II poolel *Iweske Thomaß* (EAA.1.2.C-IV-69, L 1), 1782 *Hiewesk* (BHO: 116). Nimi koosneb sõnadest *hiis* : *hiie* ja *veski*. Talu piiril asub ka Hiiemägi, mis arvatavasti on olnud üks mui-naseestlaste pühapaiku (Kink 2004: 8). KNi järgi on nimi suulises pruugis lühenenud kujule *Eeveski*.

Kaivere k – ca 1241 *Kaipiaveræ* (Johansen 1933: 19). Võttes arvesse, et *vere*-nimed on sageli just isikunimedest lähtunud, võiks seda nime kõrvutada nt isikunimedega *Kaybe*, *Kaybi*, *Caibo* (Stoebeke 1964: 33) või *Kaio* ~ *Kaiu* (Mägiste 1929: 30).

Kaltsu t (Kose k) – 1694 *Kalso Mattz* (EAA.1.2.C-II-44). Lisanime *Kalso* ~ *Kaltso* on piirkonnas dokumenteeritud korduvalt. Lähtekohaks võikski sobida sõna *kalts* : *kaltsu*, mille tähenduseks on murdekeeles varemalt olnud 'püksid; riidest säärekatted'.

Kanavere k – 1343 *Kannever* (Johansen 1933: 242), 1379 *Kanauere* (Johansen 1932: 22), 1462 *Kanaveer* (Bfl I: 243). Nimi tuleneb arvatavasti linnunimetusest *kana*, mis võis külanimeks saada isikunime kaudu (*vere*-nimede esikomponent pärineb tihti isikunimest).

Kantküla k – 1462 *Kantküll* (Bfl I: 243). 1462 on küla kohta kirjutatud, et see on tühi. XVII sajandi lõpul on nimi säilinud lisanimena: *Kankülla Madis* (EAA.1.2.C-IV-69, L 1) ning 1726. aasta adramaarevisjonis võib Ojasoo mõisast leida lausa neli *Kanti* lisanimega talupoega (Rev 1725/26: 312). Nime lähtekohaks on arvatavasti *kand* : *kannu*, *kanna* ' (millegi) tagaosa, känd'.

Karla k – ca 1241 *Karol* (Johansen 1933: 408), 1448 *Karwele* (Bfl I: 195). Nime lähtekujuks pakub Kettunen (1955: 74) *Karvo(i)la*, mis lähtub tema arvates isikunimest **Karvoi* ('karvane'), ning toob võrdluseks soome perekonnanime *Karvo(i)nen* ning kohanimed *Karvola* ja *Karvala*. Tegu võib olla ka liitnimega, võimalik on näiteks teise nimeosa ebareeglipärane lühenemine *-küla* > *-la*.

Kasuvare t (Leistu k) – 1379 *Caseuere* (Johansen 1932: 22), 1592 *Klein- und Gross-Kaseuer* (Bfl II: 117), 1694 *Kassawere Hans* (EAA.1.2.C-II-49). Nimi on talule läinud lisanime kaudu. Lähtekoht on ebaselge. Leo Tiik on *Kass*-nimesid (*Kaß*, *Caßa*, *Kaßi*, *Kaße*) pidanud kirikliku nime *Kasper* ~ *Caspar* võimalikeks mugandnimedeks (Tiik 1977: 287). Isikunimeline lähtekoht on *vere*-nimede puhul üks tõenäolisemaid.

Kata k – ca 1241 *Katal* (Johansen 1933: 414). Külanime lähtekoht ei ole selge, oletada võib lähtumist isikunimest, vrd nt *Catu* (Stoebke 1964: 35). Arvatav la-lõpp on nimest kadunud.

Kenapea t (Palvere k) – 1694 *Kennapeh Hans, Kennapeh Mick* (EAA.1.2.C-II-43). Talu on nime saanud lisanime kaudu. Nimi tundub olevat läbipaistev, kuid võib siiski olla teinud läbi rahvaetümoloogilise muundumise – vrd Kanapea talu Ravilas, 1782. aasta revisjonis *Kannapach Jürri, Kannapach Ado* (EAA.1864.2.IV-1: 485, L 468p).

Kirimäe k – ca 1241 *Kiriollæ mæc* (Johansen 1933: 430), 1417 *Kyrimecki* (Bfl I: 119). Nime võiks rekonstrueerida kui **Kirivalla mägi*. Vt nimeartikkel *Kirivalla*.

Kirivalla k – ca 1241 *Kiriawold* (Johansen 1933: 429), 1467 *Kirewalde* (Bfl I: 266). Johansen võrdleb nime soome kohanimega *Kirjaval*. Varaseima kirjapaneku o-d selgitab asjaolu, et alamsaksakeelsed kirjutajad asendasid sageli nimeosa -*vald* rahvaetümoloogia teel sõnaga *wold* (sks *Wald* 'mets'). Germaani laen *vald* on läänemeresoome vanades isikunimedes ja ka kohanimedes olnud sage koostisosa. Kettunen meelest lähtub nimeosa *Kirja*-sõnast *kiri* : *kirja*, mida teised uurijad on aga ebausutavaks pidanud. Juho Arvo Lopmeri oli kindel, et nime esikomponent on isikunimi *Kirja*, ja oletas, et ka kogu nimi võib isikunimi olla. Temaga nõustub Marja Kallasmaa, kes peab samuti võimalikuks nime pärinemist liitsest isikunimest ja toob võrdluseks Risti külanime Vilivalla (1283–1288 *Wiliawalde*), toonitades, et taolist liit-isikunime ei ole küll registreeritud, kuid on väga tõenäoline, et kohanimed on muistseid isikunimesid säilitanud. (Kallasmaa, Päll 2009: 573–576)

Kiruvere k, krjms – 1371 *Kirieve* (Johansen 1933: 893). Kettunen (1955: 294–295) võrdleb nime esiosa sõnadega *kirju* ja *kiruma*. Tõenäolisem on aga, et nimi lähtub isikunimest, vrd nimeartikliga *Kirivalla*.

Kivioja k – 1690 *Kiweoja* (EAA.1.2.C-III-31). Hajatalust alguse saanud küla, mille nimi näib olevat läbipaistev.

Kolu k – 1448 *Collo* (Bfl I: 195). Kettunen (1955: 290) võrdleb *Kolu*-nimesid sõnaga *kolu* 'õõnsus, auk; urgas; lohk, nõgu', 'aru(kas)', 'kolumats' jne, kuid peab tõenäolisemaks, et need pärinevad isikunimest.

Kose k, ms – ca 1241 *Cosius* (Johansen 1933: 449), 1379 *Coskel* (Johansen 1932: 22). Tõenäoliselt tuleneb nimi sõnast *kosk* : *kose*, toetuseks asjaolu, et asulast voolab läbi kärestikulise sängiga Pirita jõgi. Kettunen (1955: 256) on võimalikuks lähtealuseks pidanud ka isikunime *Kosk(i)*.

Kose-Uuemõisa k, ms – 1340 *Nova curia* (Johansen 1933: 616). Johanseni järgi (1933: 612–616) asus küla läheduses muistne *Tapawolkae* küla, kuhu samuti oli mõis rajatud ja mis uue mõisa (*Nova curia*) ehitamise järel hävis. Mõisa eristamiseks vanast mõisast tekkis täiendiga nimi, mis lähtub sõnadest *uus* : *uue* + *mõis* : *mõisa*.

Kukepala k – 1379 *Kuckenpallas* (Johansen 1932: 22), 1726 *Kuckpall Jahn*, *Kuckepalo Jürri* (Rev 1725/26: 302). Liitnime esimene pool tuleneb linnunimetusest *kukk* : *kuke*, mis on võinud esineda ka isikunimena. Nime teise poole, sõna *palu* tähendus läänemurdes on 'kehv, madal maa', Lõuna-Eestis aga 'kuiv kõrge maa, nõmm'.

Kurena k – ca 1241 *Kurkenoy* (Johansen 1933: 458). Johansen oletab, et nimi koosneb sõnadest *kurk* : *kurgu* + *oja*, kuid Kettunen (1955: 138) peab tõenäolisemaks lähtumist sõnast *kurg* : *kure*, mis on esinenud ka isikunimena. Arvatavasti koosnebki nimi osadest *kure*- + omastava *n* + *-a* < *oja*.

Kursi k – 1469 *Kursenkare* (Johansen 1933: 570). Nime saab kõrvutada sõnadega *kuris* : *kurise*, *kurisu* 'vett neelav karstilehter'. Selline lähtumine tundub ka põhjendatud, kuna küla asub karstipiirkonnas. Samas on ajaloost teada, et 1343. aastal korraldas Kursi komtuur Johan de Witte Ravila külas kallaletungi ülestõusnute moonavoorile (Vahtre 1980: 67) – nii on olemas võimalik alus ka nime ühendamiseks Lõuna-Eesti *Kursi*-kohanimega, kuid loodusnimeline lähtekoht tundub siiski tõenäolisem.

Kõpeta t (Ravila k) – 1694 *Koppeta Teno* (EAA.1.2.C-II-50). Talunime lähtekohaks olnud lisanime päritolu ei ole selge. Kui *-ta* ei ole just tüveelement, võib tegu olla liitnimega, mille teine osa on tugevalt lühenenud, nt *-toa* > *-ta*. Nime esiosa saaks kõrvutada ka isikunimedega *Kaup*, *Koup* (Mägiste 1929: 31–32).

Kõsastu t (Vahetüki k) – 1379 *Kosas* (Johansen 1932: 22), 1695 *Kosaste* (Bfl II: 993), 1796 *Kossast*. Nime lähtekoht pole päris selge. Võib-olla on see ühendatav sõnaga *kosk* : *kose* (idamurdes esinenud ka õ-lisena *kõsk* : *kõse*). Võrrelda saaks ka isikunimega *Koss* : *Kossu* (Mägiste 1929: 32). Nime lõpuosa on ilmselt moodustanud lokatiivne või kollektiivne sufiks: alguses *-ste*, hiljem *-stu*.

Kõue k – ca 1241 *Køuy* (Johansen 1933: 454), 1379 *Kowe* (Johansen 1932: 22). Põlisküla, mis andis nime ka lähedale rajatud mõisale (sks *Kau*, eestikeelne mõisanimi *Triigi*). Nimi pärineb sõnast *kõu*, mille tähenduseks on arvatavasti algselt olnud 'esiisa, vanaisa; taevataat, jumalus'. Heinrich Göseken (1660: 106) annab sõna *Anherr* (sks 'esiisa') üheks vasteks *wanna kouw*. Johanseni järgi (1933: 455) on *Kõu* tähendus olnud 'piksejumal', lisaks oletab

ta, et lähtekohaks võib olla isikunimi. Vrd isikunimega *Kouwe* (Stoebke 1964: 39).

Kämbla k – ca 1241 *Remmeuo* (lugeda **Kemmeno*; Johansen 1933: 574). Muistne Kämbla küla (ka *Kämla*, *Kämlu*) asus praeguse Oru küla piires. Nime lähtekohaks arvatakse olevat sõna *kämmal* : *kämbla*.

***Laukataguse** k – ca 1241 *Laucotaux* (Johansen 1933: 474). Johansen samastab kunagist **Laukataguse* küla praeguse Vilama külaga. Nime lähtekohaks tundub küla asukohta märkivalt olevat *laugas* : *lauka* + *tagune* : *taguse*.

Leistu k – 1694 *Leiste Jürgen* (EAA.1.2.C-II-48). Väikestest metsataludest alguse saanud hajaküla, mille nimi on külale tulnud ilmselt taluperemehe lisanime kaudu. Nime päritolu jääb hämaraks, kõrvutada võiks murdesõnaga *leist* : *leistu* ~ *leisti* 'leitusas', samuti isikunimega *Leis* (Mägiste 1929: 34). Esmamainimise põhjal võib ühe võimalusena märkida nime lõpu lähtumist kollektiivsufiksist *-ste*.

Lellavere k – 1694 *Lellawere Hans* (EAA.1.2.C-II-45). Külanimi on lähtunud talunimest ja see omakorda lisanimest. Nime võiks ühendada isikunimega *Lelle* (Stoebke 1964: 43) või *Lello* (Mägiste 1929: 35).

Lenderma k – ca 1241 *Lendælemt* (lugeda **Lendelemec*; Johansen 1933: 478). Johansen kirjutab viljelusnimest *Lendremägi* ja külanimest *Lendermaa*. Läbi aegade on nime ülestähendustes näha nimelõppude *-mäe* ja *-ma(a)* vaheldumist – selline sarjasiirdumine leiab sageli aset muudegi kohanimedega puhul. Kettunen (1955: 177) pakub võimalikuks lähtekohaks sõna *lääs* : *lääne* ~ *länne* (vrd soome *länsi*, *lännen* : *länne*-) ja kõrvutab nime soome kohanimedega (nt *Länнемäki*), lisades oletuslikult **Läntelä* (*Pohjola* eeskujul). Välistatud pole ka tulenemine isikunimest.

Leva k, krjms – 1379 *Leve* (Johansen 1932: 22). Nime lähtealus pole selge, kõrvutada võiks seda sõnadega *leib* : *leiva* ~ *leeva* ~ *leva* 'leib', rannikumurdes *leve* 'õhuke asi; libe, ebe' ja sm *levä* 'vetikas'. Võimalik on ka nime pärinemine isikunimest (ürikutes nt *Leve*, *Leweles*). Vrd ka isikunimega *Leev* (Mägiste 1929: 34).

Liiva k, t – 1694 *Lihwa Krog* (EAA.1.2.C-II-50), *Liwameggi* (EAA.1.2.C-IV-64, L 4). Külas asub Liivamägi, mis on üles tähendatud juba 1694. aastast pärineval kaardil. Nimi lähtub sõnast *liiv* : *liiva*.

Lööra k, ms – XVII sajandi lõpus *Leera Hoff* (EAA.1.2.C-IV-57). Nimi on arvatavasti isikunimelist päritolu, kõrvutada saaks seda saksa nimedega *Lühr*, *Lüer(s)*.

Lükati k – 1690 *Lückatto Krog* (EAA.1.2.C-III-32). Küla on saanud nime talunime vahendusel. Nime lähtekohaks võiks olla *lükati* kui koht, kust paate maad mööda ühest jõest teise veeti. Küla asukoht olulisemate jõeharude vahel toetab seda hüpoteesi.

Maidu t (Mallavere k) – 1693 *Maito Jauss* (EAA.1.2.C-II-52). Nimi lähtub isikunimest *Maido* ~ *Maidu* (Mägiste 1929: 36), algnimena *Matt(h)ias* (Rajandi 1966: 128).

Mallavere k, krjms – ca 1241 *Maleiafer* (Johansen 1933: 494). Johansen võrdleb nime soome kohanimega *Maljala*. Kettuneni järgi (1955: 278) on tüvi *malja*, vepsa keeles *mal* 'kilp; kauss, tass', eesti keeles tundmatu (hiljem on sõna esinenud rannikumurdes: Vaivara *malja* 'kauss'). Ta kõrvutab nime isikunimega *Mall* : *Malle* (palataliseeritud hääldusega), omadussõnaga *mallis* 'rahulik, vaikne, leebe' ning pejoratiividega *malli*, *mallikas*. Tõenäolisem on siiski isikunimeline lähtekoht, mis on vere-nimede omane. Külanime kohalik hääldus on olnud ka [*mälla-verē*] ja sellega saaks kõrvutada kunagist mehenime *Mäll* (Mägiste 1929: 40).

Miku t (Kose k) – 1694 *Micko Peter* ja *Micko Hans* (EAA.1.2.C-II-44). Talunimi lähtub isikunimest *Mikk* ~ *Miku* (Mägiste 1929: 40).

Mõisaaseme k, krjms – 1636 *Moiseasema* (BHO: 360). Nimi on läbipaistev, koosnedes sõnadest *mõis* : *mõisa* + *ase* : *aseme*.

***Mägise** k, ms – ca 1241 *Mæchius* (Johansen 1933: 490). Küla kohale rajatud mõisast on teateid alates 1469. aastast, külanimest pärineb ka mõisa saksakeelne nimi *Meks*. Nime lähtekohana võiks pakkuda sõna *mägine* : *mägise*, kuid tegu võib olla ka liitnimega, mille esimene osa lähtub tüvest *mägi* ja teine osa on tugevalt lühenenud. Mõisa eestikeelne nimi *Ravila*, mis on endise Mägise asendanud, lähtub naaberküla nimest. Mõisalt on nimi siirdunud tänapäevaseks talunimeks *Meeksi*.

Määrasmäe t (Ardu k, Taganurga k) – 1379 *Meresmecki* (Johansen 1932: 22), 1621 *MerrasMeggi* (Bfl II: 347). Kettunen (1955: 173) annab Risti kihelkonna Määra küla nime lähtekohaks *mäger* : *mägra*, *mägara*, mis on võinud esineda ka isikunimena. Siingi on võimalikuks lähtekohaks murdekeelne *määras* (*mäer*, *mear*) 'mäger' + *mägi* : *mäe*.

Neitsimäe t (Marguse k) – 1592 *Neydtstimegge* (Bfl II: 117), XVII sajandi II poolel *Neitzimege Mart* (EAA.1.2.C-IV-80), 1844 *Neitsema*. Nimi on lähtunud loodusnimest ja tundub läbipaistev. Nime taust võib olla mütoloogiline, seda enam, et lähikonnas on *Hiie*-algulisi kohanimesid – ka Soome

kohanimele puhul on täheldatud, et mütoloogilise taustaga *Neitsi-*, *Püha-* ja *Hiie*-algulised nimed esinevad teinekord koos (SPK 2007: 288).

Nigula t (Ravila k) – 1694 *Nicola Jack* ja *Nicola Michel* (EAA.1.2.C-II-50). Talunimi lähtub isikunimest *Nigul(as)* : *Nigula* (Mägiste 1929: 41).

Nuhja t (Voose k) – 1694 *Nuha Jahn* (EAA.1.2.C-II-47). Lähtekoht ei ole selge, kõrvutada saaks murdesõnaga *nuhi* : *nuhja* 'nui'.

Nutu k, ms – 1379 *Nvtyts* (Johansen 1932: 22), 1695 *Nutz* (Bfl II: 993), 1726 *Nutto Johann* (Rev 1725/26: 303). Tõenäoliselt on külanimi tulenenud lisanimest. Seda saab kõrvutada sõnaga *nutt* : *nutu* ja arvatavasti nimest *Knut* mугanenud isikunimega *Nuudo* ~ *Nuut* (Mägiste 1929: 41).

Nõmbra k, ms – 1379 *Nommeperre* (Johansen 1931: 22), 1621 *Number* (Bfl II: 347). Nimi tuleneb sõnadest *nõmm* : *nõmme* 'kuiv kõrge liivane (metsaga) maa; palu' + *pere*. Nii liitnime esimene kui ka teine pool on läbi teinud vanadele kohanimedele iseloomuliku ebareeglipärase lühenemise.

Nõmmemõisa k – 1379 *Nommes* (Johansen 1932: 22), 1555 *HofNummes* (Bfl I: 1428), 1796 *Nõmmemois*. Nimi on läbipaistev, lähtudes sõnadest *nõmm* : *nõmme* ja *mõis* : *mõisa*.

Nõrava k – 1475 *Nerawe* (Bfl I: 314). Nime päritolu pole selge. Vrd murdekeeles esinevad *nõra(ha)ma* 'nõrisema', *nõre* 'nire; märg, nõretav; nõredena voolav; rippuv', *narakal* 'rippus'. Nimelõpud *-ve* ja *-va* on tihti lühenenud sõnadest *-pea/-pää*, *-vahe*, *-õue*, võimalik (ja siin ehk tõenäolinegi) on ka lühenemine sõnast *-oja*, nagu see on toimunud nt Jüri kihelkonna talunimes *Harjuva* (Laansalu 2011: 121).

Nääri t (Kose k) – 1694 *Neri Teno* ja *Neri Hans* (EAA.1.2.C-II-44). Lisanime lähtekoht jääb ebaselgeks, kõrvutada saab sõnaga *näär* : pl *näärid*. Kallasmaa (EKNR) oletab Märjamaa Nääri küla puhul, et nimi võib olla rahvaetümoloogiliselt ümber mõtestatud ja et algselt on võinud tegu olla ka isikunimega, vrd tõenäolist eesnime *Neuer* < *Naubert* (Tiik 1977: 287), 1618–1619 Saaremaal *Salo Neuer*.

Ojasoo k, ms – 1417 *Oggil* (Bfl I: 119), 1467 *Oial* (Bfl I: 266), 1700 *Oyas* (Johansen 1933: 359), 1726 *Oyasu* (Rev 1725/26: 311). Ojasoo mõisa (sks *Harm*, *Alt-Harm*) ja selle läheduses asunud ning hiljem mõisastatud **Ojala* küla on esimest korda mainitud 1417 (*Hofzu Harme*; *Oggil*). Johansen kirjutab (1933: 359), et algselt on nime koostisosad olnud *oja* + *-la*, hiljem on *-la* asendunud sõnaga *suu*. Tõenäoliselt on nimi aga tulenenud sõnadest *oja* + *soo*.

Oru k, krjms, ms – ca 1241 *Orkæ* (Johansen 1933: 520), 1475 *Orgall* (Bfl I: 314). Oru mõis (skš *Orrenhof*, varem *Orgelhof*) tekkis XVII sajandi alguses küla kohale. Nime esimene osa pärineb sõnast *org* : *oru*, teine osa on kas liide *-la* või lähtub mõnest ebareeglipäraselt lühenenud sõnast (nt *-küla*).

Otsa t (Palvere k) – 1694 *Otza Sim* (EAA.1.2.C-II-43). Arvatavasti on nimi tulenenud talu paiknemisest teiste talude suhtes (küla otsas ehk servas).

Pala k – ca 1241 *Palas* (Johansen 1933: 533). Kettunen (1955: 14–15) on kohanime *Pala*, *Palakese*, *Palametsa*, *Palamulla* ja *Palase* vasteks toonud *pala* 'tükk, osa' (sm *pala*) ning märgib, et vaevalt on tegemist sõnaga *palu* 'nõmm' (sm *palo*) nagu nimes *Paluküla*. Palli arvates (1969: 171) on *palu* tulenemine *pala*-tüvest siiski usutavam seletus, sest *palu* varasem tähendus on olnud 'põlendik, põlenud metsamaa'. Et Pala küla asub soosaartel, on lähtumine sõnast *palu* ka siin tunduvalt tõenäolisem. Motiveerituna näivad sõna mõlemad tähendused, nii 'kuiv, kõrge maa; nõmm; nõmmemets' kui ka 'kehv, madal, vesine maa'.

Paljaspea t (Voose k) – 1694 *Palliapeh Michel* (EAA.1.2.C-II-47). Nimi on talule läinud peremehe lisanime kaudu ning tundub olevat läbipaistev.

Palvere k, ms – ca 1241 *Paltauere* (Johansen 1933: 534). Kettunen (1955: 278) võrdleb muistse asulakoha nime sõnaga *palistama*, sm *pallistaa*, *palle* : *palten* 'äär, piir, serv' ning ei välista tuletusalusena ka sõna *palu*, gpl *palude* > **palde*.

Paunküla k, ms – ca 1241 *Pankyl* (Johansen 1933: 535). Johansen võrdleb nime sõnaga *paun* : *pauna* 'kott' (ka 'lauge kallas') ning soome isikunimega *Pauni*. Vrd ka tähendusega 'küür, kühm, muhk' (piirkonnas asuvad Paunküla mäed, vallseljakud). Usutavam tundub aga siiski lähtumine loodusterminist *paun* tähendusega 'vihmaperioodil täituv jõelooge; vesine pehme koht, endine jõekäär, täis kasvanud jõesopp', mis esineb tihti just kohanimes. Viimast pakub ühe variandina ka Kettunen (1955: 60).

Pikavere k, ms – ca 1241 *Pikæuækæ* (lugeda **Pikeuere*; Johansen 1933: 549). Kohanimelõpule *-vere* eelnev nimeosa võib pärineda sõnast *pikk* : *pika*, murdes ka *pitk* : *pitka*. Kettunen (1955: 279) peab üpris kindlaks nime lähtumist isiku- või perekonnanimest *Pitka* ja **Pitkanveerin*, *-ren*.

Pikaveski t (Pikva k) – 1696 *Pickoa weski* (EAA.1.2.C-IV-288). Vt nimeartikkel *Pikva*.

Pikva k, ms – ca 1241 *Pickuta* (Johansen 1933: 547). Kettunen (1955: 260) peab tõenäoliseks lähtumist sõnast *pikk* ~ *pitk*. Võttes arvesse nt järgnevaid kirjapanekuid 1493 *Pytkow* (Johansen 1933: 548), 1696 *Pickowa* (Johansen

1933: 548), 1696 *Pickoa By* (EAA.1.2.C-IV-288), võiks oletada ka lähtumist sõnadest *pikk + oja > -va*. Küla asukohtki on oja ääres.

Presti t (Kivioja k) – 1693 *Presse Tono* (EAA.1.2.C-II-52, L p). Nime lähtekoht jääb ebaselgeks.

Ragapardi t (Tuhala k) – vrd Pikvas 1688 *Reiki Bertell Jürgen* (EAA.1.2.940:459, L 449p), 1835 *Reygapardi* (EAA.1864.2.VIII-90: 160, L 164p). Nime vanemad ülestähendused pärinevad Pikva külast, Tuhala külla on nimi liikunud pärast perekonnanime panekut peremehe perekonnanime kaudu. Rahvasuus on pruugitud *Rägapardi* nime, mis langeb üks ühele kokku linnunimetusega *rägapart* – siin on tegu rahvaetümoloogilise tõlgendusega. Nimi lähtub tegelikult hoopis isikunimest *Bertel*, mida on täiendanud kohanimest pärinenud lisanimi *Reigi* (Ungern-Sternbergide suguvõsa valduses oli mõisaid nii Hiiumaal kui ka näiteks Alaveres ning mõisnik tõi talupoja Reigi kihelkonnast Kose kihelkonda üle).

Rasivere k – ca 1241 *Rasiueræ* (Johansen 1933: 568). Nime võrdluseks on Kettunen (1955: 275–276) toonud (nagu ka Haljala Rassivere puhul) sm *rasi*, *rasikaski* 'ale, mis umbes aasta põletamata on jäänud' ning soome taimenimetuse *rasi*.

Raveliku k – vt nimeartikkel *Ravila*.

Ravila k, ms – ca 1241 *Rauelik* (Johansen 1933: 570), 1379 *Rawele* (Johansen 1932: 22). Põline küla, mis eksisteeris veel 1858, kuid seejärel peagi mõisastati ja talud asustati ringi. Mõisasüdamest moodustati 1920. aastatel Ravila asundus, mille hajusam osa nimetati 1977 vanemate ürikukujude põhjal Raveliku külaks ning mõisasüdamik sai Ravila alevikuks. Nime päritolu pole selge, vrd *raba*, *rava* 'kõrgsoo'.

Riidamäe k – XVII sajandi II poolel *Ridame* (EAA.1.2.C-IV-69, L 1). Hajatalust alguse saanud küla. Liitnime esimest tüve saaks kõrvutada soome sõnaga *riita* 'riid : riiu'. Olgugi selle sõna eesti variandi türevokaal erinev (**riito*), on riid või piiritüli kohanime lähtekohana ehk mõnevõrra tõenäolisem kui nime häälikulise kuju järgi esmapilgul eeldatav lähtumine sõnast *riit : riida*.

Rooküla k, ms – ca 1241 *Rocol* (Johansen 1933: 578). Nime lähtekohaks võivad olla sõnad *roog : roo* või *rohi : rohu ~ roho + küla*. Johansen (1933: 579) kõrvutab nime soome kohanimega *Ruokola*, Kettunen (1955: 94) pakub võimalikuks algvormiks **Rohoküla*.

Saarnakõrve k, ms – 1564 *Sarnakorb* (BHO: 535). Küla asub Kõrvemaa maastikul, mida ilmestavad metsased seljakud ja lainjas pinnamood ning kus

on mitmeid *kõrve*-ga lõppevaid kohanimesid (*kõrb* : *kõrve* 'suur asustamata metsaala'). Nime esiosa on arvatavasti pärinenud puunimetusest *saar* ~ *saarn(a)* ~ *saarnes*.

Sae k – 1694 *Sage Adams* (EAA.1.2.C-IV-64, L 5). Nimega on tähistatud kunagist jõeäärset saeveskit ning see lähtub sõnast *saag* : *sae*.

Saia k – 1694 *Sahi Mattz* (EAA.1.2.C-II-47), 1796 *Saja*. Nime lähtekoht jääb ebaselgeks, tänapäevase häälikkuju põhjal saab nime kõrvutada sõnaga *sai* : *saia*. 1796. aasta kirjanepiku järgi saaks võimaliku lähtekohana nimetada ka isikunimest *Jesaja* lähtuvat mugandnime, vrd Saaremaal *Esaias*, *Saya*, *Saye* (Tiik 1977: 286).

Saula k, krjms – ca 1241 *Saul* (Johansen 1933: 594), 1462 *Saudel* (Bfl I: 243). Johansen kõrvutab nime soome kohanimega *Sautala*. Kettunen (1955: 82) rekonstrueerib **Sauvala(n)*, **Sauvela(n)* või **Savolan*, lähtekohaks isikunimi **Sau* < **Savoi*, gpl **Saude*. Vrd *sau* : *saue* 'savi'.

Silmsi k, krjms – ca 1241 *Silmus* (Johansen 1933: 605). Nime esimese kirjanepiku häälikuline kuju langeb kokku sõnaga *silmus*. Kettunen (1955: 205–206) pakub selle kirjanepiku põhjal nime võimaliku lähtekohana mitut varianti: 1) *silmaja* (latiniseeritud kuju, kõrvutab soome perekonnanimiga *Silmäri*); 2) *mus*-liide; 3) **Silmane* : **Silmase* > *Silmse* > *Silmsi* (sõnast *silm*).

Soibili t (Kanavere k) – XVII sajandi II poolel *Seipill Hanß Kröger* 'kõrtsmik' (EAA.1.2.C-IV-69, L 3), 1726 *Soibil Ewert* ja *Soibil Hans* (Rev 1725/26: 322), 1796, 1844 *Soepil*. KNi järgi on nime rööpvormiks *Soipilli*. Liitnime teine osa on tugevalt lühenenud: *-pilli* > *-bli*. Nimelõpp langeb kokku tänapäevase sõnaga *pill* : *pilli*, kuid on võinud lähtuda ka isikunimest. Nimelt on Tiik (1977: 286) pidanud *Pilli*-nimesid isikunimedele *Filip*, *Philip* ja *Philippos* tuletisteks. Nime esiosa saaks rekonstrueerida **Soie*- < *soo*, gpl *soie*, teine võimalus on lähtumine sõnast *susi* : *soe* (**Soepilli*).

Soontaga k – 1592 *Sontagken* (Bfl II: 117), 1726 *Sontakus* (Rev 1725/26: 314). Nimetatud ka Soontaguse külaks. Nimi on läbipaistev, väljendades koha paiknemist soo taga, ja selles on säilinud varasem omastava käände lõpp *-n*.

Soosti t (Voose k) – 1694 *Sohsti Jürgen* ja *Sohsti Mick* (EAA.1.2.C-II-47). Talunime lähtekoht ei ole selge.

Suure-Tõnu t (Kurena k) – XVII sajandi II poolel *Sure Tönno Matz* (EAA.1.2.C-IV-69, L 3). Lisanimest lähtunud talunimel on läbipaistev etümoloogia.

Sõmeru k, ms – ca 1241 *Semær* (Johansen 1933: 600). Nimi pärineb arvatavasti pinnase järgi sõnast *sõmer* 'järe liiv, kruus'.

Särge k – 1469 *Serks* (BHO: 546). Küla on pikalt olnud jagatud kaheks: põhja pool *Väike-Särge* ja lõuna pool *Suur(e)-Särge*. Nime häälikulist kuju võib ühendada sõnaga *särg* : *särje*, võib-olla on see külale üle läinud isikunime kaudu.

Sääsküla k – 1417 *Sesskul* (Bfl I: 119). XV sajandil on üles tähendatud *Sääsküla*-nimeline külaase, küla on selle sajandi kirjapanekutes märgitud mahajäetuks. Hiljem esineb nimi hajaküla nimena või hajatalu peremehe lisanimena. Hajakülalt on välja kasvanud samanimeline poolmõis. Nimi on võinud lähtuda sõnast *sääsk* : *sääse*. Sõnadel *sääs(k)* ja *sääs(t)* on eesti keeles mitmeid tähendusi, nagu 'merikotkas', 'kalapüünis', 'putukas, kihulane'.

Tammetsa t (Rasivere k) – 1694 *Tammesta Perre* (EAA.1.2.C-II-48). Nimi näib lähtuvat puunimetusest *tamm* ja sõnast *mets*. XVII sajandi kirjapaneku *sta*-lõpp võib olla nime muganemine näiteks *ste*-nimede analoogia põhjal.

Tammiku k, ms – 1637 *Tammick* (BHO: 579). Nimi on läbipaistev, pärinedes sõnast *tammik* : *tammiku* 'tammemets'.

Tapawolkæ – ca 1241 *Tapawolkæ* (Johansen 1933: 615). Johansen kirjutab, et sellesse muistesse külla võidi ehitada mõis enne Kose-Uuemõisa mõisa rajamist, uue mõisa ehitamise järel see aga arvatavasti hävis. Nimi on osaliselt säilinud põllunimes *Tabaaru* ja talunimes *Tabase*. Kõrvutamiseks sobiks ehk muistne isikunimi *Tabeline*, vrd soome mütoloogias *Tapio*, *Tapiola* (Mägiste 1929: 46).

Tiidu t (Alansi k) – XVII sajandi lõpus *Tito-Jürrj* ja *Tito-Hanß* (EAA.1.2.C-IV-57). Nimi pärineb isikunimest *Tiit* (Mägiste 1929: 48), mis omakorda on mugandnimi, vrd kirikunimedega *Dietrich*, *Dietmar* (Tiik 1977: 285).

Traadi t (Viskla k) – 1694 *Trati Jürgen*, *Trati Berndt* ja *Trati Jahn* (EAA.1.2.C-II-45). Talunimi lähtub lisanimest, mis langeb kokku sõnaga *traat* : *traadi*. Vrd ka kirikunimest *Konrad* ~ *Conradus* mugandatud isikunimega *Rati* (Tiik 1977: 287).

Trööba t (Maanteeääre k) – 1694 *Tropa Jahn* (EAA.1.2.C-II-50). Nime lähtekoht ei ole selge.

Tuhala k, ms – ca 1241 *Tohal* (Johansen 1933: 621). Kettunen (1955: 83) pakub nime lähtekohaks *tuhk* : *tuha*, *tuhane* (võib-olla *Tuha küla* ~ *Tuhala*), vähem usutavad on kõrvutused sõnaga *tuhar* : *tuhara* ja soome perekonnanimega *Tuhkanen*.

Turdja t (Kanavere k) – 1462 *Turdi* (Bfl I: 243), 1796 *Turdja*. Nime lähtekoht jääb hämaraks. Ühe hüpoteesina võiks välja pakkuda lähtumist loodusnimest, mis koosnes tüvedest *turd* + *oja* ning mille lõpuosa on lühenenud.

Tõesa t (Vilama k) – 1694 *Tõhsa* (EAA.1.2.C-II-46). Nime lähtekoht ei ole selge. Vrd isikunimedega *Those*, *Touße* (Stoebke 1964: 69–70).

Tõnuküla t (Kolu k) – 1448 *Tono* (Bfl I: 195), 1796 *Tõnno*. Isikunimelise lähtekohaga asustusnimi, vrd *Tõnu* < *Antonius* (Mägiste 1929: 49).

***Uanæ** – ca 1241 *Uauæ* (lugeda **Uanæ*, **Uænæ* või **Vene*; Johansen 1933: 660). Johansen samastab nime Vardja külaga. Aastal 1469 on dokumenteeritud *Vennekull*, 1636 *Repnall* ja 1744 jälle *Fenküll*, hiljem on nimi arvatavasti asendunud nimega *Vardja*. Lähtekohaks võiks sobida isikunimi, vrd *Vane* (Mägiste 1929: 50).

Uueveski k – XVII sajandi II poolel *Uheweske Byy* (EAA.1.2.C-IV-80). Külas oli vana vesiveski ja uuem tuuleveski, siit ka nimi.

Vetka t (Karla k) – XVII sajandi II poolel *Wetka Jack* (EAA.1.2.C-IV-80). Oletatavasti on tegu mugandnimega venepärasest isikunimest *Fedka*.

Vetla k – 1379 *Vettevilge* (lugeda **Vetevilja*; Johansen 1932: 22). Esimest korda ilmub nimi veski nimena, veski järgi sai ka küla hiljem nime. Kohanime lähtekohaks on peetud sõnu *vesi* + *vili*, mis vesiveski nimena tundub piisavalt motiveeritud. Pall (1969: 273) kirjutab, et nimi **Vetvilja* paistab olevat olnud veskiga seoses laiemalt kasutuses ja et Johanseni arvates võis see olla ka mõldri metafoorne nimetus.

Vilama k – 1516 *Vilenbeke* (BHO: 675), 1592 *Filenbegk* (Bfl II: 117), 1694 *Willameggi Byy* (EAA.1.2.C-II-46), 1844 *Willama*. Nimi on võinud külale siirduda loodusnimelt. Aset on leidnud nimelõppude *-mäe* ja *-ma(a)* vaheldumine, mida kohanimedes sageli esineb. Nime esiosa lähtekoht pole päris selge, seda saaks kõrvutada isikunimedega *Vile*, *Wylle* (Stoebke 1964: 77, 79). Nimelõpp *-beke* tuleneb sellest, et saksa kirjurid tõlgendasid eesti sõna *mägi* valesti, ühendades selle rahvaetümoloogia abil alamsaksa sõnaga *becke* (ojanimedes ka *-meke*) 'oja; jõgi' (Johansen 2005: 34). Johansen (1933: 474) samastab Vilama külaga LCDs mainitud küla *Laucotaux* (**Laukataguse*).

Villika t (Maanteeääre k) – 1592 *Williko* (Bfl II: 117), 1694 *Willicko Mick* ja *Willicko Hans* (EAA.1.2.C-II-50). Lähtekohaks on isikunimi, võrdluseks sobivad kirikliku nime *Wilhelm* mugandnimed *Wilken*, *Wilcke*, *Willicke*, *Willich* (Tiik 1977: 288), isikunimed *Willik*, *Villika* (Stoebke 1964: 80) ja *Vilik* (Mägiste 1929: 51).

Viluallika t (Ahisilla k) – 1694 *Willickhallicko Claus, Willickhallick* (EAA.1.2.C-II-43). Arvatavasti on liitnime esimene osa kirikliku nime *Wilhelm* mugandnimi, vrd nt *Wilken, Wilcke, Willicke, Willich* (Tiik 1977: 288), *Willik, Villika* (Stoebke 1964: 80) ja *Vilik* (Mägiste 1929: 51). Liitnime teine osa pärineb isikunimest *Hallik* (Mägiste 1929: 24), vrd ka Soomes *Halikko* < *Halick* (Ainiala jt 2012: 88). Nimi on rahvaetümoloogiliselt ümber mõtestatud ja võib sünkroonses võtmes kergesti lahterduda loodusest motiveeritud nimede hulka, kuid kirjapanekud tõendavad isikunimelist lähtumist.

Virla k – ca 1241 *Wircol* (Johansen 1933: 667). Kettunen (1955: 84) kõrvutab nime sõnaga *virguma* (~ *virkuma*) ning isikunimedega **Virgo(i)* ja **Virge(i)* + *-la(n)*. Pole ka võimatu, et nime teiseks pooleks on olnud sõna *küla*, nime esiosa on võinud lüheneda mõnest kunagisest *Vir*-algulisest isikunimest, nt *Vire, Virthe* (Stoebke 1964: 81).

Viskla k – 1379 *Visschele* (Johansen 1932: 22), 1592 *Fisschell* (Bfl II: 117), 1694 *Wysküll* (EAA.1.2.C-II-43). Hilisemad nimetused on olnud ka *Suure-Viskla* ja *Suurküla*, eristamaks seda külaosast nimega *Väike-Viskla* ehk (*Viskla*-)*Saunaküla*. Nime esiosa lähtekoht pole selge, võrdluseks saaks tuua soome isikunime *Visa* (Mägiste 1929: 52). Oletusena võiks lisada ka võimaluse, et esmamainingus kajastub saksa isikunimi *Fisch(e)l* (Bahlow 1994: 139), kuid lähemad teated selle nime Eesti alal esinemise kohta puuduvad. Nime teine osa on arvatavasti lühenenud sõnast *küla*.

Voose k – ca 1241 *Hohen* (lugeda **Vösen*; Johansen 1933: 366), 1379 *Wosele* (Johansen 1932: 22). Kettunen (1955: 197) on nime püüdnud ühendada sõnaga *voos* : *voe* 'aasta' ja oletatava isikunimega *Voose* (sellest võinuks tuleneda kohanimi **Voosla*).

Võivere k – ca 1241 *Wætheueræ* (Johansen 1933: 658). Sageli on vere-lõpulistel nimedel olnud esiosaks muistne isikunimi, Johansen on siin lähtekohaks pidanud isikunime **Võide*. Kettunen (1955: 283) kõrvutab nime sõnaga *võie* : *võide* ja ka oletatava isikunimega **Võitto* : **Võido*.

Äksi k – 1687 *Exy Jahn* (EAA.1.2.C-IV-74). Külanimi tuleneb talu- või kõrtsinimest ning see omakorda talupoja lisanimest. Kõrvutamiseks sobiks kunagine isikunimi, nt eestlaste nimedena on varem kirja pandud *Ege* ja *Ecke*, liivlaste nimedena *Eke, Ecken, Ecks* ja *Ekus* (Pall 1969: 286).

Härjakoorma t (Vilama k) – 1694 *Hergakorma Paul* (EAA.1.2.C-II-43), *Heriakorm Sim* (EAA.1.2.C-II-50). Nimi tundub olevat läbipaistev.

Üüdiku t (Väike-Särge k) – XVII sajandi II poolel *Udicko Mick* (EAA.1.2.C-IV-72), 1726 *Hüdeko Jahn* (Rev 1725/26: 311). Nime lähtekoht on arvatavasti

isikunimi, sama oletab Kallasmaa Saaremaa kohanime *Üüdibe* puhul (Kallasmaa 1996: 517–518).

5. Kose kihelkonna põlisnimede päritolu

On väga tavaline, et kohanimedes võivad aja jooksul tekkida mitmesugused struktuuralsed või fonoloogilised muutused, nii et nimed muutuvad nimekasutajaile läbipaistmatuks. Kohanimede päritolu leidmiseks on tarvis nimesid lingvistiliselt töödelda: selgitada välja nende häälikuline arenemine, tuvastada kohanimedes aset leidnud eriarengud ja seeläbi jõuda selgusele nimetüvede ja võimalike tuletuskomponentide ennisvormis (Pall 1976: 96). Kallasmaa kirjutab Ludwig Wittgensteini tõlgendades tabavalt, et onomastika on nagu üks keelelisi mänge – kui meie ettekujutused tõsiasjadest muutuvad, kaotavad ühed keelemängud tähtsuse ja oluliseks muutuvad teised. Nii muutub tasapisi keele sõnavara kasutus. Kui keelemängud muutuvad, siis muutuvad mõisted ja koos mõistetega sõnade tähendused. (Kallasmaa 2008: 38–39) Kui aga mõne sõna tähendus on muutunud või sõna on aktiivsest keelekasutusest hoopis kadunud, hakkavad tööle juba järgmised mehhanismid – kohanimede eriarengud. Kohanimede eriarengutüüpe olen Kose kihelkonna asustusnimede näitel juba tutvustanud (Laansalu 2014), seetõttu ei hakka siinkohal nende olemust detailsemalt seletama. Nimetan vaid kohanimede eriarengutüübid: 1) ebareeglipärane lühenemine (nt *Kuie* < *Kuivajõe*; *Nooreli* < *Noorejüri*), 2) sarjasiirdumine (nt *Kullama(a)* ~ *Kullamäe*; *Vahiaugu* ~ *Vahi-Jaagu*), 3) rahvaetümoloogia (nt *Karjatüma* < *Karja-Tooma*) ja 4) mugandamine (nt *Triigi* < sks prkn *Stryk*). Kohanimede eriarenguvõimalustega arvestamata ei ole alati võimalik paikapidavaid ennisvorme leida.

Põliste asustusnimede etümologiseerimine on väga keeruline ja jätab uurija piisavate kirjalike tõendite puudumise tõttu sageli ummikseisu. Siis jääb üle vaid võimaluse korral tõenäolisemaid lähtevariante esitada. Mida ajas lähemale, seda läbipaistvamad on kohanimed ja seda kergem on tuvastada nimede ennisvorme. Kõige vanemad küla- ja mõisanimed saavad kindla etümoloogia väga harva, nagu aga loendist näha, saab sajanditetaguseid nimekujusid üllatavalt tihti kõrvutada vanade isikunimedega. Sellised kohanimed on nt *Alansi*, *Arava*, *Ardu*, *Harmi*, *Coriakiuæ*, *Hiiepere*, *Kai-vere*, *Kanavere*, *Kirivalla*, *Kolu*, *Kukepala*, *Kõue*, *Leistu*, *Lellavere*, *Leva*,

Lööra, Mallavere, Määrasmäe, Nutu, Pikavere, Saia, Saula, Tapawolkæ, Vilama, Virla, Viskla, Voose, Võivere, Äksi ja Üüdiku. Läbipaistvamad küla- ja mõisanimed lähtuvad sageli pigem loodusnimedest, nt *Kivioja, Kose, Laukataguse, Nõmmemõisa, Oru* ja *Sõmeru*. Põlistalude nimed on enamasti lähtunud isikunimedest – mida rohkem ajas tagasi minna, seda enam eesnimedid ülestähendustes ilmneb, nt *Hansoni, Kasuvere, Maidu, Miku, Nigula, Ragapardi, Suure-Tõnu, Tiidu, Tõesa, Vetka, Villika* ja *Viluallika*. Nagu aga öeldud, jääb palju põlistest nimedest läbipaistmatuks, sest kas enam ei tunta neid sõnu, mida nimed sisaldavad, või on need nimed aja jooksul nii palju muutunud, et ilma võimaluseta nime arengut kirjalikes allikais jälgida jäädakse ennisvormi leidmisel hätta. Samal põhjusel tuleb ka eespool oleva liigituse kohta öelda, et paljudel juhtudel jääb see siiski väga ligikaudseks, sest nimesid pole sageli võimalik seletada vaid ühe vastega. Mitme tänapäeval läbipaistmatu asustusnime puhul on tõenäolisim lähtekoht siiski isikunimi, nt *Ardu, Harmi, Lellavere, Virla* ja *Võivere*.

Eesti kohanimedel uurimisel on avastatud rohkesti kokkulangevusi ka germaani isikunimedega (Tiik 1976, 1977; Kallasmaa 1995, 2008). Kõrvutused alamsaksa ja friisi nimedega on aidanud leida võimalikke seletusi raskesti etümologiseeritavatele kohanimedele. Suuremalt jaolt on tegu ühe- ja kahesilbiliste lühinimedega, mis on võinud meile jõuda ka juba mугanenud kujul. Arvukate asustusnimede lähtumist germaani isikunimedest peavad tõenäoliseks või isegi kinnitavad ka Soome kohanimetuurijad – põhjuseks mitmesugune germaani mõju juba pronksiajast peale. (Ainiala jt 2012: 88) Kose kihelkonna nimevarast saaks kiriklike nimedega kõrvutada näiteks nimesid *Saia, Villika* ja *Viluallika*. Kuigi need kõrvutused ei pretendeeri alati absoluutsele tõele, on siiski tegu tuletusvõimalustega, mida vastavaid nimesid uurides tuleks arvesse võtta. Kerge oleks neist küll mööda vaadata, sest pea kõik seletuvad rahvaetümoloogilisel teel. Aga nagu juba öeldud, lähtuvad põlistalude nimed enamasti just isikunimedest – seda näitavad arhiiviandmed.

Ilma kirjalike tunnistusteta ei saa iial nime etümoloogia õigsuses täielikult kindel olla. Kuidas muidu tuvastada tegelikke ennisvorme nimedel, nagu nt *Hansoni, Heebrea, Kurena, Meeksi, Nõmbra* või *Viluallika*? Kose kihelkonna asustusnimede puhul õigustavad eriarendud oma nime, sest nagu näha, võib sama lähtekoht anda eri nimedes täiesti ise tulemuse: sõna *oja* võib samas positsioonis lüheneda nimelõpuks *-a* või *-va*; sõna *pere* on muutunud nii kujuks *-brea* kui ka *-bra*. Tavapärane on sarjasiirdumine

(nt *-mäe ~ -maa* nimedes *Lenderma, Vilama* jne) ning nimesid on kujundanud nii mугanemine kui ka rahvaetümoloogia (nt *Hiiepere, Viluallika*).

6. Kokkuvõtteks

Suur osa Kose kihelkonna külanimedest on väga vanad – neljandik Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteegis fikseeritud Kose kihelkonna külanimedest on keeles püsinud juba muinasajast saati. Hiljem on muinaskülad mõnikord andnud nime mõisale, mis küla kohale rajati. XVII sajandi lõpuks on lisandunud kirjanekud veel 26% nimede kohta, mis tähendab, et üle poolte Kose kihelkonna küla- ja mõisanimede on põlised. Talunimede puhul on võimalik vanades allikates esitatud nimedega ühendada umbes 25% talunimedest (sarnasele tulemusele on jõutud ka naaberalade kohanimeuurimustes), neist omakorda vähemalt 4% on põlised ehk enne XVIII sajandit allikaisse ilmunud talunimed.

Märkimisväärne hulk vanima kihistuse asustusnimesid jääb kindla etümoloogiata. Enamikku küla- ja mõisanimede sajanditevanuseid esmakirjanekuid on võimalik kõrvutada vanade isikunimedega, läbi paistvamad küla- ja mõisanimed lähtuvad sageli pigem loodusnimedest. Põlistalude nimed on suures osas tulenenud isikunimedest.

Kui kohanime tekke üksikasjad pole teada, saab harva olla täielikult kindel, et kohanime etümoloogiline tähendus on täpselt määratletud. Loogilisena näiv ennismvorm võib olla vaid üks keelemängust moonutatuna uude, sobivam tunduvasse dimensiooni paigutatud nimekuju ehk seega osa hoopis pikemast nimeahelast. Seda tööka meeles pidades aitab aga iga uus tuvastatud lüli kohanimede uurimisel taas ühe sammukese edasi.

Lühendid

gpl – pluurali genitiiv; k – küla; krjms – karjamõis; ms – mõis; pl – pluural; prkn – perekonnanimi; t – talu

Kirjandus

Ainiala jt 2012 = Terhi Ainiala, Minna Saarelma, Paula Sjöblom. Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics. Helsinki: Studia Fennica Linguistica.

Ariste, Paul 1937. Ahikotus. – Eesti Keel 1–2, 34–38.

- Ariste, Paul 1939.** Hiiu murrete häälikud. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, 1. 1940) Tartu.
- Bahlow, Hans 1994.** Deutsches Namenlexikon. [Frankfurt (Main)]: Suhrkamp.
- Bfl** = Est- und Livländische Brieflade. I Th. Dänische und Ordenszeit. Bd. 1, Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen, 1856; Bd. 2, Register zum ersten Bande, 1857. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge und Robert von Toll. Reval: Kluge und Ströhm. II Th. Schwedische und polnische Zeit. Bd. 1, Die Jahre 1561 bis 1650: eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszügen, 1861. Hrsg. von Christian Eduard Pabst und Robert von Toll. Reval: Kluge und Ströhm.
- BHO** = Baltisches historisches Ortslexikon. I, Estland (einschließlich Nordlivland), 1985. Begonnen von Hans Feldmann. Hrsg. von Heinz von der Mühlen. (= Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8, I. Hrsg. im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors.) Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- EE 12** = Eesti Entsüklopeedia. 12, Eesti A–Ü. 2003. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- EKNR** = Marit Alas, Marianne Blomqvist, Enn Ernits, Mariko Faster, Marje Joalaid, Marja Kallasmaa, Arvis Kiristaja, Marge Kuslap, Tiina Laansalu, Karl Pajusalu, Valdek Pall, Fred Puss, Peeter Päll, Evar Saar, Urmas Sutrop. Eesti kohanimeraamat. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval.
- Halonen, Johanna 2003.** Names and the Space: Defining the Referent of a Settlement Name. – I Nomi nel tempo e nello spazio. Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Pisa, 28 agosto – 4 settembre 2005. V. Pisa: Edizioni ETC, 223–229.
- Johansen, Paul 1932.** 35 Regesten und Urkunden zur Gütergeschichte Harrien-Wierlands (Harju-Virumaa) im 13. und 14. Jahrhundert. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu, 1–46.
- Johansen, Paul 1933.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen–Reval.
- Johansen, Paul 2005.** Saksa kohanimedest Eestis. – Kaugete aegade sära. Koost. Jüri Kivimäe. (= Eesti mõttelugu 65.) Tartu: Ilmamaa, 24–49.
- Kallasmaa, Marja 1995.** Rahvaetümoloogia ja historismi printsiip onomastikas. – Keel ja Kirjandus 11, 763–766.
- Kallasmaa, Marja 1996.** Saaremaa kohanimed. I. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

- Kallasmaa, Marja 2008.** Mitmetisus Eesti läänesaarte kohanimede seletamisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53 (2007). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 38–47.
- Kallasmaa, Marja, Peeter Päll 2009.** Pudemeid Liber Census Daniaest. – Keel ja Kirjandus 8–9, 573–582.
- Kettunen, Lauri 1955.** Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakademian Toimituksia. Sarja B, 90, 1.) Helsinki.
- Kink, Hella (koost.) 2004.** Loodusmälestised 12. Harjumaa, Raplamaa – ümber Mahtra soostiku. Kose, Kõue, Kohila, Kaiu, Juuru. Toim. A. Miidel, A. Raukas. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Kink, Hella (koost.) 2011.** Loodusmälestised 22. Harjumaa-Raplamaa. Kohila karstivaldkond. Kose, Kohila. Toim. A. Raukas. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Laansalu, Tiina 2011.** Asustusnimed Kiili vallas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 109–126. <http://dx.doi.org/10.3176/esa56.05>.
- Laansalu, Tiina 2014.** Kohanimede eriarendutest Kose kihelkonna asustusnimede põhjal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 127–138. <http://dx.doi.org/10.3176/esa59.06>.
- Mägist, Julius 1929.** Eestipäraseid isikunimesid. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.
- Pall, Valdek 1969.** Põhja-Tartumaa kohanimed. I. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Pall, Valdek 1976.** Asustusajaloo ja toponüümika seostest. – Keel, mida me uurime. Tallinn: Valgus, 96–101.
- Paucker, Carl Julius Albert 1853.** Der Güterbesitz in Ehstland zur Zeit des Dänenherrschaft nach Jacob Langebek's, Peter Friedrich Suhm's und Georg Magnus Knüpffer's topographischen Bemerkungen zum „Liber census Daniae“ mit einigen Zusätzen. Reval.
- Praust, Valdo 2012.** Milline on Kose ja Kõue valdade ühine ajalooline taust? – Kose Teataja, november 2012, 5.
- Rajandi, Edgar 1966.** Raamat nimedest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rev 1725/26 = Eestimaa 1725.-1726. a. adramaarevisjon. I–II.** Harjumaa. Allikapublikatsioon. 1988. Eesti NSV Riiklik Ajalooarhiiv, Tartu Riiklik Ülikool. Tallinn.
- SPK = Suomalainen Paikannimikirja.** 2007. Jyväskylä.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964.** Die alten ostseefinnischen Personennamen im rahmen eines urfinnischen Namenssystems. Hamburg: Leibniz-Verlag.
- Tiik, Leo 1976.** Nimesid Saaremaalt XVI ja XVII sajandist. – Keel ja Kirjandus 7, 413–418.

Tiik, Leo 1977. Isikunimede mugandid Saaremaal XVI ja XVII sajandil. – Keel ja Kirjandus 5, 284–288.

Troska, Gea 1995. Talunimed läbi aegade. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Vahtre, Sulev 1980. Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat.

Arhiivimaterjalid ja kaardid

1796 = Ludwig August Mellin 1791–1798. Atlas von Lief- und Eestland, oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Eestland und der Provinz Oesel. Riga–Leipzig.

1844 = J. H. Schmidt. Generalcharte von Eestland in 2 Blättern mit Unterstützung des Vereins der Merino zucht zu Orrenhof, herausgegeben von I. H. Schmidt dimtt: Estl. Först. Geom. Colleg. Registr. (Reval).

EAA = Eesti Ajalooarhiiv (EAA.fond.nimistu.säilik: kaader, L leht).

KN = Eesti Keele Instituudi murdearhiivi kohanimetekartoteek.

Tiina Laansalu

eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

tiina.laansalu@eki.ee

The age and origins of the indigenous settlement names in Kose parish

TIINA LAANSALU

The purpose of this article is to provide a more detailed survey of the age and origins of the indigenous settlement names in Kose Parish. The place names that already existed before the Great Northern War are considered to be indigenous, and therefore, the names recorded between the 13th and 17th centuries will be examined. The source material comes primarily from the place name archives of the Institute of the Estonian Language, for which place names from Kose Parish have been collected from 1929 to 1969.

A large percentage of the village names from Kose Parish are very old – a quarter of the village names in the place name archives of the Institute of the Estonian Language date back to ancient times and they are already mentioned in the Danish Census Book. Later on, the names of the manors that were established in place of the villages sometimes adopted the names of the ancient villages. By the end of the 17th century, recordings related to 26% of the names had been added, which means that more than half the village and manor names in Kose Parish are indigenous. In the case of the farm names, about 25% of them can be connected to the names that are found in the old sources (a similar result has also been achieved in the research of place names in the neighbouring areas). Of them 4% were indigenous, i.e. farm names that appeared in sources before the 18th century. The main section of the article is comprised of a list of indigenous names, where we can see the oldest spelling of the name and information regarding the probable origins of the name.

The definite etymology of the oldest village and manor names can be determined very seldom, but the centuries-old forms of the name can surprisingly often be juxtaposed with old personal names (e.g. Alansi). The most transparent village and manor names are usually based on names related to nature (e.g. Kivioja). Most of the names of ancient farms are based on personal names (e.g. Hansoni). In many cases, this is only an indirect classification, because the names cannot be explained with only one equivalent. In the case of several settlement names that are not transparent today, the most likely point of departure is still a personal name (e.g. Ardu). Concurrences have also been discovered with Germanic personal names, and comparisons with Low German and Frisian names have helped to find explanations for place names that are difficult to etymologize. Settlement names have also undergone various specific developments.

Keywords: onomastics, settlement names, farm names, etymology

AINSUSE PIKA JA LÜHIKESE SISSEÜTLEVA VALIKU OLENEMINE MORFOFONOLOOGILISTEST TUNNUSTEST – KORPUSANALÜÜS¹

ANN METSLANG

Annotatsioon. Kui varem on uurijad jõudnud tulemusele, et pika ja lühikese sisseütleva valik oleneb muu hulgas noomeni struktuurist, siis siinse artikli eesmärk on täpsustada, millised sõna morfofonoloogilised tunnused võivad sisseütleva vormi valikut mõjutada. Morfofonoloogiselt ühestatud korpuse andmete analüüsimiseks kasutatakse statistilisi meetodeid: hii-ruut-testi ja standarditud Pearsoni jääke. Sisseütleva valiku tunnustena vaadeldakse astmevahelduslikkust, astmevahelduse liiki, astmevaheldusmalli, algvormi vältet, lõpuvahelduslikkust, lõpuvaheldusmalli, algvormi lõpphäälikut ja omastavatüve silpide arvu. Nendest on hii-ruut-testi järgi sisseütleva valikul statistiliselt olulised kuus tunnust: astmevahelduslikkus, astmevahelduse liik, lõpuvahelduslikkus, lõpuvaheldusmall, algvormi lõpphäälik ja omastavatüve silpide arv. Lühikese sisseütleva kasutamine on standarditud Pearsoni jääkide põhjal tõenäolisem, kui sõna on astmevahelduslik (astmevahelduse liigilt laadivahelduslik), lõpuvahelduslik, nimetav lõpeb konsonandiga või kui omastavatüves on üle kolme silbi. Samuti, kui sõna on lõpuvaheldusmalli järgi *seminar-*, *redel-*, *kringel-*, *siil-*, *sai-*, *lagi-*, *nali-*, *sõber-* või *õnnelik-*tüüpi. Pika sisseütleva kasutamine on tõenäolisem, kui sõna on astmevahelduseta (või vältevahelduslik), lõpuvahelduseta (või lõpuvaheldusmallilt (V)s-lõpuline, *suur-* või *küünal-*tüüpi või (V)*ne-* ja *ke-*lõpuline, sh *soolane-*, *uus-küüs-* ja *käsi-*tüüpi), nimetav lõpeb vokaaliga või kui omastavatüves on kolm silpi. Siinse materjali põhjal kasutati aga kõigi tunnustega sõnade puhul rohkem aditiivivorme. Sisseütleva valikul ei ole statistiliselt olulised tunnused astmevaheldusmall ega algvormi valde.

Võtmesõnad: morfoloogia, morfofonoloogia, korpuslingvistika, keele varieerumine, illatiiv, aditiiv, eesti keel

¹ Uurimistööd toetasid Euroopa Sotsiaalfond programmi DoRa kaudu, mida viib ellu Sihtasutus Archimedes, ja Alfred Kordelini Sihtasutus. Autor tänab retsensente meetodiliste ja sisuliste täienduste eest.

1. Põhimõisted. Varasemaid uurimusi

Eesti keele sisseütlev kääne ehk illatiiv on oma ebaregulaarsuse tõttu pikka aega uurijatele huvi pakkunud. Selle käände ajaloost annavad kokkuvõtliku ülevaate näiteks Cornelius Hasselblatt (2000) ja Kati Kio (2006). Viimastes eesti keele grammatikates ja käsiraamatutes (EKG: 56–57; EKK: 245–247) käsitletakse *sse*-sisseütlevat kõigis sõnatüüpides võimaliku ja tavalisena. Lühikest sisseütlevat peetakse vaid võimalikuks paralleelvormiks, ehkki tegeliku keelekasutuse uuringud (Hasselblatt 2000; Kio 2006; Kaalep 2009) näitavad, et paljude sõnade puhul eelistatakse nimelt lühikest vormi. Just lühikese ja pika variandi varieerumine on sisseütleva käände kirjelduse üks teravamaid probleeme. Osa uurijaid käsitleb lühikest illatiivi ehk aditiivi ehk suunduvat käännet eraldi käändena (vt nt Rajandi 1963: 410; Viitso 1976: 152–153; Viks 1992). Tänapäevani pole aga aditiivi eesti keele käänete hulka arvatud, sest seda pole võimalik kõigist käändsõnadest moodustada. Siinses käsitluses kasutatakse selguse huvides lühikese sisseütleva vormide kohta terminit *aditiiv*. Ka materjali kogumiseks kasutatud morfoloogiliselt ühestatud korpuses nimetatakse lühikesi sisseütleva vorme Ülle Viksi (1992) süsteemi järgi aditiivi-vormideks.

Millest oleneb aga sisseütleva vormi valik? EKG kirjeldab lühikese sisseütleva kasutust, mis oleneb sõna fonoloogilis-derivatiivsest struktuurist (nt *ik*-lõpulistes sõnades on eelistatum lühike vorm) ning sõna leksikaalsest tähendusest (sh sellest, mis verbiga sõna koos esineb) ja (sellest tingitud) kasutussagedusest. Paljud sisseütleva vormid on adverbistunud või on tekkinud püsiühendid. Lühikese sisseütleva kasutus oleneb idiolektilt ja see ei ole normikirjakeeles piiritletud. (EKG: 56–57)

Cornelius Hasselblatt käsitles 2000-t sisseütleva käände näidet ajakirjanduskeelest ja leidis, et eesti keele ainsuse sisseütlev on eelistatult lühike. Enamik pikkadest vormidest esines sõnades, mille puhul polnud lühike vorm teoreetiliselt võimalik (*aastasse*, *raamatusse*). Kui paralleelvariant oli võimalik, eelistati lühikest vormi. Erinevalt EKGs väidetust jõudis Hasselblatt tulemusele, et sisseütleva vormi valik ei olene verbist, millega vorm koos esineb. (Hasselblatt 2000: 801, 803)

Kati Kio andmed pärinevad õpilasküsitlustest ja lingvistikaolümpiaadi töödest. Kio jagas sõnad muuttüüpidesse ja leidis samuti, et paralleelvormistiku võimalikkuse korral eelistati lühikest vormi. Lühikest sisse-

ütlevat eelistati *pesa-* ja *sepp-*tüübis, pikka sisseütlevat aga *tööline-*tüübis, sest selles tüübis satuks muidu kõrvuti kaks rõhulist silpi. Püsiühendites kasutatakse enamasti lühikest sisseütlevat, seega kivineb pigem lühike vorm. Kio väidab, et vormivalikut mõjutavad eelkõige noomeni struktuur ja kasutaja subjektiivne keeletaju. (Kio 2006: 113; 125–126)

Ka Heiki-Jaan Kaalep jõudis Tartu Ülikooli morfoloogiliselt märgendatud korpuse andmete põhjal tulemusele, et kui lühike sisseütlev on sõna häälikulise ja tuletusliku kuju tõttu võimalik, eelistatakse seda, v.a mõnekümne erandsõna puhul. *ne-* ja *s-*sõnade lühikese sisseütleva valik oleneb ka sõna pikkusest ja homonüümia vältimise vajadusest. (Kaalep 2009: 423)

Seega on uurijad jõudnud varem tulemusele, et sisseütleva vormi valik oleneb muu hulgas sõna struktuurist. Siinse artikli eesmärk on täpsustada, millised sõna struktuuri omadused võivad sisseütleva valikut mõjutada. Artiklis vaadeldakse kaheksat eesti keele noomenimuutmises olulist morfofonoloogilist tunnust, mille analüüsiga tahetakse anda panus sisseütleva valiku selgitamisse, kuigi tunnuste loetelu ei ole lõplik.

2. Materjal ja meetod

Materjal pärineb Tartu Ülikooli morfoloogiliselt ühestatud korpusest, kus on ilukirjanduse, ajakirjanduse, populaarteaduse ja seaduste tekstid ning transkribeeritud suuline kõne, kokku 613 000 tekstisõna. Andmes- tikku võeti iga teine ainsuse illatiivi ja aditiivi vorm. Liitsõnade puhul arvestati ainult nende muutuvat põhiosa ning *gi-/ki-*liitega vorme eraldi ei arvestatud. Niiviisi leiti kokku 2340 sisseütleva vormi, millest 1524 olid aditiivivormid ja 816 illatiivivormid. Ilma kordusteta oli materjali hulgas 464 aditiivivormi ja 360 illatiivivormi. Seega saab juba nende tulemuste põhjal kinnitada väidet, et eesti keele ainsuse sisseütlev on eelistatult lühike. Selle artikli eesmärk on siiski selgitada, mis põhjusel sellist sisseütleva vormi eelistatakse.

Et uurida illatiivi ja aditiivi varieerumist, võeti vaatluse alla ainult sellised vormid, mille puhul teoreetiliselt on võimalik rööpvormi moodustada. Siinjuures lähtuti 2013. aasta ÕSist. Nii võib näiteks vormil *taskusse* olla rööpvorm (aditiiv *tasku*), kuid vormil *kõverasse* mitte (ÕSi järgi ei saa moodustada aditiivi *kõvera*). Vaatluse alla ei võetud ka kaht juhtu, kus aditiivivorm oli moodustatud sõnadest, millest ÕSi järgi aditiivi

moodustada ei saa: aditiivid *Denveri* ja *keldri*, mida normikirjakeeles ei aktsepteerita, st ÕSi järgi võiksid illatiivivormid olla ainult *Denverisse* ja *keldrisse*.

Omastava- ja osastavakujulist lõputa sisseütlevat kasutati vanemas kirjakeeles praegusest laialdasemalt. Osastavakujuline sisseütlev oli sse-lõpulise sisseütleva järel sageduselt järgmine sisseütleva kuju XIX sajandi teisel poolel (Sõnajalg 1956: 83). Virve Raagi (1998: 74) järgi lubati õigekeelsussõnaraamatutes lühikest sisseütlevat 14 sõnast (VÕS 1940), hiljem ainult neljast sõnast (VÕS 1953; ÕS 1960; ÕS 1976). Õpilastööde uuringutest on selgunud aga, et lõputa sisseütlevat kasutati ka vormides, kus see ei olnud õigekeelsusnormingute järgi võimalik (Nurm 1939: 11; Laugaste 1964: 398). Siinse materjali kahe juhu põhjal võib oletada, et lõputa sisseütlev pole tegelikult keelekasutusest endiselt veel nii taandunud, kui ÕSi normingud lubavad arvata.

Aditiivi- ja illatiivivormid valiti proportsionaalselt ehk sellest lähtudes, kui palju neid korpuses tegelikult oli, mitte võrdselt. Lõplikus materjalis on proportsionaalse valiku tulemusena 1522 aditiivivormi (kõik 1524 aditiivivormi, v.a *Denveri* ja *keldri*) ja 188 illatiivivormi (816st ainult need, millega oli aditiivi paralleelvorm ÕSi järgi võimalik) – kokku 1710 vormi. Nii moodustavad aditiivivormid kõigist vaadeldavatest vormidest 89% ja illatiivivormid 11% – aditiivivorme on umbes kaheksa korda rohkem kui illatiivivorme. Uuritav tunnus on sisseütleva vormi valik – binaarne tunnus, mis võib olla aditiiv või illatiiv. Seletavad tunnused on astmevahelduslikkus, astmevahelduse liik, astmevaheldusmall, algvormi valde, lõpuvahelduslikkus, lõpuvaheldusmall, algvormi lõpphäälik ja omastavatüve silpide arv. Ühetunnuseline analüüs on hea indikaator, näitamaks, millised tunnused on olulised ka mitmetunnuselises analüüsis (Arppe 2008: 216–217). Tegu on nominaaltunnustega, st nende tasemetega (nt völdete) vaheline kaugus pole arvuliselt mõõdetav.

Seletava ja uuritava tunnuse vahelise seose olulisuse määramiseks kasutati hii-ruut-testi, mis sobib nominaaltunnuste uurimiseks (vt nt Klavan 2012: 130–132, 148–173; Agresti 2013: 18). Iga seletava tunnuse juures on tabel seletava ja uuritava tunnuse seose kohta, kus esitatakse vaadeldavad sagedused ja sulgudes protsendid (mitu protsenti aditiivi-dest või illatiividest mingile tunnuse tasemele vastas). Lisaks on toodud hii-ruut-testi tulemused: hii-ruut-statistik X^2 , mis hindab, kas sisseütleva valiku ja vaadeldava tunnuse vahel on seos olemas, määramata sealjuures

seose tugevust. Hii-ruut-statistiku järel on sulgudes vabadusastmete arv ja valimi suurus. Viimasena on toodud seose tugevust või statistilist olulisust kirjeldav väärtus p . Testi tulemus on statistiliselt oluline, kui $p < 0,05$ ehk võimalus, et tulemus oli juhuslik, on väiksem kui 5%. Iga tunnuse kohta on toodud ka standarditud Pearsoni jääkide tabel, mis esitab tunnustevahelise seose tugevuse ja suuna. Alan Agresti (2013: 81) järgi on standarditud Pearsoni jääkide puhul statistiliselt olulised tulemused alates absoluutväärtusest 2. Statistiline analüüs on tehtud statistikaprogrammiga R (R Development CoreTeam 2013). Samu meetodeid on kasutanud nt Antti Arppe (2008) leksikaalsete sünonüümide ja Jane Klavan (2012) grammatiliste sünonüümide uurimiseks.

3. Tunnused

Järgnevalt on toodud tunnused, mida statistilises analüüsis kasutatakse ja mis võiksid vormivalikut mõjutada. Kuna varem on leitud, et vormivalik oleneb muu hulgas sõna struktuurist, uuritakse sõna struktuuritunnuseid ehk morfofonoloogilisi tunnuseid. Seejuures ei määra ükski tunnus üksi sisseütleva vormi valikut. Artiklis tegeletakse probleemiga, kuidas morfofonoloogilist varieerumist uurida ja milliseid morfofonoloogilisi tunnuseid eesti keele noomenivormistiku varieerumise kirjeldamisel kindlalt arvesse võtta.

Astmevahelduslikkus. Iga analüüsitava sisseütlevavormi puhul määratakse, kas see kuulub astmevahelduslikku paradigmasse või mitte. Otsustamisel on aluseks 2013. a ÕS. Tegu on binaarse tunnusega, mille tasemed on 'ei' ja 'jah' olenevalt sellest, kas analüüsitav vorm kuulub astmevahelduslikku paradigmasse või mitte.

Astmevahelduse liik. Astmevahelduslikku paradigmasse kuuluvate vormide puhul täpsustatakse, kas tegu on välte- või laadivaheldusega. Vältevaheldust määratakse II ja III välte vaheldumise järgi sõna vormides, nt *h`etk : hetke ; h`etke ; taevas : t`aeva : taevast*. Laadivahelduse korral on sõna tugeva astme vormis teise silbi algul klusiil või *s*, mis nõrga astme vormis puudub, nt *hammas : hamba : hammast ; vesi : vee : vett*. Kuna astmevahelduseta paradigmasse kuuluvad vormid jäävad kõrvale, on tunnus binaarne: tasemed on 'laadivaheldus' ja 'vältevaheldus'.

Astmevaheldusmall. Kui vorm kuulub astmevahelduslikku paradigmasse, täpsustatakse, kas astmevaheldus on tugevnev või nõrgenev. Seda määratakse omastavavormi järgi: kui omastavavorm on tugevas astmes, on

tegu tugevneva astmevaheldusega (*rooste* : *r`ooste* : *roostet*), kui nõrgas astmes, siis nõrgeneva astmevaheldusega (*käsi* : *käe* : *kätt*; *m`äng* : *mängu* : *m`ängu*). Jällegi ei arvestata astmevahelduseta sõnu ning tunnus on binaarne: tasemed on astmevaheldusmalli järgi 'nõrgenev' ja 'tugevnev'.

Algvormi välde. Iga analüüsitava vormiga määratakse selle algvormi ehk ainsuse nimetava välde. Määramisel toetutakse 2013. a ÕSile. Tun-nusel on kolm taset – 'I', 'II' ja 'III' – olenevalt sellest, kas algvorm on esma-, teise- või kolmandaväelteline.

Lõpuvahelduslikkus. „Eesti keele käsiraamatu“ (EKK) järgi otsusta-takse, kas analüüsitav vorm kuulub lõpuvahelduslikku paradigmasse või mitte. Konsonantlõpulised sõnad on alati lõpuvahelduslikud, kuna neile lisandub omastavas tüvevokaal. Ka *ne-* ja *ke-*lõpulised sõnad on alati lõpuvahelduslikud, nt *inimene* : *inimese* või *tilluke* : *tillukese*. Vokaal-lõpulistest sõnadest on lõpuvahelduslikud EKK järgi *nimi-*, *tuli-*, *kole-*, *habe-*, *sai-*, *lagi-*, *käsi-*, *nali-* ja *pääse-*tüüp. Tunnuse tasemed on 'ei' ja 'jah' olenevalt sellest, kas sõna on lõpuvahelduslik või mitte.

Lõpuvaheldusmall. Kui vorm kuulub lõpuvahelduslikku paradig-masse, määratakse EKK järgi lõpuvaheldusmall. EKKs on eristatud üheksa lõpuvaheldusmalli, kuid viis viimast neist on esimese kolme malli variandid ning neljandasse ei kuulu rööpse sisseütlevaga sõnu, seega kasutatakse siin artiklis vaid kolme EKK malli. Esimene mall on kõige tavalisem, lähtetüvi esineb ainult ainsuse nimetavas käändes ning kõigis teistes käänetes kasutatakse muutetüve. See mall iseloomustab EKK järgi *seminar-*, *redel-*, *kringel-*, *siil-*, *sai-*, *lagi-*, *nali-*, *sõber-* ja *õnnelik-*tüüpi sõnu, nt *siil* : *siili* : *siili* : *siili/de* : *siile* ~ *siili/sid*. (EKK: 225–226)

Teise malli korral on lähtetüve levik kõige suurem; lähtetüve kasuta-takse nii ainsuse osastavas kui ka mitmuse omastavas käändes. See mall iseloomustab eeskätt *s-*iga lõppevaid sõnu, kus *s-i* ees on vokaal, nt *panus* : *panuse* : *panus/t* : *panus/te* : *panuse/id*. Seda malli kasutavad ka *suur-*tüüpi sõnad, nt *suur* : *suure* : *suur/t* : *suur/te* : *suuri*, ning *küünal-*tüüpi sõnad, nt *küünal* : *küünla* : *küünal/t* : *küünal/de* : *küünla/id*.

Kolmas mall on teise sarnane, kuid ainsuse osastavas ja mitmuse omastavas kasutatakse lähtetüve asemel lühenenud muutetüve. See mall iseloomustab eeskätt *ke-* ja *ne-*lõpulisi sõnu, kus *-ne* ees on vokaal. Nende sõnade lühenenud muutetüvi lõpeb järjendiga „vokaal + *s*“. Selle malliga kirjeldatakse nt *soolane-*, *uus-küüs-* ja *käsi-*tüüpi sõnade vormistikku, nt

`uus : uue : `uu/t : uu/te : `uusi; käsi : `kæ : `kä/tt : kä/te : käsi. (EKK: 231–233)

Lõpuvaheldusmallid on jaotatud kolmeks tunnuse tasemeks: '1', '2' ja '3' olenevalt malli numbrist EKKs.

Algvormi lõpphäälik. Määratakse ka nimetava ehk analüüsitava vormi algvormi lõpphäälik – kas tegu on konsonandi või vokaaliga. See on binaarne tunnus, millel on kaks taset: 'konsonant' ja 'vokaal'.

Omastavatüve silpide arv. Igal vormil määratakse tüvesilpide arv, mida loetakse omastavatüve silpide järgi. Andmestiku vormidel on üks kuni kuus tüvesilpi. Tunnus jagatakse neljaks tasemeks: olenevalt omastavatüve silpide arvust '1', '2' ja '3' ning '> 3', kui omastavatüves on üle kolme silbi.

Lisaks vaadeldi veel mõnd struktuuritunnust, mis jäid siinsest analüüsist välja. Näiteks määrati iga vormi puhul algvormi silbistruktuur: vokaalide ja konsonantide järjestus, nt algvorm *maa* on silbistruktuuriga CVV. Varieeruva sisseütlevaga sõnade puhul leiti 115 silbistruktuuri taset, mida on kasutatava statistilise testi jaoks selgelt liiga palju. Niisiis silbistruktuuri siinses analüüsis tunnusena ei arvestata. Ülle Viksi käsitluse (1992) järgi määrati ka kõigi sõnade muuttüüp, mis peaks ühtlasi olema kokkuvõtlikem viis sõna struktuuriomaduste kirjeldamiseks. Varieeruva sisseütlevaga sõnad jaotusid 25 muuttüüpi, mida aga on jällegi tunduvalt rohkem, kui oleks sobiv siin kasutatava meetodiga uurimiseks.

4. Materjali analüüs

4.1. Astmevahelduslikkus

Esimene vaadeldav morfofonoloogiline tunnus on astmevahelduslikkus. Uuritakse sõna paradigma astmevahelduslikkust, millel on kaks taset: 'ei' (sõna kuulub astmevahelduseta paradigmasse) või 'jah' (sõna kuulub astmevahelduslikku paradigmasse). Tabelist 1 nähtub, et andmestikus on rohkem astmevahelduslikke (1091 sõna 1710st) kui astmevahelduseta sõnu (619 sõna 1710st). Astmevahelduslike sõnade sisseütleva kasutus varieerub tunduvalt vähem: aditiivi kasutatakse märkimisväärselt rohkem (1067) kui illatiivi (24).

Tabel 1. Astmevahelduslikkus ja ainsuse sisseütlev

Astmevahelduslikkus	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
Ei	455 (30%)	164 (87%)	619
Jah	1067 (70%)	24 (13%)	1091
Kokku	1522 (100%)	188 (100%)	1710

Hii-ruut-testi tulemused näitavad, et tulemus on statistiliselt oluline: $\chi^2(1, N = 1710) = 238,21, p = < 0,001$. Ka protsentide põhjal on näha seost aditiivi ja astmevahelduslike sõnade (70%) ning illatiivi ja astmevahelduseta sõnade (87%) vahel. Samuti on tabelis 2 toodud standarditud Pearsoni jääkide järgi tugev seos aditiivi ja astmevahelduslike sõnade ning illatiivi ja astmevahelduseta sõnade vahel. Kui vaadata esinemissagedust, on nii astmevahelduslike kui ka astmevahelduseta sõnade puhul eelistatud siiski aditiivivorme.

Tabel 2. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 1 kohta

Astmevahelduslikkus	Aditiiv	Illatiiv
Ei	–15,43	15,43
Jah	15,43	–15,43

Tabelitest selgub, et astmevahelduslike sõnade puhul kasutatakse tõenäolisemalt aditiivi (*aeda, aega, ahju*) ja astmevahelduseta sõnade puhul illatiivi (*alasse, algusesse, Ateenasse*). Praeguses materjalis on aga mõlemal juhul aditiive rohkem ja illatiive vähem.

Teadadolevalt pole varem uuritud, kas sisseütleva valik võiks oleneda ainuüksi sõna astmevahelduslikkusest. Juba kolmest esimesest näitest selgub, et nende astmevahelduslike sõnade aditiiv langeb kokku osastavaga, mis kinnitab Heiki-Jaan Kaalepi (2009: 419–420) märgitud osastava ja aditiivi seost: lühike sisseütlev on sama mis ainsuse osastav, kui osastav on kolmandas vältes ja lõpeb täishäälikuga (*aeda, aega, ahju*). Homonüümsele osastavale lisaks on aditiiv ka nimetavavormiga samas astmes ja samas vältes, nii et ka taoline vormi läbipaistvus võib tingida aditiivi eelistamist. Kaalep (2012: 438) märgib ka, et ainsuse sisseütleva lõpp valitakse ainsuse osastava või nimetava järgi. Siinjuures on huvitav, et kuigi astmevahelduseta sõnade puhul on illatiivi kasutamine standarditud

Pearsoni jääkide järgi tõenäolisem, on siiski eelistatud aditiivivorme. Järgnevates alapeatükkides uuritakse, kas sisseütleva valikut võiks mõjutada sõna astmevahelduse liik (välte- või laadivaheldus) või astmevaheldusmall (nõrgenev või tugevnev astmevaheldus).

4.2. Astmevahelduse liik

Kokku on materjali hulgas 1091 astmevahelduslikku sõna. Need on jaotatud kaheks tasemeks: 'laadivahelduslik' ja 'vältevahelduslik'. Tabelist 3 tuleb välja, et astmevahelduslikke illatiivivorme on aditiividest tunduvalt vähem ja ainult üks neist on laadivahelduslik – sõna *jõud*. Seega laadivahelduslike sõnade sisseütleva valik peaaegu ei varieerugi, mõnevõrra rohkem varieerub see vältevahelduslikel sõnadel, kus aditiivi kasutati 709 sõna puhul ja illatiivi 23 sõna puhul.

Tabel 3. Astmevahelduse liik ja ainsuse sisseütlev

Astmevahelduse liik	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
Laadivaheldus	358 (34%)	1 (4%)	359
Vältevaheldus	709 (66%)	23 (96%)	732
Kokku	1067 (100%)	24 (100%)	1091

Hii-ruut-testi põhjal on tulemus statistiliselt oluline: $\chi^2(1, N = 1091) = 9,18$, $p = 0,002$. Protsentide järgi on seos laadivahelduslike sõnade ja aditiivi (34%) vahel suurem kui laadivahelduslike sõnade ja illatiivi (4%) vahel, samuti on suurem seos vältevahelduslike sõnade ja illatiivi (96%) kui vältevahelduslike sõnade ja aditiivi (66%) vahel. Ka standarditud Pearsoni jäägid (tabel 4) näitavad, et laadivahelduslike sõnade puhul kasutatakse veidi tõenäolisem aditiivi (*aeda*, *aega*, *emba-kumba*) ja vältevahelduslike puhul illatiivi (*asjasse*, *hetkesse*, *kõigesse*). Mõlemal juhul on materjalis siiski aditiivivorme tunduvalt rohkem kui illatiivivorme.

Tabel 4. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 3 kohta

Astmevahelduse liik	Aditiiv	Illatiiv
Laadivaheldus	3,03	–3,03
Vältevaheldus	–3,03	3,03

Aditiivi ja laadivahelduslikkuse seos kinnitab Kaalepi (2009: 419–420) väidet, mille järgi lühike sisseütlev on sama mis ainsuse osastav, kui osastav on kolmandas vältes ja lõpeb täishäälikuga, nagu ka siin toodud laadivahelduslike vormide näited. Siinse materjali põhjal ei kehti aga nõrgem seos, mille järgi vältevahelduslike sõnade puhul on tõenäolisem kasutada illatiivivorme, sest mõlemal juhul on eelistatud aditiivivorme.

4.3. Astmevaheldusmall

Peale astmevahelduse liigi vaadati ka astmevaheldusmalli. 1091 sõna jagati astmevahelduse suuna järgi kaheks tasemeks: 'nõrgenev' ja 'tugevnev'. Tugevneva astmevaheldusega sõnu on andmestikus ainult neli: *lõuna*, *rooste*, *taevas* ja *toime*. Nõrgeneva astmevaheldusega sõnu ongi eesti keeles tunduvalt rohkem kui tugevneva astmevaheldusega sõnu (vt nt Viks 1992: 43–46). Nii saab iga sõna puhul anda konkreetseid eelistused. Sõnade *lõuna* ja *taevas* puhul eelistatakse illatiivi: *lõunasse* (8 korda) ja *taevasse* (4 korda); aditiivis on aga *rooste* (2 korda) ja *toime* (40 korda). *Toime* on korpuses liigitatud substantiiviks, kuigi mõne käsitluse järgi võiks tegu olla muutumatu sõnaga, (afiksaal)adverbiga, näiteks ühendis *toime panema*, mis esineb 25 korda. Kuna ühend esineb nii sagedasti, võib seda pidada püsivalt kokkukuuluvaks ehk püsiühendiks. Aditiivi kasutamine püsiühendis on ootuspärane, ka Kati Kio (2006: 126) töös leidunud püsiühendites on kasutatud enamasti lühikest sisseütlevat, st lühike sisseütlev oli kivinev ja oma põhitähendust kaotav vorm. Andmete põhjal on koostatud tabel 5, kust selgub, et rohkem varieerub tugevneva astmevaheldusega sõnade sisseütleva valik.

Tabel 5. Astmevaheldusmall ja ainsuse sisseütlev

Astmevaheldusmall	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
Nõrgenev	1025 (96%)	12 (50%)	1037
Tugevnev	42 (4%)	12 (50%)	54
Kokku	1067 (100%)	24 (100%)	1091

Protsentide järgi on seos aditiivi ja nõrgeneva astmevahelduse vahel 96%. See on ka ainus info, mis nõrgeneva ja tugevneva astmevahelduse kohta esitada saab.

Niisiis on tõenäolisem, et nõrgeneva astmevaheldusega sõnade puhul kasutatakse aditiivi. Kuna illatiivis on nõrgeneva ja tugevneva astmevaheldusega vorme võrdselt, ei saa illatiivi kasutamise tõenäosuse kohta midagi väita – hii-ruut-test ja standarditud Pearsoni jäägid ei anna programmiga R usaldusväärseid tulemusi. Siinsed andmed kinnitavad Virve Raagi (1998: 73) väidet, et lõputa sisseütlev (aditiiv) on väga sage nõrgeneva astmevaheldusega sõnades. Tugevneva astmevaheldusega sõnade hulgas leidub omastavaga homonüümseid aditiivivorme *rooste* ja *toime*. Seejuures aga ülejäänud kaks sõna andmestiku neljast tugevneva astmevaheldusega sõnast ei esine kordagi aditiivis: pole näiteid aditiivivormide *lõuna* ja *taeva* kohta.

4.4. Algvormi välde

Välde on tunnus, mis jaguneb eesti keeles kolmeks. Kui algvorm on esimeses vältes, on tase 'I', teises vältes – 'II' ja kolmandas vältes – 'III'. Saadud sagedused on antud tabelis 6. Enim varieeruvad sisseütleva vormi valikul kolmandavärtlised sõnad, vähem teisevärtlised ja kõige vähem esmavärtlised.

Algvormi vältet on käsitlenud ka Kaalep, mainides, et lühikese sisseütleva *se-lõpuline* vorm on normikohaselt võimalik sõnadest, mille ainsuse omastava tüvi on *-(V)se*, tüvi on pikem kui kolm silpi või on kolmandas vältes ja kolmesilbiline. Kaalep toob välja tendentsi, et selliste pikemate sõnade sisseütlev on *se-lõpuline* (aditiiv). (Kaalep 2009: 422)

Tabel 6. Algvormi välde ja sisseütleva vorm

Algvormi välde	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
I	345 (23%)	53 (28%)	398
II	201 (13%)	25 (13%)	226
III	976 (64%)	110 (59%)	1086
Kokku	1522 (100%)	188 (100%)	1710

Hii-ruut-testi järgi ei ole tulemus statistiliselt oluline: $\chi^2(2, N = 1710) = 3,03, p = 0,22$. Protsentide põhjal on esmavärtlised sõnad pigem illatiivis (28%) ja kolmandavärtlised pigem aditiivis (64%). Teisevärtlise sõnade vormieelistuste kohta aga protsentide järgi järeldusi teha ei saa – aditiivi

on küll rohkem (201) kui illatiive (25), kuid tervikust moodustavad mõlemad 13%. Nii võiks arvata, et esmavälteliste sõnade puhul kasutatakse tõenäolisemalt illatiivi ja kolmandavälteliste puhul aditiivi, kuid standarditud Pearsoni jäägid seda ei kinnita, sest ei andnud ühegi seose puhul tulemust absoluutarvuga vähemalt 2. Seetõttu standarditud Pearsoni jääke siinkohal ei esitata.

4.5. Lõpuvahelduslikkus

Sel tunnusel on kaks taset: 'jah', kui vorm kuulub lõpuvahelduslikku paradigmasse, ja 'ei', kui vorm kuulub lõpuvahelduseta paradigmasse.

Tulemused on esitatud tabelis 7. Sellest selgub, et varieeruvad pigem lõpuvahelduseta, mitte lõpuvahelduslikud sõnad.

Lõpuvaheldusele alluvad väga erinevad sõnad. Silmas on peetud näiteks nii *ne*-lõpuliste sõnade lõpuvaheldust *-ne* : *-se* kui ka kõiki konsonantlõpulisi sõnu, millele lisandub omastavas tüvevokaal. Teadaolevalt pole varem uuritud, kas mistahes lõpuvaheldus võiks sisseütleva vormi valikut mõjutada. Lõpuvahelduslikke omastavas (V)*se*-ga lõppevaid sõnu, mille tüvi on pikem kui kolm silpi (*harjutus*, *ohuline*) või on kolmandas vältes ja kolmesilbiline (*kurbus*, *peamine*), on käsitlenud Kaalep (2009: 422), kes sai tulemuseks, et nende puhul on eelistatud aditiivi.

Tabel 7. Lõpuvahelduslikkus ja ainsuse sisseütlev

Lõpuvahelduslikkus	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
Ei	335 (22%)	132 (70%)	467
Jah	1187 (78%)	56 (30%)	1243
Kokku	1522 (100%)	188 (100%)	1710

Tulemus on statistiliselt oluline: $\chi^2(1, N = 1710) = 195,85, p = < 0,001$. Tabeli 7 protsentide järgi selgub, et on olemas seos lõpuvaheldusega sõnade ja aditiivi (78%) ning lõpuvahelduseta sõnade ja illatiivi (70%) vahel. Ka standarditud Pearsoni jäägid (tabel 8) näitavad, et lõpuvaheldusega sõnade sisseütlevana kasutatakse tõenäoliselt aditiivi (*aeda*, *aega*, *ahju*) ja lõpuvahelduseta sõnade sisseütlevana tõenäolisemalt illatiivi (*alasse*, *Ateenasse*, *avasse*). Siinses materjalis on aga aditiivi eelistatud mõlemal juhul, nii lõpuvahelduslike kui ka lõpuvahelduseta sõnade puhul.

Tabel 8. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 7 kohta

Lõpuvahelduslikkus	Aditiiv	Illatiiv
Ei	–13,99	13,99
Jah	13,99	–13,99

Nii standarditud Pearsoni jääkide kui ka siinse materjali esinemissageduse järgi saab väita, et lõpuvaheldusega sõnades eelistatakse aditiivi. Paljud neist aditiividest on osastavaga homonüümsed – see on seos, mis on ilmnenu ka eelkäsitletud tunnuste puhul.

Lõpuvahelduseta on aga näiteks *pesa*-tüüp, mis Kio (2006: 125–126) tulemuste järgi on eelistatult aditiivis. Siinsele materjalile tuginedes on standarditud Pearsoni jääkide järgi lõpuvahelduseta sõnade puhul tõenäolisem illatiivi kasutamine, kuid esinemissageduse põhjal leidis siiski rohkem aditiivivorme. Lõpuvahelduseta sõnade aditiivivorme, nagu *alla*, *Ateena*, *avva*, tegelikus keelekasutuses arvatavasti ei kasutata, vaid eelistatakse läbipaistvamaid illatiivivorme *alasse*, *Ateenasse*, *avasse*. Edaspidi tuleks aga täpsemalt uurida, millistel tingimustel eelistatakse näiteks *pesa*-tüübis aditiivi ja millistel illatiivi.

4.6. Lõpuvaheldusmall

Lõpuvahelduslikke sõnu oli materjalis kokku 1243 ja need on jaotatud kolme malli vahel. Esimesse malli (tase '1') kuuluvad *seminar*-, *redel*-, *kringel*-, *siil*-, *sai*-, *lagi*-, *nali*-, *sõber*- ja *õnnelik*-tüüpi sõnad. Teise malli (tase '2') kuuluvad peamiselt (V)s-lõpulised sõnad, aga ka *suur*- ning *küünal*-tüüpi sõnad. Kolmas mall (tase '3') iseloomustab eeskätt (V)*ne*- ja *ke*-lõpulisi sõnu. Selle malliga kirjeldatakse nt *soolane*-, *uus*–*küüs*- ja *käsi*-tüüpi sõnade vormistikku. Täpsemalt on malle kirjeldatud peatükis 3.

Tabelist 9 selgub, et enim varieeruvad kolmanda lõpuvaheldusmalliga sõnad, seejärel teise lõpuvaheldusmalliga ja kõige vähem esimese malliga sõnad.

Tabel 9. Lõpuvaheldusmall ja ainsuse sisseütlev

Lõpuvaheldusmall	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
1	835 (70%)	19 (34%)	854
2	214 (18%)	19 (34%)	233
3	138 (12%)	18 (32%)	156
Kokku	1187 (100%)	56 (100%)	1243

Tulemus on statistiliselt oluline: $\chi^2(2, N = 1243) = 35,47, p = < 0,001$. Protsentide põhjal on esimesse lõpuvaheldusmalli kuuluvad sõnad pigem aditiivis, teise malli sõnad pigem illatiivis ja kolmanda malli sõnad jällegi pigem illatiivis. Standarditud Pearsoni jäägid on toodud tabelis 10, mille järgi on seos aditiivi ja esimese lõpuvaheldusmalli vahel ning illatiivi ja teise ning kolmanda lõpuvaheldusmalli vahel.

Tabel 10. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 9 kohta

Lõpuvaheldusmall	Aditiiv	Illatiiv
1	5,74	-5,74
2	-2,98	2,98
3	-4,53	4,53

Tabelist 10 selgub, et esimesse malli kuuluvate sõnade puhul kasutatakse veidi tõenäolisemalt aditiivi (*aeda, aega, ahju*), teise malli sõnade puhul tõenäolisemalt illatiivi (*algusesse, keskusesse, kõrgusesse*) ja kolmanda malli sõnade puhul taas illatiivi (*endisesse, kinnisesse, saamisesse*). Niisiis kehtib taas Kaalepi (2009: 419–420) väide, et lühike sisseütlev on sama mis ainsuse osastav, kui osastav on kolmandas vältes ja lõpeb täishäälikuga (nagu *aeda, aega, ahju*). Teise ja kolmandasse malli kuuluvate (V)s- ja (V)ne-lõpuliste sõnade puhul tundub, et kolmesilbilise tüvega sõnades võidakse pikka vormi kasutada loomulikuma rõhustruktuuri tõttu. Seda kinnitab ka Kio (2006: 125–126), kes märgib, et *tööline*-tüübis eelistatakse illatiivi, sest aditiivi puhul satuks kõrvuti kaks rõhulist silpi. Siiski on kasutatud praeguses materjalis ka nende sõnade puhul rohkem aditiivi, kuigi tõenäolisem oleks illatiivi kasutamine.

4.7. Algvormi lõpphäälik

Sel tunnusel on kaks taset: 'C', kui algvorm lõpeb konsonandiga, ja 'V', kui algvorm lõpeb vokaaliga.

Kaalep (2009) seob sisseütleva moodustamise osastava vormiga, käsitledes struktuuritunnuste hulgas ka lõpphäälikut. Kaalep märgib (2009: 420), et nii ühesilbilistest (*trotuaar, president*) kui ka kolmesilbilistest (*akvaarium, misjonär, orjatar*) kaashäälikuga lõppevatest ja *ik*-liitega sõnadest (*võsastik, õnnelik*) on võimalik moodustada (osastava eeskujul) lühikest sisseütlevat, ning korpuse andmetel nendes kaashäälikuga lõppevates tüüpides ka eelistatakse aditiivi.

Kaalep vaatleb eraldi ka sisseütleva vorme, mille ainsuse nimetav lõpeb täishäälikuga. Ta jõuab tulemusele, et lühikest sisseütlevat moodustatakse kahesilbilistest täishäälikuga lõppevatest või *elu*-lõpulistest sõnadest (tüübid *saba, sõda, nimi, jõgi, padi*), aga ka ühesilbilistest sõnadest (*lai, sai*). Täishäälikuga lõppevate tüüpide puhul on aga aditiivi kasutus piiratud ja seega ebaproduktiivne. (Kaalep 2009: 420–421)

Siinsed tulemused on toodud tabelis 11, kust nähtub, et rohkem varieerub vokaallõpuliste sõnade sisseütleva valik.

Tabel 11. Algvormi lõpphäälik ja ainsuse sisseütlev

Algvormi lõpphäälik	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
C	975 (64%)	32 (17%)	1007
V	547 (36%)	156 (83%)	703
Kokku	1522 (100%)	188 (100%)	1710

Neid tulemusi saab pidada statistiliselt oluliseks: $\chi^2(1, N = 1710) = 152,93, p = < 0,001$. Juba protsentidest nähtub, et on olemas seos aditiivi ja konsonantlõpu vahel (64%) ning illatiivi ja vokaallõpu (83%) vahel. Ka standarditud Pearsoni jääkide järgi (tabel 12) saab täheldada seost aditiivi ja konsonantlõpuliste sõnade (*aeda, aega, akti*) ning illatiivi ja vokaallõpuliste sõnade (*alasse, asjasse, Ateenasse*) vahel. Esinemissageduse põhjal on aga mõlemal juhul eelistatud aditiivi.

Tabel 12. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 11 kohta

Algvormi lõpphäälik	Aditiiv	Illatiiv
C	12,37	–12,37
V	–12,37	12,37

Siinsed tulemused kinnitavad Kaalepi väidet, et konsonantlõpuliste sõnade sisseütlev on valdavalt lühike (aditiiv). Standarditud Pearsoni jäägid kinnitavad väidet, mille järgi vokaallõpuliste sõnade aditiivi kasutamine võiks olla piiratud ja seega on tõenäolisem illatiiv.

Siinjuures on huvitav, et tavaliselt koos käsitletavad *s*- ja *ne*-lõpulised sõnad paiknevad selle jaotuse järgi eri tasemetel. *s*-lõpuliste sõnade puhul on siinse jaotuse järgi tõenäolisem aditiivi kasutamine, eeldatavasti mõjutavad haploloogia (kahest kõrvuti asetsevast sarnasest silbist või häälikust ühe väljajätmine, nt *alluvu/se/sse* – *alluvu/sse*) ja häälduse mugavus. *ne*-lõpuliste sõnade puhul võiks aga tõenäolisem olla illatiivi kasutamine. Arvatavasti on *ne*-sõnade hulgas palju kolmesilbilise tüvega sõnu, mille puhul langeks lühikeses sisseütlevas kõrvuti kaks rõhulist silpi, mistõttu võidakse eelistada pikki vorme (Kio 2006: 125–126).

4.8. Omastavatüve silpide arv

Omastavatüve silpide arvul on neli taset: '1', kui tüves on üks silp, '2', kui kaks silpi, '3', kui kolm silpi, ja '> 3', kui tüves on 4–6 ehk üle kolme silbi. Tabelist 13 selgub, et enim varieerub kolmesilbilise tüvega sõnade sisseütleva valik. Kõige vähem varieerub aga pikema kui kolmesilbilise tüvega sõnade sisseütlev, mis on peaaegu kõigil juhtudel aditiiv.

Tabel 13. Omastavatüve silpide arv ja ainsuse sisseütlev

Omastavatüve silpide arv	Aditiiv	Illatiiv	Kokku
1	100 (7%)	7 (4%)	107
2	1058 (70%)	141 (75%)	1199
3	94 (6%)	38 (20%)	132
> 3	270 (18%)	2 (1%)	272
Kokku	1522 (100%)	188 (100%)	1710

See tulemus on statistiliselt oluline: $X^2(3, N = 1710) = 74,85, p = < 0,001$. Protsentide järgi selgub, et ühesilbilise tüve puhul kasutatakse rohkem aditiivi (7%), kahesilbilise tüve puhul rohkem illatiivi (75%), kolmesilbilise tüve puhul rohkem illatiivi (20%) ja üle kolme tüvesilbi korral aditiivi (18%). Esinemiskordade järgi on aga kõigil juhtudel eelistatud aditiivi. Standarditud Pearsoni jäägid on toodud tabelis 14. Selle põhjal on seos kolmesilbilise tüvega sõnade ja illatiivi (*algusesse*, *Ateenasse*, *endisesse*) ning pikemate kui kolmesilbilise tüvega sõnade ja aditiivi (*ajastamise*, *akvatooriumi*, *alevikku*) vahel.

Tabel 14. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 13 kohta

Omastavatüve silpide arv	Aditiiv	Illatiiv
1	1,52	-1,52
2	-1,55	1,55
3	-6,8	6,8
> 3	5,9	-5,9

Tabeli 14 järgi ei ole ühe- ja kahesilbilistel sõnadel tugevat seost aditiivi ega illatiivi valikuga. Kolmesilbilise tüvega sõnad on tõenäolisemalt illatiivis, pikema kui kolmesilbilise tüve korral on tõenäolisem aditiiv. Siinses materjalis oli aga mõlemal juhul rohkem aditiivivorme. Tõenäoliselt võidakse kolmesilbilise tüvega sõnades kasutada illatiivi, kui *s*- ja *ne*-lõpuliste sõnades satuks kõrvuti kaks rõhulist silpi. Pikema kui kolmesilbilise tüvega sõnad on aga pigem aditiivis haploloogia ja hääldusmugavuse tõttu.

5. Kokkuvõte

Artiklis vaadeldi Tartu Ülikooli morfoloogiliselt ühestatud korpuse 1710 sisseütlevavormi, millega on illatiivi ja aditiivi varieerumine teoreetiliselt võimalik. Varieerumise võimalikkuse üle otsustamisel toetuti 2013. a ÕSile. Kuna varem on leitud, et sisseütleva varieerumine oleneb morfoloogilistest tunnustest, uuriti hii-ruut-testi ja standarditud Pearsoni jääkidega kaheksat tunnust: astmevahelduslikkust, astmevahelduse liiki, astmevaheldusmalli, algvormi vältet, lõpuvahelduslikkust, lõpuvaheldusmalli, algvormi lõpphäälikut ja omastavatüve silpide arvu. Kuna varem on leitud, et sisseütleva vormi valikut mõjutavad muu hulgas

morfofonoloogilised tunnused, oli siinse artikli eesmärk välja selgitada, millised neist tunnustest võivad sisseütleva vormi valikule mõju avaldada. Seetõttu uuriti, millised neist tunnustest on hii-ruut-testi järgi statistiliselt olulised ning mis tunnuste korral on standarditud Pearsoni jääkide järgi tõenäolisem aditiivi kasutamine ja mis tunnuste korral illatiivi kasutamine. Nii saab statistiliselt olulised tunnused kaasata mitmetunnuselisse analüüsi, kus uurida lisaks ka morfosüntaktilisi ja semantilisi tunnuseid. Uurimusest selgus, et vaadeldud tunnustest on hii-ruut-testi järgi sisseütleva valikul statistiliselt olulised kuus: astmevahelduslikkus (ka astmevahelduse liik), lõpuvaheldus (ka lõpuvaheldusmall), algvormi lõpphäälik ja omastavatüve silpide arv. Standarditud Pearsoni jääkide järgi on aditiivi kasutamine tõenäolisem, kui sõna on astmevahelduslik, astmevahelduse liigilt laadivahelduslik, lõpuvahelduslik, nimetav lõpeb konsonandiga või omastavatüves on üle kolme silbi. Lõpuvaheldusmallide järgi on aditiivis tõenäolisemalt *seminar-*, *redel-*, *kringel-*, *siil-*, *sai-*, *lagi-*, *nali-*, *sõber-* ja *õnnelik-*tüüpi sõnad. Standarditud Pearsoni jääkide põhjal on illatiivi kasutamine tõenäolisem, kui sõna on astmevahelduseta, astmevahelduse liigilt vältevahelduslik, lõpuvahelduseta, nimetav lõpeb vokaaliga või omastavatüves on kolm silpi. Lõpuvaheldusmallide järgi on illatiivi kasutamine tõenäolisem (V)s-lõpuliste sõnade puhul, aga ka *suur-* ning *küünal-*tüüpi sõnade puhul, samuti(V)*ne-* ja *ke-*lõpuliste sõnade ning *soolane-*, *uus-küüs-* ja *käsi-*tüüpi sõnade puhul. Seejuures tuleb rõhutada, et siinses materjalis leidus esinemiskordade järgi kõigi tunnuste puhul rohkem aditiivivorme. Siiski on tulevaste uurimuste tarvis kasulik, et selgusid tunnused, mille korral ka illatiivi kasutamine on statistiliselt tõenäoline. Neid tunnuseid saab kasutada mitmetunnuselises analüüsis, kus selgitada statistiliste meetoditega sisseütleva vormi valikut üksikasjalikumalt. Hii-ruut-testi järgi ei ole sisseütleva valikul statistiliselt olulised tunnused astmevaheldusmall (tugevnev või nõrgenev astmevaheldus) ega algvormi valde.

Juba artiklis toodud näidete põhjal on näha, et tunnuste vahel on tugev omavaheline seos. Näiteks kõik konsonandiga lõppevad sõnad on lõpuvahelduslikud (lisandub türevokaal), nii et on ootuspärane, et nende tunnustega sõnade puhul eelistatakse sama vormi (näidetena toodud *aeda*, *aega*, *akti* jne). Samadele omadustele vastavad sõnad kuuluvad samadesse muuttüüpidesse ja siit oleks võimalik üldistada muuttüüpide sisseütleva valikut.

Artiklis esitati aditiivi või illatiivi tõenäolisem kasutamine vaid ühe tunnuse järgi. Leiti, millised tunnused on statistiliselt olulised, st milliseid tunnuseid saaks kasutada tulevikus mitmetunnuselises analüüsis. Ka tuleks edaspidi uurida morfosüntaktilisi ja semantilisi tunnuseid, et kirjeldada eesti keele sisseütleva valikuid veelgi täpsemalt.

Kirjandus

- Agresti, Alan 2013.** *Categorical Data Analysis*. 3rd Ed. Wiley Series in Probability and Statistics. New Jersey, Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
- Alvre, Paul 1995.** Soome väljendid eesti vastetega. Tallinn: Valgus.
- Arppe, Antti 2008.** *Univariate, Bivariate, and Multivariate Methods in Corpus-based Lexicography – a Study of Synonymy*. University of Helsinki. Helsinki: Helsinki University Print.
- EKG =** Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. *Eesti keele grammatika*. I. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKK =** Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. *Eesti keele käsiraamat*. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hasselblatt, Cornelius 2000.** Eesti keele ainsuse sisseütlev on lühike. – *Keel ja Kirjandus* 11, 796–803.
- Kaalep, Heiki-Jaan 2009.** Kuidas kirjeldada ainsuse lühikest sisseütlevat kasutamismetega kooskõlas? – *Keel ja Kirjandus* 6, 411–425.
- Kaalep, Heiki-Jaan 2012.** Eesti käänamissüsteemi seaduspärasused. – *Keel ja Kirjandus* 6, 418–449.
- Kio, Kati 2006.** Sisseütleva käände kasutus eesti kirjakeeles. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.
- Klavan, Jane 2012.** *Evidence in Linguistics: Corpus-linguistic and Experimental Methods for Studying Grammatical Synonymy*. (= *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensia* 15.) Tartu: University of Tartu Press.
- Laugaste, Gerda 1964.** Mida andis ülevabariigiline emakeele olümpiaad. – *Keel ja Kirjandus* 7, 392–398; 8, 467–476.
- Nurm, Ernst 1939.** 1937. a. gümnaasiumi vastuvõtu-eksami tööde ortograafiline külg. – *Eesti Keel* 1, 10–14.
- Raag, Virve 1998.** *The Effects of Planned Change on Estonian Morphology*. (= *Studia Uralica Upsalienia* 29.) Uppsala: Universitet Uppsala.
- Rajandi, Henno 1963.** Morfeemide liigitus deskriptiivses lingvistikas. – *Keel ja Kirjandus* 7, 409–414.

- R Development CoreTeam 2013.** R: A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing. <http://www.r-project.org/> (10.04.2015).
- Sõnajalg, Ingrid 1956.** Illatiiv eesti kirjakeeles. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Viitso, Tiit-Rein 1976.** Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus 3, 148–162.
- Viks, Ülle 1992.** Väike vormisõnastik. I, Sissejuhatus ja grammatika. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut.
- VÕS 1940** = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost. Elmar Muuk. Seitsmes trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1953** = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim. Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim. Rein Kull, Erich Raiet. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut Tallinn: Valgus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Korpused

Morfoloogiliselt ühestatud korpus. <http://www.cl.ut.ee/korpused/morfkorpus/> (27.01.2015).

Ann Metslang
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
ann.metslang@ut.ee

How the choice between the singular long and short illative case depends on the type of morphophonological variables – a corpus analysis

ANN METSLANG

This study examines the choice between the singular long and short illative case. The research question examined is which morphophonological variables are statistically significant for choosing the long or short illative case. The variables considered were gradation, the type and direction of gradation, the quantity degree of the base form, stem-final alternation and the stem-final alternation pattern, the final sound of the base form and the number of syllables in the genitive stem. The data for the study came from the Morphologically Disambiguated Corpus of the University of Tartu. A total of 1710 illative case forms were analysed. With the help of the computer software program R, a chi-square test and standardized Pearson residuals were performed.

Based on the standardized Pearson residuals, the short illative is more likely when the word has gradation or quality alternation, the word has stem-end alternation, the final sound of the word's base form is a consonant or there are more than three syllables in the genitive stem. Likewise, the short illative is more likely when the stem-final alternation pattern has words belonging to the *seminar*, *redel*, *kringel*, *siil*, *sai*, *lagi*, *nali*, *sõber* and *õnnelik* types. The long illative is more likely if the word has no gradation (or has quantity alternation), the word has no stem-final alternation (or the stem-final alternation pattern has the ending *-(V)s*, if the word has the ending *-(V)ne* or *-ke*, if the word belongs to the *suur*, *küüinal*, *soolane*, *uus-küüs*, or *käsi* type, the final sound of the word's base form is a vowel or there are three syllables in the genitive stem. The direction of gradation and the quantity degree of the base form are not statistically significant factors in the choice between the short and the long illative. However, the short illative form was preferred by all morphophonological variables in the analysed data.

Future studies could perform a multivariate analysis with morphosyntactic and semantic variables.

Keywords: morphology, morphophonology, corpus linguistics, language variation, illative, short illative, Estonian

SÕNA *KORTS* PÄRITOLUST¹

IRIS METSMÄGI

Annotatsioon. Artiklis selgitatakse sõna *korts* päritolu, analüüsides seda samatähendusliku eesvokaalse murdesõna *körts* ning teiste *kort(s)*-, *kört(s)*-tüveliste (murde)sõnade *kört*, *kortsik*, *körtsik* 'seelik', *kortsima* 'nõeluma, halvasti õmb-
lema', *körtmä* 'krookima, voltima' jt kontekstis. Jõutakse järeldusele, et sõnad *korts* ja *körts* on tuletatud alamsaksa keelest laenatud tegusõnadest *kortsima* ja *körtmä* (< keskalamaksa *schorten*), mis võivad kajastada laenuallika varieeruvat hääldust. Teise võimalusena on *korts* ja *körts* nimisõna *kört* 'seelik' (< keskalamaksa *schorte*) *s*-elemendiga laiendatud tüvevariandid eeldusel, et sellelgi alamsaksa sõnal oli kaks hääldusvarianti. Vastastikku on üksteist mõjutanud ka *korts* ja *körts* ning tüve *kört* 'seelik' tuletised *körtsik* ja *kortsik*.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti murded, alamsaksa laenud, tüvede varieerumine, laensõnade mугanemine, leksikoloogia, etümoloogia

Sõna *korts* tähendab kirjakeeles 'naha, riide vms lõtvumise, kurdumise, kirtsu tõmbumise tulemusena tekkinud joon, kurd, vaoke v volt' (EKSS 2: 474–475). Murdes märgib see ka konkreetsemat õmblusterminite tähendusega 'madal volt, kurd, krooge' (EMS III: 722–723). Sõna on tuntud kõigil murdealadel, rohkem siiski Põhja-Eesti mandril: R Khk Põi Mär Kse Pä Ris JMd Koe ViK IPõ Plt KJn San Har Rõu Plv (EMS III: 722; EMSUKA). Põlvast ja Räpinast on kirja pandud tähendus 'lõhe leivakoorikus, sellise lõhega leivatükk' (EMS III: 723; EMSUKA). Päritolult on sõna *korts* peetud (vähemalt osaliselt) deskriptiivtüveks. SKESis ja SSAs esitatakse see sõna artiklis *kurttu* 'korts, krimps; kurd' (eesti vaste *kurd*) võrdlusmaterjali seas koos järgmiste läänemeresoome sõnadega: karjala *kurttsa*, *kurtšu* 'korts, kurd', *kurtšistuo* 'kortsuda', lüüdi *kurtšištuda* 'kuivades kortsu tõmbuda', vepsa *kurtš* 'sõlm; paistetud', *kurtšištuda* 'keha kõveraks, otsaesist kortsu tõmmata' (SKES 2: 247; SSA 1: 451, vt

¹ Uurimistööd on rahastanud ETF 9367.

ka Raun 1982: 49 ja EES: 179). Ka Julius Mägiste käsitleb sõnu *korts* ja *kurd* koos, ühe deskriptiivse sõnapärisena, nimetades samu läänemeresoome vasteid (EEW III: 961–962). Kõigi nende läänemeresoome sõnade puhul on peetud võimalikuks vene sõna *кóрчить* 'köveraks v krampi kiskuma v tõmbama', *скóрчить* *id.*, ka 'kössi v köverasse kiskuma' (vrd ka *скóрчить* *гримасы* 'grimasse tegema' (VES 2: 550)) teatud mõju (SKES 2: 247; SSA 1: 451). Julius Mägiste hinnangul ei ole vene mõju välistatud, kuid tõsiselt ta sellega ei arvesta (vt EEW III: 962). Julius Mägistel ei ole jäänud samas tähelepanuta sõna *korts* murdeline eesvokaalne paralleel *körts* 'volt, korts', samuti häälikuliselt ja tähenduselt lähedane murdesõna *kört* 'volt, krooge' ning vähemalt vormiliselt sõnadega *korts* ja *körts* seostatavad *kortsik* ja *körtsik* 'seelik' (EEW III: 961). Kahte viimati nimetatut peab ta teisel üksnes sõnadest *korts* ja *körts* rahvaetümoloogiliselt mõjutatud tuletisteks, kuna algselt on nende sõnade tüvi sama mis *kört* 'seelik' (EEW IV: 1160). Viimati nimetatu on keskalamaksaks laen, millest lähemalt edaspidi. Sõnu *körtsik* ja *kortsik* 'seelik' ning *körts* seostatakse etümoloogiliselt tüvega *kört* 'seelik' ka soome etümoloogiasõnaraamatutes (SKES 2: 266; SSA 1: 485).

Eespool esitatust jääb paratamatult mulje, et eesti murretes on kõrvuti enam-vähem identse tähendusega tagavokaalne *korts* ja eesvokaalne *körts*, mis on aga erineva päritoluga (läänemeresoome tüvi ja uuem laen) ning mille häälikuline lähedus ja tähenduse sarnasus on seega juhuslikud. Kuna sellise olukorra tõlevastavus äratub kahtlust, siis väärivad nende sõnade päritolu uut analüüsi.

Sõna *korts* etümoloogilise seose tüves afrikaati sisaldavate eespool nimetatud läänemeresoome sõnadega, nagu karjala *kurttsä*, *kurttsu*, teeb küsitavaks esisilbi vokalism: teiste läänemeresoome keelte esisilbi *u*-le ei vasta eesti keeles harilikult *o*. Vokaalierinevuse tõlgendamine onomatopoeetilistele ja deskriptiivtüvedele iseloomuliku häälikuvaheldusena (vrd nt *sorisema* ja *surisema*) on siinsel juhul kaheldav, sest sellise tüve varieerumise korral on tavaliselt mõlemal variandil sugulaskeeltes vasteid. Tõsi, kõnealusel sõnal esineb eesti murretes ka *u*-line variant *kurts* Jäm Khk VII Rei Han (EMS IV: 100), mida SKESis ja SSAs mainitaksegi käsitletavas seoses esikohal. Kuid variantide *korts* ja *kurts* taustal ei ole tõenäoliselt deskriptiivsus, vaid pigem eesti murretes mõningal määral leiduv *o ~ u* vaheldus (vt nt Juhkam, Sepp 2000: 15; Lonn, Niit 2002: 26, 27–28), sest murrakud, kus variant *kurts* esineb, kuuluvad just saarte ja läänemurde alla, millele *o ~ u* vaheldus on iseloomulik. (Adverb *kurtsu*

'kortsu' on tuntud siiski ka Võnnus ja Harglas, saarte murde alalt lisandub Emmaste, vt EMS IV: 100.) Etümoloogiline seos idapoolsete läänemeresoome keelte sõnadega oleks seega mõeldav vaid juhul, kui variant *kurts* oleks esmane ning *korts* teisene, kuid variantide esinemus eesti murretes kinnitab ennem vastupidist.

SKESi, SSA ja EEW käsitlused viitavad ka võimalusele seostada sõna *korts* (ning *kurts*) tüvega *kurd* 'väike volt v piklik korts' (EKSS 2: 583), 'volt, krooge; korts, krimps, vaoke' (EMS IV: 66), soome *kurttu*. Kui SKESis ja SSAs mainitakse sealjuures üldisemalt sõnade deskriptiivsusest tulenevat häälikulist kõikumust (SKES 2: 247; SSA 1: 451), siis Julius Mägiste on EEWs konkreetsem, öeldes, et *rts*-ühend võib olla kujunenud *rt*-ühendist ja deskriptiivsest elemendist (EEW III: 961). Ta peab silmas, et eesti keeles võidakse moodustada nimisõnade uusi tüvevariante liitelaadse elemendi *-s* lisamise teel. Nõnda on kujunenud *roots* sõnast *rood* (EEW VIII: 2538–2539) ja *nõps* sõnast *nööp* või *nöbi* (EEW VI: 1802, vt ka Vare 2012 2: 68; lisa sellise malli ja selle järgi moodustatud sõnade kohta vt Vaba 1998: 178–179). Sõna *kurd* kõrval esineb murretes ka samatähenduslik *kord* (omastav *korru*, *-o*) (EMS III: 672). Sõna *korts* oleks niisiis moodustatud *s*-elemendi lisamise teel sõnast *kord* ning *kurts* sõnast *kurd*. Variantidest *kurd* ja *kord* ei saa ühte teisest oluliselt domineerivamaks pidada, mõlemal on üsna võrdne levila: *kurd* esineb saarte mures ja üksikutes Läänemaa murrakutes (EMS IV: 66; EMSUKA), *kord* läänemurdes (EMS III: 672; EMSUKA). Seega on seletus eesti keeleainestikust lähtudes arvestatav. Küsimusi tekitab siiski asjaolu, et *korts* on levinud märksa laiemalt kui *kord* ja *kurd*, sealhulgas Ida-Eestis (vt ka kaart 1), samuti see, et *kord* ja *kurd* esinevad murretes üsna võrdselt, kuid *kurts* on *kortsu* kõrval väikese levikuga. Kaheldav on aga kaugemate läänemeresoome keelte sõnade, nagu karjala *kurttsä*, *kurttsu*, etümoloogiline seos tüvega *kurd* ~ *kord*, sest sel eesti tüvel puuduvad lähemates läänemeresoome keeltes vasted peale soome sõna *kurttu*. Välistamata päriselt võimalust, et sõna *korts* on moodustatud *s*-elemendi abil ebaselge päritoluga tüvest *kurd* ~ *kord*, keskendub käesolev artikkel teistele võimalustele.

Sõna *korts* päritolu selgitamisel ei tohiks vaatlusest kõrvale jätta selle eesvokaalset paralleeli, muresõna *körts* '(naha-, riide-) korts; volt', mille levik on sõna *korts* omast kitsam ja lõunapoolsem: Kuu Hää Juu Koe Kod M TLä Kam Vid (EMS IV: 620; EMSUKA). Hanilas on sõna *körts* kasutatud halvasti ömmeldud rõiva kohta (*ibid.*). Ees- ja tagavokaalse

tüvevariandi vaheldus on eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes küllaltki harilik, seda nii ühe keele piires kui ka keeltevahelises võrdluses. Rööpne ees- ja tagavokaalne tüvevariant on üldlevinud onomatopoeetiliste tüvede puhul, nt *kahisema* ja *kähisema*, aga ka muudel juhtudel, sealhulgas laentüvede puhul. Eesti murretes ja vanemas kirjakeeles esineb esisilbis taga- ja eesvokaali vaheldust mõnes alamsaksa laenus, nt *vooder* ~ *vööder*, *proovima* ~ *pröövima*, *moorima* ~ *möörima*; *o* ~ *ö* vaheldus lähtub siin laenuandjakeele varieeruvast hääldusest (metafooniata ja metafooniline), mis peegeldab Baltimaadele tulnud alamsaksa siirdlaste erinevat murde- tausta (Ariste 1972: 96, 1981: 102).

Nagu juba märgitud, on sõna *kört* etümoloogiliselt seostatud sõnaga *kört* 'seelik'. Seos on semantilisel ja vormiliselt mõeldav. Laiema, värv- liga seeliku valmistamiseks tuleb riidet krookida või voltida, kortsuliseks teha. Eespool oli juba juttu nimisõnade uute tüvevariantide moodustami- sest eesti keeles liitelaadse *s*-elemendi abil. Sõna *kört* 'seelik' tuntakse lääne- ja Mulgi murdes ning nende naabermurrakutes (Muh Khn SJn Vil); Kaarma ja Põide murrakus on sõna kasutatud lühikese kitsa rõivaeseme tähenduses (EMS IV: 618; EMSUKA). Sõna on laenatud (kesk)alamsaksa keelest (Streng 1915: 88–89; Ariste 1940: 14; Liin 1968: 262; EEW IV: 1160): < keskalamsaksa *schorte*, *schörte* 'lühike puusade ümber kantav riietuse, põll, alakeha kattev osa turvistikul' (SchL 4: 121; Kluge 2002: 828; EWD: 1250). Häälikuliselt ei saa välistada ka laenamist rootsi kee- lest: < *skört* 'hõlm; kuuesaba; jaki, kuue alaosa', mida on samuti paku- tud (Saareste 1922: 19, 1924: 166; SKES 2: 266; SSA 1: 485, SKES ja SSA möönavad ka võimalikku alamsaksa mõju). Kuna sõna esineb juba Georg Mülleril (... *tegisit heñesalle Schörte* ..., vt Habicht jt 2000: 171) ja rootsi sõna on omakorda keskalamsaksa laen (Hellquist 1922: 779), siis on keskalamsaksa laenuallikas tõenäolisem või ei saa seda vähemalt ühe võimalusena arvestamata jätta (vt ka Oja, Metsmägi 2013: 187). Võib oletada, et kõnealust keskalamsaksa sõna *schorte*, *schörte* on samuti hääldatud kahte viisi (kirjapilt *schorte* võib edasi anda nii *o*-list kui ka *ö*-list hääldust). Üldisem on ilmselt olnud *ö*-line hääldus: nt EWDs, kus keskalamsaksa sõnade metafooniati märgitakse, esitatakse see sõna ainult kujul *schörte* (EWD: 1250). Metafooniati kinnitab ka alamsaksa keelest laenatud rootsi *skört*. Kuid vanemas eesti murdekeeles on sõnast *kört* kirja pandud ka *o*-line variant *ko'rt* (Wiedemann 1973/1893: 363). Laenuallika *ö*-lise ja *o*-lise variandi vaheldust võiksid kinnitada ka eesti rööpsed

tuletised *körtsik* (*körssik*, *körsik*) 'kroogitud seelik' (EMS IV: 620) ja *kortsik* (*korsik*, *korssik*) 'lai kroogitud või volditud seelik; krooge' (EMS III: 723–724). Murretes on rohkem levinud *körtsik* IisR Muh Tor Saa Juu Tür Koe Sim ILõ VIPõ Trv Puh Nõo TMr (EMS IV: 620; EMSUKA). Tagavokaalne *kortsik* on tuntud tähenduses 'seelik' Kuu Jür JMd Koe Sim I Ksi Plt, selle kõrval on sõna registreeritud tähenduses 'krooge' (VJg) ning adjektiivsena tähenduses 'kortsudega' (Iis) (EMSUKA; EMS III: 723)². Teisiti on esisilbi *o* ja *ö* vaheldust selles tuletisepaaris seletanud Andrus Saareste, kelle arvates *o* sõnas *kortsik* on kujunenud sõna *korts* mõjul (Saareste 1924: 166). Murdelevik sellele vastu ei räägi, aladel, kus tuntakse sõna *kortsik*, tuntakse ka sõna *korts* (viimati nimetatu levikuala on ulatuslikum). Andrus Saareste seisukohale on lähedane Julius Mägiste eespool juba mainitud arvamus, et *körtsik* ja *kortsik* on rahvaetümoloogiliselt mõjutatud sõnadest *körts* ja *korts* (EEW IV: 1160). Algselt seostavad mõlemad sõnu *körtsik* ja *kortsik* tüvega *kört* 'seelik' (Saareste 1924: 166; EEW 4: 1160). Märgitagu, et sõnade *körtsik* ja *kortsik* tuletamisel tüvest *kört* (~ *kort*) ei tarvitse tingimata oletada rahvaetümoloogilist seostamist sõnadega *körts* ja *korts*. *s* võib olla ka siirdehäälik või tekkinud mõne teise sõna analoogial, kus *s* kuulub tüvesse. Niisiis ei saa välistada võimalust, et *korts* on saadud laentüve *kört* varem kuigivõrd esinenud (laenuandjakeele teist hääldusvarianti kajastavast) *o*-lisest rööpvariandist *kort* sellele liitelaadse elemendi *-s* lisamise teel.

Sõnade *korts* ja *körts* kujunemise kohta võib esitada veel ühe seletuse. Nende sõnade päritolu käsitlemisel ei tohi tähelepanuta jätta ka eesti murretes ja kõnekeeles tuntud *kört(s)*- ja *kort(s)*-tüvelisi tegusõnu.

körtmä 'krookima, kurrutama, voltima', levik peamiselt lõunaeestiline: Kod Krk Hel T V (EMS IV: 620; EMSUKA);

körtsima KÕNEK 'kortsu, volti kokku tõmbama' (EKSS 2: 729), MRD 1. 'hooletult või oskamatuselt õmblema'; 2. 'kortsuma'; 3. 'kokku kasvama; kirmetuma', levik: IisR Han Kod (*körtsmä*) (EMS IV: 620; EMSUKA);

kortima 'voltima, krookima' Emm Phl (EMS III: 721)³;

² Sõnade *kört*, *körtsik* ja *kortsik* leviku koos teiste seelikut märkivate sõnadega on omal ajal kaardistanud Andrus Saareste (1938: kaart 9).

³ EMSis esitatakse samas sõnaartiklis ka *kortima* tähendused '(lasti) ümber tõstma' ja 'vähendama, maha võtma' (EMS III: 721). Kuna need tähendused on ilmselt teise päritoluga, on need siin kõrvale jäetud.

kortsima KÖNEK 'lappima, auku, katkist kohta kinni nõeluma; kiiresti, mitte eriti oskuslikult kokku, valmis õmblema' (EKSS 2: 475), MRD ka variandid *'kořtsma*, *'korssima*, MRD 1. 'oskamatult kokku õmblema või parandama; augukohta risti-rästi kinni nõeluma'; 2. 'krookima; voltima', levinud peamiselt Põhja-Eesti mandril: Kuu IisR Mär Han Juu Kos JJn Kad VJg Trm Lai Plt (EMS III: 724; EMSUKA)⁴.

Tegusõna *körtmä* 'krookima, kurrutama, voltima' on ilmselt laenatud alamsaksa keelest: < keskalamsaksa *schorten* 'lühendama; riietuseset või vms abil siduma, kokku tõmbama, sõlmima; põlguse märgiks nina kirtsutama' (SchL 4: 121), mida eeldatavasti võidi samuti murdeti hääldada nii *o*-lisena kui ka *ö*-lisena. (Julius Mägiste näib tuletavat tegusõna *körtmä* nimisõnast *kört* 'seelik'⁵ (EEW III: 961).) Alamsaksa tegusõna *schorten* on etümoloogiliselt seotud sõna *kört* 'seelik' laenuallikaga *schorte* (vt Kluge 2002: 828 märksõna *Schurz*).

Üksikutes murrakutes tuntud *körtsima* võib olla moodustatud *körtmä* tüvest liitelaadse *s*-elemendiga. Eesti keelest võib leida näiteid, kus tegusõnatüvel on selle elemendiga rööpvariant, vrd nt *kõmpima* ja *kõmpsima*, *lontima* ja *lontsima*, *tippima* ja *tipsima*. Semantilisel on *körtmä* ja *körtsima* seos usutav, neid ühendab tähenduskomponent 'kokku tõmbama', mis iseloomustab nii krookimist, voltimist kui ka kortsumist, kortsu tõmbamist, hooletut õmblemist, samuti kokkukasvamist; pandagu tähele, et see tähenduskomponent on laenuallika puhul esile toodud.

Tegusõna *kortsima* on peetud rootsi laenuks: < rootsi *korta*, *avkorta* 'lühendama, kärpima' (EES: 179), st on arvatud, et see on sama päritolu soome murdesõnaga *kortata* 'korvata, tasuda, hüvitada, vähendada, lühendada; ühest kohast teise viia' (SKES 2: 220; SSA 1: 407), mille eesti vastena esitavad soome etümoloogiasõnaraamatud *kortida* tähenduses 'kahte tükki niimoodi kokku õmmelda, et need jäävad eripikkuseks' (SKES 2: 220), 'lühendada riiet õmmeldes' (SSA 1: 407). See kõrvutus ei ole veenev. Ei ole üldse kindel, et sõnal *kortima* oleks rootsi laenuallikale viitav tähendus 'lühendama': SSAs antud tähendus võib olla Wiedemannile tugineva SKESis esitatud tähenduse ekslik tõlgendus (vrd Wiedemann

⁴ EMSis esitatakse samas sõnaartiklis ka *kortsima* tähendus 'kraapima, lõhkuma' (Jäm Mus) ning üksikud kasutusjuhud, kus tähendus on ligilähedaselt 'askeldama, rahmeldama' (Jäm) või 'lohakalt käima' (Khk) (EMS III: 724; EMSUKA). Nendegi tähenduste levik on siin arvestamata jäetud, sest need võivad olla teist päritolu.

⁵ EEW III: 961 esitatud viide sõnale *kört I* 'jahusupp' on ilmne näpuviga.

1973/1893: 349), mis EMSis näib olevat paigutatud 'voltima, krookima' alla, võrreldagu Emmastest pärit näitelausest *on teina pikem teina lühem riie, kordi see ära* (EMS III: 721). Täendus 'lühendama' puudub ka sõnal *kortsima*. Tähenduserinevuse tõttu on nende tegusõnade seos pakutud rootsi laenuallikaga kaheldav.⁶ Kuna *kortsima* tähendus kattub olulisel määral eespool käsitletud tegusõna *körtsima* tähendusega, siis tuleb selle laenuallikana pigem samuti arvesse juba nimetatud alamsaksa tegusõna *schorten*, täpsemalt selle *o*-lisena hääldatud variant. *s*-element on sel juhul eesti keeles lisatud, nagu sõnas *körtsima*. Hiiumaalt kirja pandud *kortima* 'voltima, krookima' võib olla sama alamsaksa laenu *s*-elemendita variant, kuid et teated selle sõna kohta on väga napid, tuleks siin järeldustega ettevaatlik olla.

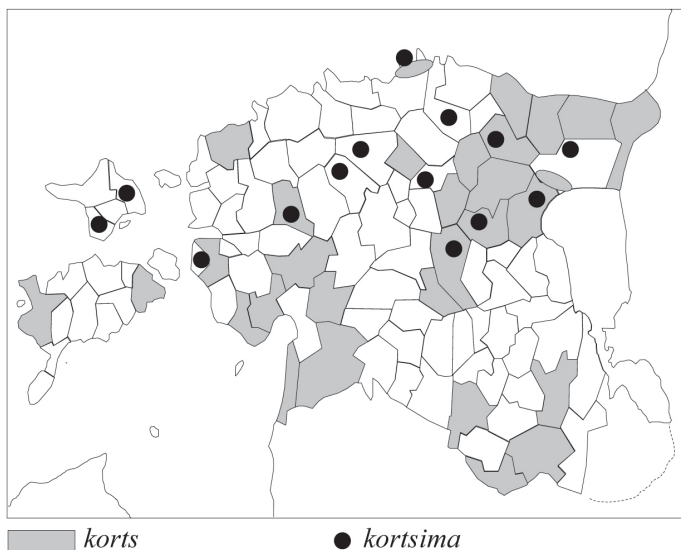
Seega võivad tegusõnad *körtmä* (*körtsima*) ja *kortsima* olla laenatud (kesk)alamsaksa keelest, kajastades laenuallika *schorten* kahte hääldusvarianti (vastavalt *ö*-list ja *o*-list). Sõnad *körts* ja *korts* võivad olla tuletatud nendest tegusõnadest. (Sünkroonsest aspektist on sõnade *korts* ja *kortsima* tuletussuhet nähtud vastupidisena, vt Vare 2012 1: 706.) Täendusseos tegusõnadega on otsesem kui sõnaga *kört* 'seelik': kokkutõmbamise, krookimise, hooletu õmblemise tulemuseks on kortsud, voldid. Siinkohal on kindlasti oluline, et murretes on tähenduses 'krooge, volt' tuntud ka *s*-elemendita nimisõna *kört*, mis on valdavalt levinud Lõuna-Eestis: Kod Hel Nõo TMr Ote San Kan Rõu Plv Räp Se (EMS IV: 619; EMSUKA). Semantikat ja levikut arvestades näib see sõna pigem olevat eesti keeles moodustatud tuletis tegusõnast *körtmä* kui nimisõna *kört* 'seelik' lisatähendus. Laenuallikate kaudu on *körtmä* ja *kört* 'seelik' etümoloogiliselt muidugi seotud, nagu juba mainitud.

Niisiis on eesti keeles nimisõna *korts* kõrval tegusõna *kortsima* ning nimisõna *körts* kõrval ka *kört* 'krooge, volt' ja tegusõna *körtmä* (ka *kört-sima*). Laias laastus on *o*-lised sõnad levinud Põhja-Eestis, *ö*-lised aga Lõuna-Eestis (vt kaardid 1 ja 2)⁷.

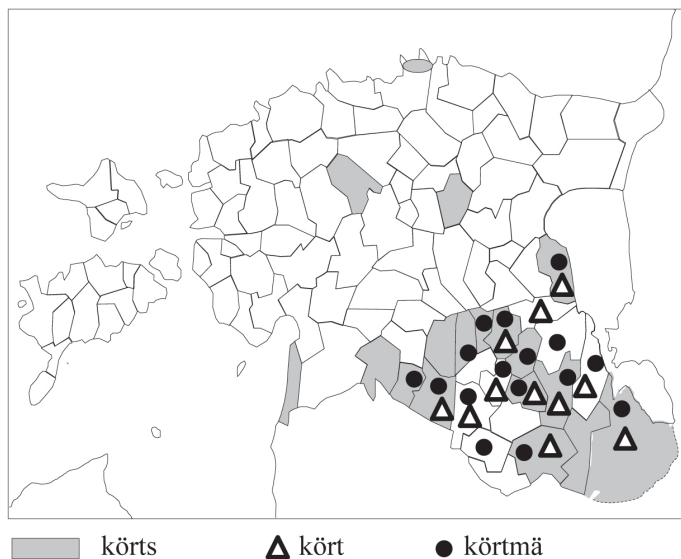
⁶ Kõnealuse rootsi laenuallikaga võib nõustuda sõna *kortima* puhul tähenduses 'vähendama, maha võtma'. Selle tähenduse kohta on EMSUKAs ainult üks kindel teade, Abruka saarelt kirja pandud näitelause *minevasta saime nelikümmend* [rubla], *aga see* 'aasta korditi maha, saame kolmkümmend' (EMS III: 721; EMSUKA).

⁷ Kaardid on koostanud Vilja Oja.

Kaart 1. *Korts* ja *kortsima* eesti murretes

Kaart 2. *Körts*, *kört* 'krooge, volt' ja *körtmä* eesti murretes

Kuigi ei ole võimalik osutada *ö*-liste ja *o*-liste sõnade täielikku sümmeetriat, tohiks siiski uskuda, et mõlemad sõnarühmad lähtuvad eesti keelde laenatud alamsaksa tegusõnast *schorten*. Vormiliselt on laentüvi edasi arenenud teiste eesti sõnade eeskujul, lisatud on *s*-element. Oma osa võib olla sõnade *korts* ja *körts* kujunemisel ka sõnal *kört* 'seelik', mille laenuallikas keskalamsaksa *schorte* on tegusõnaga *schorten* etümoloogiliselt seotud. Vastastikku on üksteist mõjutanud arvatavasti ka sõnad *körts* ja *korts* ning sõna *kört* 'seelik' tuletised *körtsik* ja *kortsik*, kuid ühte mõjusuunda on siin raske teisele eelistada.

Lühendid⁸

IisR – Iisaku (kirderannikumurre); ILõ – idamurde lõunaosa; IPõ – idamurde põhjaosa; TLä – Tartu murde lääneosa; ViK –Virumaa (keskmurre); VIPõ – Põhja-Viljandimaa

Kirjandus

- Ariste, Paul 1940.** Georg Mülleri saksa laensõnad. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B XLVI, 1.) Tartu. [2. trükk: Paul Ariste 2010. Sõnalaenulõbu. Koost. Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa, 19–72.]
- Ariste, Paul 1972.** Das Niederdeutsche im Estnischen. – Советское финно-угроведение VIII (2), 91–99.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKSS 2** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 2, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–V. Eesti Teaduste Akadeemia. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1994–2013.
- EWD** = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. 1993. 2. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Wolfgang Pfeifer. [1. Auflage 1989.] Berlin: Akademie Verlag.

⁸ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Habicht jt 2000** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu.
- Hellqvist, Elof 1922.** Svensk etymologisk ordbok. Lund: C. W. K. Gleerups Förlag. <http://runeberg.org/svetytm/> (15.01.2015).
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000.** Läänemurde tekstid. (= Eesti murded VIII.) Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Kluge 2002** = Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. [1. Auflage 1883.] Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Liin, Helgi 1968.** Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Juhendaja P. Palmeos. Tartu Riiklik Ülikool. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002.** Saarte murde tekstid. (= Eesti murded VII.) Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Oja, Vilja, Iris Metsmägi 2013.** Laensõnade tähendussuhetest. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 9. Toim. Helle Metslang, Margit Lange-mets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 181–194. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa9.12>.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Saareste, Albert 1922.** Etümoloogilised märkused I. – Eesti Keel 1, 15–24.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse avec 60 cartes et 1 esquisse schématique. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI, 1.) Tartu.
- Saareste, Andrus 1938.** Eesti murdeatlas I. Atlas des parlers Estoniens I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- SchL 4** = Karl Schiller, August Lübben 1878. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Vierter Band (S–T). Bremen: Verlag von J. Kührtmann's Buchhandlung. <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/s/Sa-schm.htm#Schiller-Lubben> (13.01.2015).
- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- Streng, H[arry] J[ohannes] 1915.** Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakeielessä. Helsinki: Suomal. Kirjall. Seuran Kirjapaino Osakeyhtiö.
- Vaba, Lembit 1998.** Die Rolle des altpreussischen Sprachmaterials in etymologischen Untersuchungen ostseefinnischer Baltismen. – Colloquium Pruthenicum secundum. Ed. Wojciech Smoczyński. Kraków: Universitas, 177–185.
- Vare, Silvi 2012.** Eesti keele sõnapered 1–2. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VES 2** = Vene-eesti sõnaraamat. Русско-эстонский словарь. 2, 2000. Teine, parandatud trükk. Toim. Helle Leemets, Henn Saari, Rein Kull. Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

The etymology of Estonian *korts* ‘wrinkle, fold, crease’

IRIS METSMÄGI

The Estonian word *korts* ‘wrinkle, fold, crease’, dial. also ‘tuck, ruffle’, is considered to be a descriptive Finnic stem with possible cognate language equivalents Karelian *kurttsa*, *kurttsu* ‘wrinkle, fold’, Ludic *kurtšištuda* ‘to shrivel’, Veps *kurtšištuda* ‘to double up, to wrinkle up one’s forehead’. The vowel correspondence of Estonian *korts* and the mentioned Finnic words is unusual: in general, the equivalent of the Finnic *u* in Estonian is *u* rather than *o*.

Besides the word *korts* with a back vowel in the first syllable, there is the word *kõrts* in Estonian dialects, meaning the same, with a front vowel in the first syllable. The word *kõrts* is considered to be etymologically connected with the word *kört* ‘skirt’, < Middle Low German *schorte*, *schörte* ‘a short garment, worn around the hips, apron, part of armour, covering the lower part of the body’.

It is not plausible that the words *korts* and *kõrts* are of different origin and their similarity is accidental. Several words in Estonian (dialects) have variants with front and back vowels in parallel. This is characteristic primarily of onomatopoeic stems, but such variability also occurs in some Low German loanwords in Estonian dialects, e.g. *vooder* ~ *vööder* ‘lining’, *proovima* ~ *pröövima* ‘to try, to attempt, to test’. In the latter the variety is based on different phonetic variants (without vs. with metaphony) in the donor language. Thus the etymologies of the words *korts* and *kõrts* must be observed together.

Formally and semantically, the word *kõrts* may have developed from the Low German loanword *kört* ‘skirt’ as it has been suggested. The suffix-like element *-s* has been added in Estonian, like in some other words, cf. e.g., *nööp* and *nöps* ‘button’. In this case, the word *korts* could have developed from another phonetic variant of the Low German word. The parallel variants of another derivative of the stem *kört*, the words *kõrtsik* and *kortsik* ‘skirt’ may indicate the variable pronunciation of the Low German source.

There is another possible explanation as well. While examining the etymologies of the words *korts* and *kõrts*, attention has to be paid to the dialectal and colloquial verbs with stems *kört(s)-* and *kort(s)-*: *körtmä* ‘to frill, to ruffle, to pleat’, *kõrtsima* ‘to ruck, to crease; to sew negligently or unskilfully’, *kortsima* ‘to patch up, to mend clothes; to sew quickly and unskilfully; to frill, to ruffle, to pleat’. These verbs are probably borrowed from Middle Low German *schorten* ‘to shorten; to tighten the clothes with a belt etc., to draw together, to knot; to wrinkle up one’s nose’. Again, the different quality of the vowel in the first

syllable in Estonian could reflect the variable pronunciation in Low German. The suffix-like element *-s* is added in Estonian, like in some other verbs, cf. e.g., *tippima* and *tipsima* ‘to trip’. The words *korts* and *körts* can be derived from the verbs *kortsima* and *körtmä*, *körtsima*. Considering semantics, ‘wrinkle, fold; tuck, ruffle’ is the result of ‘rucking, frilling, mending (clothes), unskilful sewing’. Note that in dialects there is also the derivative *kört* ‘tuck, ruffle’ (homonymous with *kört* ‘skirt’) from the verb *körtmä*. Thus the word *korts* (and dial. *körts*) probably originates from the Middle Low German verb *schorten*, borrowed into Estonian also as (dial. and colloquial) verbs *kortsima*, *körtmä*, *körtsima*. There has been some mutual influence between the words *korts*, *körts* and *kortsik*, *körtsik*, derived from the word *kört* ‘skirt’ as well.

Keywords: Estonian, Estonian dialects, Low German loanwords, stem variability, loanword adaptation, lexicology, etymology

Iris Metsmägi
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
iris.metsmagi@eki.ee

MAAGE JA SELLE PÄRITOLU¹

VILJA OJA

Annotatsioon. Eesti keeles soorauda ja roostevett märkivat sõna *maage* on kahtlemisi peetud tuletiseks sõnast *maa*. Murretes esinevad sõnavariandid *maage*, *maak*, *maake* ja *maaki*, mis kuuluvad mitmesse muudetüüpi. Murdesõnade levik piirdub Põhja-Eesti idapoolsema alaga. Kõnealuste noomenite ning neist moodustatud tuletiste kasutusest ilmneb, et kitsamas tähenduses väljendab *maage* soorauda, laiemas tähenduses aga soorauda koos selle loodusliku veekeskkonnaga. Analüüsi tulemusena esitatakse sõna võimalik laenuline päritolu.

Võtmesõnad: eesti keel, etümoloogia, murded, sõnalevik, sooraud

1. Sissejuhatus

Soorauda ja roostevett tähistavat nimisõna *maage* kasutatakse eesti kirja-keeles vältevahelduslikuna: nom *maage*, gen *maake* ja sellest tuleneb tugevaastmeline omadussõna *maakene* 'maaget sisaldav, maakega koos' (EKSS 2009: 281, 287; ÕS 2013: 508, 509). Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (1973/1893: 579) on registreeritud nimisõna *māge*, gen *māke* 'rauasisaldusega vesi' ning liitsõnad *māke-sõd* ja *māge-wesi*. Julius Mägiste oletas, et *maage* võiks olla lähtunud tüvest *maa*, millele on liitunud deminutiivisufiks *-oi* ja adjektiivisufiks *-k* (*-kkei* < *-kkoi*), ning hiljem on tuletis siirdunud *e(h)*-lõpuliste hulka (EEW: 1469). Eestis koostatud etümoloogiasõnaraamat (EES) kordab Mägiste versiooni, lisades, et metalli sisaldava mineraalse maavara nimetus *maak* (gen *maagi*) põhineb omakorda nimetusel *maage* (EES: 268). Murretes on tähenduses 'maage' kasutatud nii *maag-* kui ka *maak-*tüvega noomeneid, mis kuuluvad mitmesse muudetüüpi. Murdesõnade rohke variaablus ja piiratud levik süvendas kahtlust etümoloogiasõnaraamatutes esitatud päritolu paikapidavuses ja tekitas huvi sõnaperet lähemalt uurida.

¹ Uurimistööd on rahastatud projektist ETF 9367.

2. Murdesõnade variandidid ja levik

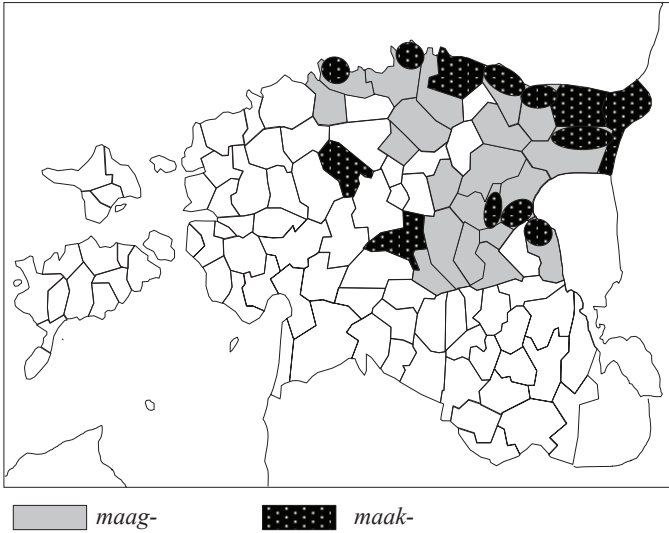
Eesti murdesõnavara koondkartoteegi (EMSUKA osa) andmetel on *maag-* või *maak-*tüvelised sõnad tähendusega 'sooraud, maakevesi' levinud üksnes Põhja-Eesti idapoolsel alal (vt kaart 1; VMS: 5). Nimisõnad esinevad nominatiivis neljal kujul: *maage*, *maak*, *maake*, *maaki* (murdeomast täishääliku varieerumist arvestamata). Neid sõnu on raske üksteisest täielikult eristada, kuna muutevormides on häälikulisi kokkulangevusi. Noomenid käänduvad murretes kas vältevahelduslikuna (*maage*, *maak* ja '*maaki*') või muutumatu tüvega (*maage*, '*maake*') (vt kaart 2). Sõna *maak* tüvevokaal genitiivis on *-e*, *-a* või *-i*.

Murdesõnavara kogus on registreeritud järgmised variandid²: 1) *maage* (*-oa-*, *-ua-*, eR '*maage*') astmevahelduslikuna – gen '*maake* (*-oa-*, *-ua-*) Jõe Kuu Lüg Amb JMd Koe Kad VJg Trm Äks Ksi Lai Plt KJn; astmevahelduseta – nom, gen *maage* (*-oa-*, *-ua-*) Jür KuuK Sim IisK I, '*maage* VNg Lüg IisR; 2) *maak*, '*maaki* või '*maake* astmevahelduslikuna – nom *maak* (*-oa-*, *-ua-*), gen *maage* I (Trm *-oa-*, Kod *-ua-*), gen *moaga* Juu Pil, gen *maagi* Lai; nom '*maaki*, gen '*maagi* Vai; muutumatu tüvega – nom, gen '*maake* Hlj Lüg Jõh IisR, '*maaki* Vai. Kõige rohkem näiteid nende sõnade kasutuse kohta on kirja pandud idamurdest ja selle naabrusest. Enim tüvevariante kohtab samuti idamurdes.

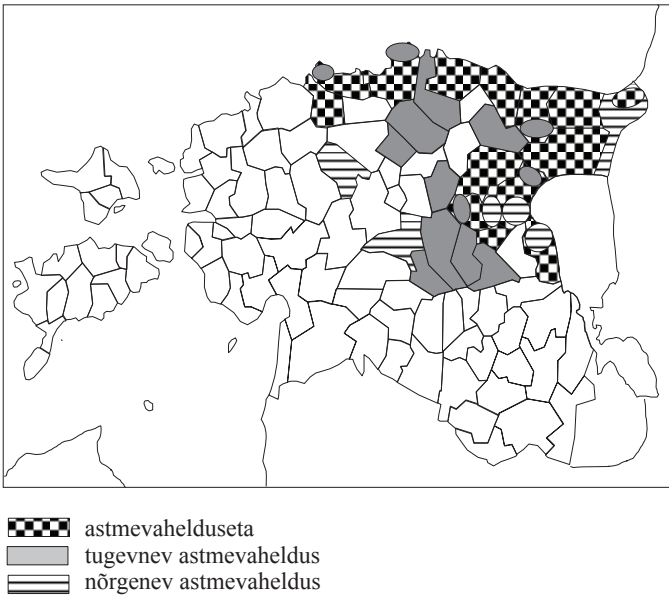
Erinevad tüvevariandid kajastuvad ka tuletistes. Kolga-Jaani murrakus on kasutatud sõna *maage* kõrval paralleelnimetust *maaga|tes*, gen *-t(e)se*. Nimisõnade alusel moodustatud *ne*-liitelistest omadussõnadest tähendusega 'maaget sisaldav, maakega koos' on laiemalt levinud kirja-keelsesarnane tugevaastmeline vorm '*maake|ne* (*-ua-*), gen *-se* (Kuu Hlj IisR Juu Kad VJg Äks Lai Plt). Idamurdes kasutatakse nõrgaastmelist sõnakuju *maage|ne* (*-ua-*), gen *-se*. Keskmurde alalt on registreeritud mõned nimisõna *a*-lõpulisel genitiivil baseeruvad tuletised: *maaga|ne*, gen *-tse* KJn, *muaga|ne*, gen *-se* Juu (~ *moa-*), '*muagased* Kad. Vaivara murraku omadussõna '*maaki|ne*, gen *-se* lähtub *i*-tüvelisest noomenist '*maaki*. (EMS; EMSUKA; IS: 122)

² Murdenäited esitatakse lihtsustatud transkriptsioonis nagu „Eesti murrete sõnaraamatus“.

Kaart 1. Tüve klusiil nominatiivis

Kaart 2. Tüve astmevaheldus

3. Tähendusnüansid

Nimisõnad esinevad kahes teineteisele lähedases tähenduses, 'sooraud' ja 'rohkesti rauda sisaldav, roostene vesi', konkreetne tähendus selgub enamasti kontekstist. Maakeks nimetatud kõntsataoline ollus veepinnal või esemete küljes on sooraud, nt Lüg *ku vesi* 'kauva' sõisab 'ämris, kõrjab ka' maage 'seinä' külge; IisK *kus allika vesi*, siis 'sinne' piale korjub 'kõntsa ehk maaget; Kod põhjatu sügav vesi, muagega koon - - 'riided tõi ukka si muak; KJn *on üks mädäsoonetes, maagatese kord on piäl*. Kui jutt käib looduses mingit maa-ala katvast maakest, mõeldakse sellega harilikult roostevett, nt Kuu *Kaik soo* 'augud on' metsäs tänäoon (= tänavu) maaget (= roostevett) täüs, et punavad kohe; Jõh 'Maake on sua (= soo) vesi; IisR 'Einam tümä igalt puolt, 'astud' piale-s mulinal ajab 'maaket ülesse; Kad kui suos ette ei 'vaata, astu kohe 'sulpsiti 'maake 'auku. Mõistet 'roostevesi' on sageli väljendatud liitsõna või ühendiga, mille järelois on vesi. Ühendi esikomponent maage vms väljendab sel juhul mõistet 'sooraud', nt Kuu *Ei sidä* 'maakevett voi 'juua 'millasgi suost; Juu *soo eenämoates on moagane vesi*; Trm 'varba vahed 'audusid läbi, kos maagest vett eenamatel õli; KJn *maagatse vesi*.

Värvust on sõna maage või maake abil väljendatud kahel viisil. Värviniimetused maagemust 'süsimust' (Sim) ja 'maakemust' 'pruunikasmust' (Hlj) tulevad värvaine nimetusest. Maakega on värvitud lõnga ja riidet mustaks. Seda menetlust on Simuna murrakus kirjeldatud nõnda: *all jõe 'jääres on suur maage allikas, sielt 'tuodi, niisuke kollane oli, niisuke kollane kõnts. piigistati ära nemad, sie kõnts – vesi 'välja, 'pañdi pääva kätte 'kuivama nied ümargused munad, siis 'tuodi silma kivi ja 'pañdi 'sisse ja värvit'i sellega, kutsut'i maage mustast*. Liitsõnad või ühendid järeloisega karva baseeruvad võrdlusel, nt KuuK *põdrapul' on ka tige, nisukesed maage 'karva teised, tõmmud, - - nisukesed 'ruskekad; Kad 'maake 'karva all 'pruunikas- või punakashall'. Sooraua värvust on ise-loomustatud mitmeti: rohelisena, nt Lüg *sie roheline, mis vie siest 'miski 'asja 'külge 'korjab, on 'maage; pruunikasmustana, nt Kad muage ise on paks nagu jouk, ise 'mustab, on nisuke pruunikas must; kollasena, nt VJg maage on küll suas (= soos), kollane ja paks nagu konnakudu, akkab 'jalgade 'külge*. Maakevesi on enamiku näidete kohaselt punakas-pruuni värvi, nt Kuu 'Maakevesi on punane ja sie paneb jalad 'lohkema; IisR 'Einam 'ruoste 'karva 'maaket (~ 'maakevett) täis; Lai soodes on maage vesi, muudab oma karva ära, on pruunikas ja sogane. Maakest*

veepinda on kirjeldatud mitmevärvilisena, nt Kod *muage vesi nõnnagu kuld`ilgab, mõness kõhass sinikäs ja rohekas, sedäviisi`eitleb*. Näidete põhjal ei selgu alati, kas *maakekarva* ja *maagekarva* viitavad sooraua või roostevee värvusele.

Mõnigi kord ei saa kindlalt eristada, kas tekstis räägitakse soorauast või selle looduslikust veekeskkonnast, nt Jõh *mõni sua on vesine ja tüma, sie on`maakesua*; Kad *püksid`muagased alt*; Kod *ein õli kua muagene*; Pal *maagesed eenamad, kui maaget pällu*; KJn *mis see seisnd vesi tuleb,`irmus maagates nigu lõgä kohe*. Sooraua parkiv omadus ja söövitav mõju avalduvad looduses tavaliselt roostese vee kaudu, nt Vai *`maaki on nii`kange, et süüb jalad lihale*; Trm *muagene vesi`autab jalad ää*; Kod *süüvesi muagene, võtab naha varvasse piält maha*; *muage vesi,`niske punakas - - kui läbi lähed, siis jalad on pruunid, nigu park akkab`külge*. Sõnakasutuse põhjal võib järeldada, et kitsamas tähenduses väljendab *maage* soorauda, kõntsataolist tõmmuks värvivat ainet, mida leidub soode ja rabade vees, laiemas tähenduses aga soorauda koos esinemis-keskkonna – veega, milles ilmneb rooste sööbiv omadus.

4. Kust *maage* tuli?

Maage-nimelise aine päritolu on Äksi murrakus seletatud nõnda: *kust si maage tuleb, ikka maa sehest*. Etümoloogiasõnaraamatutes (EES: 268; EEW: 1469) esitatud sõna arvatav etümoloogia, nagu oleks *maage* tuletis sõnast *maa*, püsib suuresti oletuse pinnal. Teisevärteline tuletis sõnast *maa* ei ole ootuspärane, ehkki murdekeeles mitte suisa võimatu. Kahtlust lisab *maage*-/*maak*-tüvelise murdesõna varieeruvus ja piiratud levik. Sugulaskeeltes leidub eesti sõnale häälikuliselt ja semantiliselt sarnaseid vasteid ainult isuri ja vadja murdeis. Neist on talletatud nõrgeneva tüvega astmevahelduslikud sõnad: isuri (Kallivere) *maakki*, adj *maakikas`maakene`* (SMSA) ja vadja (Liivtšüla) *maakki*, gen *maakii*, (Pummala, Itšäpäivä) nom *maakkõ*, (Pummala) gen *maakkõ* id., adj *maakkõkaz`maakene`*, (Mati) *maakkõzikko`maakene koht`* (VKS 2013: 681–682).

Eesti ja lähisugukeelte sõnade leviku põhjal võib kaaluda varianti, et tegemist on vene laenuga. Häälikkuju ja tähenduse poolest tuleb doonor-sõnana arvesse vene murretes ja vanavene keeles esinev noomen *smága* (*смaza*). Eesti murretes on vene laenudes sõnaalgulise konsonantühendi esiosis *s* harilikult kadunud, nt *meena* < vn *smena`vahetus`*, *mirna* <

vn *smirno* 'rahulikult, tasa; valvel', *liiva(puu)* < vn *sliva* 'ploom' (Must 2000: 496–497). Vanavene ja kirikuslaavi keeles on sõna *smaga* kasutatud tähenduses 'tuli, kõrvetav kuumus; piinav janu, kuivus suus' ning mitmete tumedate, valdavalt pruuniks värvunud objektide kohta (D'jačenko 1993/1900: 620; Vasmer 1971: 682–683; Sreznevskij 1989/1890–1912: 442). Kirikliku mõistena tähistas *smaga* ka põrgukatlas põlevat väävlit või tulist tõrva (Dal' 1955/1880–1882: 230). Vene sõna arvatakse pärinevat algslaavi **smag*-tüvelisest verbist, mis väljendas mõisteid 'põlema, kõrbema, kõrvetama', vrd nt serbohorvaadi *smágnuti*, *smāgnem* 'tumeda(ma)ks v mustaks minema', tšehhi *smažiti* 'pruunistama, küpsetama jms', *smaha* 'kuumus, leitsak, põletus', sloveeni *smága* 'tõmmu nahk (jume)' jt (Preobraženskij 1959: 333; Vasmer 1971: 682–683). Samast algtüvest on tuletatud tumedat (hrl pruuni) värvitooni väljendavad omadussõnad, nagu kirikuslaavi *smaglŭ* 'tume, tõmmu, tumepruun, mustjas', vanavene *смазлыи* 'pruuni jumega, tõmmu', ukraina *смазлѣу* 'mustjas, peaaegu must (nt lammast)', poola *smagły* id., *smagła cera* 'pruun näojume', tšehhi *smahlý* '(päikse käes) kõrbenud, kuivanud' (Herne 1954: 61–62).

Vene murretes on sõna *cmaza* kasutatud kõigis ülalmainitud tähendustes (vt Dal' 1955/1880–1882: 230; SRNG: 337). Semantilistelt seostuvad eesti, vadja ja isuri *maag-/maak*-tüvelised noomenid vene murdesõnaga ühelt poolt mõistetes 'sete, sade, kõnts, lima', 'nõgi, tahm', 'põlenud pinnaga koht', 'millegi tume värvus' jms, teiselt poolt maake söövitava toime ilmingutes, nagu kõrvetustunne ja naha haudumine vms. Mingi aine olemusele ja värvusele viitavaid näiteid on registreeritud rohkem Vologda murretest. Selle ala seostele läänemeresoomlastega on tähelepanu juhitud ka ajaloolistes ürikutes (nt Seredonin 1916). Võiks arvata, et varem on sõna niisugustes tähendustes tarvitatud vene murrete põhjarühmas laiemalt ning kirjakeelse leksika ees taandudes on see säilinud ääreala murretes.

5. Kokkuvõte

Eesti kirjakeeles sooranda ja roostevett märkiva nimetuse *maage* (gen *maake*) arvatav etümoloogia, et see võiks olla tuletis nimisõnast *maa*, tundub ebatõenäoline. Murretes kasutatakse sõna *maage* kõrval mitmeid variante, nagu *maak*, *maake*, *maaki* ja *maagates*. Nende käänamisel

esineb nii astmevahelduseta kui ka vältevahelduslikku muudetüüpi ning obliikvakäänetes on sõna *maak* tüvevokaaliks *-e*, *-i* või *-a*. Erinevad tüvevariandid kajastuvad ka nimisõnadest tuletatud *ne*-liitelistes omadussõnades *maagane*, *maagene*, *'maakene*, *'maakine*. Kitsamas tähenduses märgib *maage* soorauda ning laiemas tähenduses looduses rohkesti rauda sisaldavat roostest vett. Kasutusnäidetest ilmneb, et kaht tähendust pole alati eristatud.

Murdesõnad on levinud üksnes Põhja-Eesti ala idapoolsemas osas. Sugulaskeeltes leidub häälikuliselt ja tähenduselt sarnaseid vasteid isuri ja vadja murretes. Levik ja suur variaablus annavad põhjust oletada, et tegemist on laensõnaga. Laenuallikana tuleb arvesse vanavene või vene murdesõna *smaga*. Semantiliselt on eesti, vadja ja isuri sõnadele eriti lähedane Vologda murretes laialt tuntud sõnakasutus, mis väljendab limast, kõntsataolist setet ja viitab selle määrivale, värvi andvale omadusele. Vene sõna algupära seostatakse algslaavi **smag*-tüvelise verbiga tähenduses 'põlema, kõrbema, kõrvetama', millest on tulnud slaavi keeltes muuhulgas ka tumepruuni värvi tähistavaid omadussõnu.

Lühendid³

adj – adjektiiv; gen – genitiiv; Iis – Iisaku (idamurre); IisK – Iisaku (keskmurre); IisR – Iisaku (kirderannikumurre); KuuK – Kuusalu (keskmurre); nom – nominatiiv

Kirjandus

Dal' 1955 (1880–1882) = Владимир Даль. Толковой словарь живого великорусского языка. IV. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

D'jačenko 1993 (1900) = Григорий Дьяченко. Полный церковно-славянскій словарь. Репринт: Дьяченко Г. М. Полный церковно-славянский словарь: (со внесением в него важнейших древне-русских слов и выражений). Москва: Издательский отдел Московского Патриархата.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogia-sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

³ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole või mille tähendus on teistsugune.

- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 3. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. V (L–M), 2009–2014. Toim. Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Vilja Oja, Tiina Tärk (Laansalu), Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Herne, Gunnar 1954.** Die slavischen Farbenbenennungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung. (= Publications de l'Institut slave d'Upsal IX.) Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- IS** = Valdek Pall 1994. Idamurde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Preobraženskij 1959** = Александр Преображенский. Этимологический словарь русского языка. 2. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Seredonin 1916** = Сергѣй Середонин. Историческая географія. Петроград: Тип. Главнаго Управленія Удѣлов.
- Sreznevskij 1889 (1890–1912)** = Измаил Срезневский. Словарь древнерусского языка. III, 1 (P–C). Репринтное издание (= Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. III. Санкт-Петербург.) Москва: Книга.
- SRNG** = Словарь русских народных говоров. 38, Скинать–Сметушка, 2004. Российская академия наук. Институт лингвистических исследований. Санкт-Петербург: Наука.
- Vasmer 1971** = Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. 3. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.
- VKS 2013** = Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'aa tšeelee sõnatširja. Словарь водского языка. 2., täiend. ja parand. trükk. Toim. Silja Grünberg, Valmen Hallap, Elna Adler, Merle Leppik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VMS** = Väike murdesõnastik. II (M–Ü), 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

SMSA = Soome murrete sõnaarhiiv Helsingis Kodumaa Keelte Keskuses.

Estonian *maage* and its origin

VILJA OJA

The Estonian word for bog ore and rusty water in a bog is *maage* (gen *maake*), in dialects also *maake*, *maake* and *maak*. The declensional pattern of these forms varies: they can be gradational or non-gradational, with final *-e*, *-i* or *-a* in the vocalic stem. Similar stem variants appear in adjectival derivatives with the suffix *-ne*. The distribution area of the dialect words in question is limited to the eastern part of the North Estonian dialect area. In closely related languages there are phonetically and semantically similar equivalents only in Izhorian and Votic dialects. Often the rich variation of a dialect word is characteristic of loanwords. The distribution area of the nouns with the stem *maag-* and *maak-* shows that the donor language for the lexeme may have been Russian or Old Russian. The probable loan source is the Old Russian or Russian dialect word *smaga*, which originated from a Proto-Slavic verb with the stem **smag-*, meaning ‘burn, singe’.

Keywords: bog ore, dialects, Estonian, etymology, word distribution

Vilja Oja
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
vilja.oja@eki.ee

LEKSIKOSEMANTILISTE SUHETE HÄGUSUS EESTI WORDNETIS

HEILI ORAV, SIRLI ZUPPING,
KADRI VARE

Annotatsioon. Artiklis antakse ülevaade Eesti Wordnetis sagedamini kasutatavatest semantilistest suhetest, milleks on sünonüümia, hüperonüümia, rollisuhted, meronüümia ning hägussuhted. Kirjutises keskendutakse mõistete semantiliste suhete määramise ja kirjeldamise probleemidele, millele Eesti Wordneti kui mõistelise andmebaasi koostamisel lahendusi otsitakse. Tuuakse näiteid suhete kohta, mis on Eesti Wordnetis ebaühtlased ning mis vajaksid kohandamist eesti keelele. Samuti otsitakse lahendust entsüklopeediliste ja üldkeelsete tähenduste sidumiseks. Käsitluse laiemaks taustaks on maailma eri keelte *wordnet*’ide ühendamise, mis aitaks luua mitmekeelseid keeletehnoloogilisi ressursse.

Võtmesõnad: leksikaalne semantika, arvutileksikoloogia, keeleressursid, arvutilingvistika, eesti keel

1. Sissejuhatus

Üle veerandsaja aasta tagasi sai alguse leksikosemantiliste andmebaaside loomine, mida kutsutakse üldnimega *wordnet*. Selle ideeline põhi on leksikaalsete üksuste võrgustik, kus seotus tuleneb teatud fikseeritud suhete valikust. Algidee oli luua sõnavõrgustiku tüüpi mentaalne leksikon ehk mudel selle kohta, kuidas sõnad meie peas asetuvad ja kuidas need omavahel seotud on (vt Fellbaum 1998). Kirjeldatud leksikon oli mõeldud esmalt psühholoogide ja keeleteadlaste jaoks, nende uurimistulemuste peegeldamiseks, kuid praeguseks on *wordnet* pigem keeletehnoloogide tähelepanu all olev ressurss (Kilgariff 2000).

Wordnet’i tööpõhimõte on peegeldada maailmateadmisi semantilise võrgustiku kaudu, mille sõlmpunktid on sünohulgad ja ühendavad kaared nende vahel on fundamentaalsed semantilised suhted. Martha Palmer (2009) on osutanud, et järjest rohkem otsitakse viise, kuidas annaks omavahel kombineerida eri vaatenurki. Lisaks on tehtud mitmeid uurimusi

selle kohta, kuidas klassifitseerida semantilisi suhteid (Evens 1988; Bejar jt 1991). Semantilises võrgustikus asuvad semantilised suhted teevad *wordnet*'ist küll süsteemse andmebaasi, kuid teisalt võib semantiliste suhete määramine keele mõistetele olla mõnevõrra ebasüsteemne tegevus. Nii võivadki minna omavahel vastuollu ühelt poolt ideaalpilt korrastatud *wordnet*'ist ja teiselt poolt tegelik töö – semantiliste suhete määramine. Selleks et kirjeldatud vastuolu ei tekiks või et tekkinud vastuolu parandada, kooskõlastavad *wordnet*'i tegijad semantiliste suhete määramise kriteeriume nii detailselt kui võimalik.

Siinne artikkel käsitlebki mõistete semantiliste suhete määramise ja kirjeldamise probleeme, millele Eesti Wordneti tegijad mõistelise andmebaasi koostamisel lahendusi otsivad. Kirjutise eesmärk on anda ülevaade Eesti Wordneti hetkeseisust, keskendudes selles kasutatavatele semantilistele suhetele. Kirjutises ei püüta ümber lükata *wordnet*'i koostamise eeskujude, Princetoni WordNeti ja EuroWordneti põhimõtteid, pigem mõtiskletakse selle üle, kas eesti keelt iseloomustavad eripärased suhted ja millised on need, mis peaksid tingimata ka Eesti Wordnetis kajastuma.

Selleks, et vähendada *wordnet*'i koostajate subjektiivset tõlgendust semantiliste suhete määramisel, soovitatakse nende suhete kontrollimiseks ja kindlakstegemiseks kasutada testlauseid (vt nt Hicks, Herold 2009). Semantiliste suhete testlausete rakendamine aitab kaasa *wordnet*'i ühtlase taseme saavutamisele, neid teste võib pidada üheks *wordnet*'i koostamise juhendi osaks. Eesti Wordneti koostajad peavad väga oluliseks tagada andmebaasis semantiliste suhete süsteemsus.

Artikli algusosas antakse ülevaade Eesti Wordnetist ja selle taustast. Edasises keskendutakse Eesti Wordnetis sisalduvatele põhilistele semantilistele suhetele. Esiteks käsitletakse üht osa semantilisi suhteid, mis esilduvad sama hierarhia sees – sünonüümiat, hüperonüümiat, meronüümiat. Seejärel käsitletakse neid semantilisi suhteid, mis esilduvad hierarhiate vahel ja näitavad mõiste(te) lisarolli või -funktsiooni – rollisuhet, hāgusuhet. Artikli kokkuvõtteosas arutletakse selle üle, millised probleemid vajaksid Eesti Wordneti arendamisel veel lahendamist.

Varasemad Eesti Wordneti käsitlused keskenduvad üldiselt selle loomisloole (Vider jt 2000), andmebaasi ülesehitusele ja mahu suurendamisele (Orav jt 2011; Pedersen jt 2013). Siinne artikkel keskendub Eesti Wordneti semantilistele suhetele ning lähtekohaks on võetud fakt, et mõistetevaheliste suhete määramise probleemid saavad peaaegjalikult alguse *wordnet*'i

põhiüksuste, sünohulkade tähenduslikust ebamäärasusest. Seega puutuvad *wordnet*'i koostajad sageli kokku nii mõistete tähenduste ebamäärasusega ja hägususega kui ka neid omavahel ühendavate leksikosemantiliste suhete hägususega. Ähmased piirid tähenduste vahel ja semantiliste suhete määramise keerukus iseloomustavadki loomuliku keele olemust. Ometi on oluline saavutada äärmine korrastatus, et seda andmebaasis esitada.

2. Eesti Wordnet keeleressursina

Eesti Wordnet on leksikosemantiline andmebaas, mida koostatakse üldjoontes inglise Princetoni WordNeti põhimõtteid järgides. Eesti Wordneti loomist alustati aastal 1995 Tartu Ülikoolis ning praeguseks sisaldab see üle 72 000 mõiste (sh sõnu u 98 700) ja üle 230 000 semantilise suhte. Sõnaliikidelt koosneb Eesti Wordnet adjektiividest, substantiividest, verbidest ja adverbidest, mis iga sõnaliigi sees on koondatud paljudesse tähenduslikesse üksustesse ehk sünohulkadesse (ingl *synset*) vaikimisi täis- ja lähisünonüümia suhte abil.

Siiani kulgenud tööperiood jaguneb laias laastus kaheks etapiks. Alustasime EuroWordNeti (EWN) projektis etteantud baasmõistete tõlkimisega (vt lähemalt Vider jt 2000; Orav jt 2011), mida laiendasime korpuse sagedusloendite järgi. Teine etapp algas 2007. aastal ja kestab Eesti riikliku keeletehnoloogiaprogrammi raames siiani ning enamik tesauruse suuruselt ongi saavutatud tänu sellele programmile.

Wordnet'i kui väärtusliku keeleressursi tõusmine infotehnoloogia valdkonda on põhjustatud eelkõige vajadusest selgitada arvutisüsteemide loomuliku keele mõisteseoseid, st arvuti peaks keeleandmete põhjal oskama ka teatud semantilisi järeldusi teha (nt mets koosneb puudest, pahtel on teatud ehitusmaterjal). *Wordnet*'ide eeliseks paljude teiste sõnastike ees on mitmekeelsus – eri keelte *wordnet*'id on omavahel ühendatud keeltevahelise indeksiga, mis võimaldab mõistepõhiselt tõlkevasteid leida. Kõige esimesele ehk ingliskeelsele *wordnet*'ile on viimaste aastate jooksul tulnud lisa üle kuuekümnelt keele kohta, sh näiteks ka surnud ladina keele *wordnet*¹.

Võrreldes Princetoni WordNetiga (vt Miller jt 1990) on Eesti Wordnetis märksa rohkem eri tüüpi semantilisi suhteid, et veelgi täpsemalt anda edasi

¹ Ladina keele *wordnet*'i kohta vt multiwordnet.fbk.eu.

tähendusnüansse. Kuna Eesti Wordnetis on olemas võimalus siduda ka eri sõnaliikidest lähtuvaid mõisteid, siis moodustub neist mõistetest mingi konkreetne semantiline väli, valdkond – semantiliselt seotud sõnade hulk, mis moodustab teatud mõistelise terviku (Õim 1997). Tänapäeva keele- tehnoloogilised rakendused töötavad paremini paljuski just valdkondliku lähenemisega: näiteks sõnatähenduste ühestamine, masintõlge või infootsing saavad tänu tihedale semantilisele võrgustikule palju rohkem materjali, millega töötada (Vossen 1998). Samuti on *wordnet* oluline keele- teaduses näiteks keele leksikaalse struktuuri uurimisel, keele tehnoloogias tekstide automaatse kokkuvõtte tegemisel, sõnavaliku vigade automaatsel parandamisel tekstis jm (vt Budanitsky, Hirst 2006: 13).

Kõigi *wordnet*'ide eelkäijaks peetakse küll inglise Princetoni Word- Neti, kuid nende koostamis- ja loomispõhimõtted pole alati samad. *Wordnet*'ide loomiseks on kasutatud eri strateegiaid – käsitsi, automaat- set ning poolautomaatset loomist (Pedersen jt 2013). Keeled on valinud omakeelse *wordnet*'i ehitamiseks strateegiaid, mis ainult mõnel juhul toetuvad mingile teoreetilisele alusele. Kõige sagedasem meetod on olnud Princetoni WordNeti tõlkimine kas tervenisti või osaliselt. Nii on näiteks meie naabritel soomlastel oma *wordnet*'i koostamisel tõlgitud ära vaid sünohulgad, kuid nende vahele on taotluslikult jäetud samad semantilised suhted mis Princetoni WordNetis, samuti on mõistete seletused endiselt ingliskeelsed (Niemi & Linden 2012). Ka on kirjeldatud automaatsest loomisest tulenevaid probleeme näiteks horvaadi ja ühe portugali *wordnet*'i näitel, mis on loodud n-ö adapteeritud mudelina, võttes aluseks Princetoni WordNeti (vt Oliviera, Gomes 2014; Šojat, Srebačić 2014).

Eesti Wordnet on koostatud peamiselt käsitsi ja eesti keele eripära arvesse võttes. Tesaurust täiendatakse nii korpusloendite toel kui ka süvitsi mõne valdkonna sõnavaraga tegeldes. Kui võrrelda Eesti Wordneti tähendusi nende andmetega, mis sisalduvad ühestatud sõnatähendustega korpuses, võib järeldada, et üldkeeles enim esinev sõnavara ning sõnade tähendused on Eesti Wordnetis olemas. Seda ka sõnaliigiti – kõik sagedasemad adjektiivid ja adverbid oma paljude tähendustega on praeguseks lisatud. Eesti Wordnet on juba ületanud üldkeele sõnavara peegeldamise faasi ja sisaldab kohati väga spetsiifilisi erialaseid mõisteid. Paar katset on tehtud ka andmebaasi automaatseks suurendamiseks *mine*-tegevusni- mede, *ja*-tegijanimedega jm (vt Orav jt 2011). See omakorda on tekitanud koostajaile rohkelt lisatööd, sest automaatselt lisatud tuletised on tarvis

käsitsi üle kontrollida ning semantiliste suhete kaudu omavahel seostada (lähemalt vt Kahusk jt 2010).

Kõigi *wordnet*'ide eelkäija, Princetoni WordNeti suurus – üle 120 000 mõiste – on paljudele keeltele veel kättesaamatu, sest enamiku keelte jaoks pole sobivaid arvutiresse, mis võimaldaksid automaatselt tekitada mõisteid koos semantiliste suhete ja ingliskeelsete vastetega. Eri keelte *wordnet*'ide koostamisel keskendutakse mahu suurendamise kõrval sama-väärselt kvaliteedi parandamisele. Ideaalis peaksid *wordnet*'is sisalduma leksikaalsed üksused, mis täidavad kolme eesmärgi:

- 1) esinevad reaalsetes tekstides piisava sagedusega;
- 2) on olulised eri rakendustele (näiteks masintõlkes vajatakse adverbide kindlasti märksa rohkem kui infootsingus või refereerimises ning adverbide tähenduste eristamine ning nende õiged suhted aitavad eesmärgi kergemini saavutada);
- 3) toetavad keeltevahelisi uuringuid ja rakendusi, mistõttu peaks olema tagatud *wordnet*'ide ühendamise võimalus (tavaliselt ingliskeelse Princetoni WordNeti kaudu). Suur osa eri keelte *wordnet*'idest on omavahel ka ühendatud inglise keele kaudu, st on võimalik teada saada, kas keeles esineb vastav mõiste, ning võrrelda selle mõiste seoseid teiste mõistetega. Näiteks eesti keeles on mõistel 'leib' 14 alammõistet (*peenleib*, *rukkileib*, *kuivikleib*, aga ka *armulaualeib*, *pruudileib* jne), kuid taanikeelsel vastel 'brød' ('leib') leiame lausa 34 alammõistet. Selline võrdlus annab hea võimaluse vaadata üle eestikeelsed mõisted ja vajaduse korral puuduvad lisada.

Princetoni WordNet on olnud vajalikuks ressursiks tuhandetele rakendustele. Tema populaarsus tuleneb nii mahust kui ka suhete süsteemist. Eesti Wordneti rakendamine seisab veel ees, kuigi järjest rohkem plaanitakse kasutada seda ressursina nii Eesti riikliku keeletehnoloogiaprogrammi projektides² kui ka keeletehnoloogilisi ressursse kasutavates ettevõtetes.

² Vt lähemalt Eesti riikliku keeletehnoloogiaprogrammi kodulehte www.keeletehnoloogia.ee.

3. Leksikosemantilised suhted Eesti Wordnetis

Juba alates Ferdinand de Saussure'i ideedest („Cours de linguistique générale“, 1974/1916) on räägitud vajadusest kirjeldada sõnu paradigmaatiliste suhete kaudu – keelelisi üksusi saab määrata suhete kaudu teiste keeleliste üksustega sama süsteemi sees. Diskuteeritakse ka selle üle, millised suhted on leksikonis esmatähtsad, kuidas neid kindlaks teha ja kuidas tagada neist ühtmoodi arusaamine. Ehkki leksikosemantilistest suhetest on keeleteaduses palju kirjutatud (nt Lyons 1977; Cruse 1986, 2004; Murphy 2003; Budanitsky, Hirst 2006; Geeraerts 2010; Langemets 2010), on segadus püsinud.

Mõisteid kategoriseeritakse eri eesmärkidel. Leksikoloogias on kategoriseerimise eesmärk püüd saavutada süsteemsus, mis omakorda on aluseks näiteks sõnaraamatutele ja andmebaasidele. Mõistelise sõnaraamatu süsteem põhineb enamasti semantilistel suhetel, mis seovad sõnu ja mõisteid tähenduse alusel. Keele mõistete ja sõnade tähendustega tegelevad psühholoogid ja keeleteadlased on korduvalt tõdenud, et mõistete kategoriseerimine semantiliste suhete abil ei ole kerge ülesanne, sest esineb lahkavamusi võimalike suhtetüüpide sisus ja arvus (Evens 1988). Oswald Werner (1988) väidab, et kõiki teadmisi on võimalik esitada ainult kolme suhte seisukohast: modifikatsiooni ehk teisenduse, taksonoomia ja järjestamise (ingl *sequencing*) järgi. Igor Melčuk ja Aleksandr Žolkovsky (1988) esitavad 53 suhtetüüpi, samal ajal kui Thomas Ahlswede ja Martha Evens (1988) kasutavad üle 100 suhte ainuüksi adjektiivide jaoks.

On arutletud, et suhtetüüpide arv sõltub paljuski just sõnaliigi eripärast. Adjektiividel võibki tähendus muutuda olenevalt sellest, millist substantiivi tähenduskomponenti see rõhutab ja millist tüüpi substantiivi täiendina esineb (Tuulik 2014: 307). Samuti kannab grammatiline vormistus alati mingit osa tähendusest (Pajusalu 2009: 82). Seega võib öelda, et olenemata leksikaalse semantika teooriate rohkusest on selge, et püüded semantiliste jaotuste vallas kukuvad mitmeski mõttes läbi, kui neid rakendatakse relatsioonilises võrgustikus ehk siis praktilisel tasandil. Siiski vajavad paljud keeletehnoloogia rakendused spetsiifilist semantilist esitust – sellist, mis võtaks arvesse mõiste koos tema kõigi võimalike semantiliste suhetega.

Leksikosemantilised seosed on keeleteadusest ja leksikograafiast tuttavad, seal rakendatakse neid leksikaalsete üksuste vahel. *Wordnet*'is on semantilised suhted pigem leksikaliseerunud mõistete vahel, ehkki

peaaegu kõigis *wordnet*'ides eristatakse ka antonüümi suhet leksikaalsete üksuste vahelisenä.

Kuigi *wordnet*'is kasutatavate suhete nimetused on samad kui leksikograafias üldiselt, pole lihtne kanda keeleline arusaam sõnade (või sõnaühendite) semantilisest seosest üle mõistetele või sünohkadele. Olulisemad suhted *wordnet*'is, mida nimetatakse ka põhisuheteks (ingl *constitutive relations*), on sünonüümia, hüperonüümia ja osa-terviku suhted. Poola lingvistid on *wordnet*'i ülesehituse kohta piltlikult öelnud: „Sünonüümia moodustab *wordnet*'i nurgakivi, hüperonüümia tema selgroo ning osa-terviku suhe vajaliku ühendusliimi“ (Maziarz jt 2013). Need suhted määravadki ära kogu *wordnet*'i konstruktsiooni iseärasuse.

Samuti on Eesti Wordnetis laias laastus kahte tüüpi semantilisi suhteid. Esimesed neist on põhisuhted, mille abil ühendatakse kaks sünohka (nt hüperonüümia, osa-terviku suhe). Teine tüüp suhteid on leksikaalsed suhted, mille abil ühendatakse kaks sõna (nt antonüümia).

Semantiliste suhete täieliku nimekirja sai Eesti Wordnet kaasa EuroWordNeti projektist ja seda pole siiani muudetud, sest on paljusk tinitud *wordnet*'i töövahendi jäikusest, aga ka segadusest suhete olemusest arusaamisel. Kokku on Eesti Wordnetis 51 suhet tüüpi, sh põhitüüpide alltüübid. Alljärgnevas tabelis on toodud peamised suhet tüübid kõrvutatuna nii Princetoni WordNeti, EuroWordNeti kui ka Eesti Wordneti põhjal. Neist viimases kahes eristatakse meronüümiat ja holonüümiat ning rollisuhet puhul ka vastavaid all-liike (agenti, kohta, materjali jms).

Princetoni WordNet	EuroWordNet	Eesti Wordnet
sünonüümia	sünonüümia lähisünonüümia	sünonüümia lähisünonüümia
antonüümia	antonüümia lähiantonüümia	antonüümia lähiantonüümia
hüponüümia- hüperonüümia	hüponüümia- hüperonüümia	hüponüümia- hüperonüümia
meronüümia- holonüümia	meronüümia-holonüümia	meronüümia- holonüümia
troponüümia	verbide hüponüümia- hüperonüümia	verbide hüponüümia- hüperonüümia
põhjussuhe (<i>causes</i>)	põhjussuhe	põhjussuhe

tuletussuhe (<i>derived from</i>)	tuletussuhe	tuletussuhe
<i>pertainymy</i>	–	–
sarnane (<i>similar to</i>)	–	–
partitsiip	–	–
<i>entailment</i>	rollisuhe (<i>role</i>)	rollisuhe
–	<i>has_subevent</i>	<i>has_subevent</i>
atribuudisuhe	<i>be_in_state</i>	<i>be_in_state</i>
vaata ka	<i>fuzzynymy</i>	<i>fuzzynymy</i>

Princetoni WordNetis mõeldakse pertonüümide (ingl *pertainymy*) all nimisõnast tuletatud omadussõnu, nagu *finantsiline*, *intellektuaalne*. Iga pertonüüm on seotud nimisõna või tegusõnaga, mis EuroWordNetis ja Eesti Wordnetis on seostatud leksikaalse suhte 'derived from' ('tuletatud') kaudu, nt omadussõna *finantsiline* 'is_derived_from' ('on tuletatud') nimisõnast *finantsid*.

Princetoni WordNetis pole verbileksikoni hüperonüümia ka siiski päris noomenite oma sarnane. Seal nimetatakse vastavat seost troponüümiaks, mis näitab, mil viisil on üks verb spetsiifilisem ja tähenduse poolest kitsam kui teine (Beckwith jt 1990). Eesti Wordnetis, aga ka näiteks saksa GermaNetis (Kunze 1999) ja poola plWordNetis (Piasecki jt 2009) sellist eristust ei tehta, tegemist on üldiselt ikkagi hüperonüümiaga. Näiteks verbi *kõndima* alammõisteteks on *sumpama*, *tammuma*, *marssima*, *tuikuma*, *lonkima* jne.

Wordnet'i kasutamine mitmes loomulikku keelt töötlevas rakenduses on selgelt näidanud hierarhiliste suhete olulisust. Seda, millised teised suhted arvesse võtta, pole kerge otsustada, sest pole ühtset universaalset leksikograafilist kriteeriumi. On ka selge, et suhted on keeliti väga erinevad (Cruse 2004: 143).

Võrreldes Princetoni WordNetiga (Maziarz jt 2013 andmete põhjal) on Eesti Wordnetis kasutusel rohkem suhtetüüpe – kokku 51. See on ka põhjus, miks Eesti Wordnetis on hüperonüümia kasutusprotsent kõigest ligikaudu 28 võrreldes Princetoni WordNetiga, kus on kõige olulisem just hüperonüümia, mis moodustab 77,2% kõikidest suhetest. Princetoni WordNetis võib veel ära märkida osa-terviku suhte suurema osakaalu võrreldes Eesti Wordnetiga, muud suhted moodustavad Princetoni WordNetis

väikese osa. Eesti Wordnetis on aga ka kasutusel üpris palju rollisuhteid ning hāgussuhteid, mida Princetoni WordNetis ei leidugi.

Semantilistel suhtel on nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt keskne roll *wordnet*'i ülesehituses ja andmebaasi rakendustes. Eesti Wordneti koostamisel kasutatud leksikosemantilised suhted võimaldavad teostada mõistelise sõnaraamatu ideed – kõik keele mõisted on võimalik omavahel siduda semantiliste suhete abil. Mõnda neist suhetest on sūnohulkade sidumisel hōlpsam määrata, mõnda mitte. Edasises keskendutakse suhetele, mis Eesti Wordneti koostamisel on kõige rohkem arusaamatusi tekitanud.

3.1. Sūnonūūmia

Sūnonūūmia on fundamentaalne suhe enamiku *wordnet*'ide jaoks. Princetoni WordNetis nimetatakse sūnonūūmiat „pōhiliseks semantiliseks suhteks“, sest sūnonūūmsed sõnad moodustavad sūnohulga ja kõik selle liikmed osutavad leksikaliseerunud mõistele. Sūnohulga moodustavad keeles iseseisvalt eksisteerivad täistāhenduslikud sõnad, ainult et sūnohulga piires peaksid nad olema mõisteliselt ekvivalentseid.

See, et sõnu vōib sūnonūūmsuse alusel tervikmōisteteks koondada ja ülejāānud suhteid (nagu hūponūūmia-hūperonūūmia) viimaste najal kāsitleda, luues niimoodi kirjeldatavas keeles realiseeritud mentaalsest leksikonist suhteliselt selge ja korrastatud pildi, oligi George Milleri alusidee (1998). Sūnohulkade loomise ja sellest hargneva tāhenduspōhise hierarhilise esituse idee levis kiirelt, kuigi mõistelisi, keelest sõltumatuid tesauruseid oli pūütud teha varemgi (nt Roget' tesaurus³). Esialgu selge ja sūsteemsena nāiv sūnohulkadest hargnev tāhendusvōrgustik on ülejāānud suhete määramisel pigem probleemide allikaks. Ūks neist probleemidest ongi hāgusus, selgelt määratavate piiride puudumine.

Ūhes sūnohulgas olevate sõnade ehk tāsissūnonūūmide vahetuse puhul peab tāhendus kontekstis jāāma samaks (Miller 1998: 23; Cruse 2002: 489). Perfektset sūnonūūmiat esineb aga loomulikus keeles āärmiselt harva – stiili- ja tāhendusvarjundeid on liialt palju – seetōttu sisaldab leksikon hulganisti sūnonūūme, mis on piiratud asendatavusega. Enamikus *wordnet*'ides on kasutusel ka osa- vōi lāhisūnonūūmia seos, mis leiab sagedast kasutust. Siia kuuluvad mitmesugused stiilivarjundid, intensiiv-

³ Roget's International Thesaurus of English Words and Phrases. New York: Thomas Y. Crowell, 1922.

susastme erinevus (*ilus – kena*), sotsiaalsete gruppide erinevused (*ema – mutt*) jms. Osa- või lähisünonüümia (Princetoni WordNetis on suhte nimetus 'see_also'; EuroWordNetis ja Eesti Wordnetis 'near_synonym') tähendab, et sünonüümsete sõnade tähendused langevad kokku vaid mõnes kontekstis või seal, kus nende omavaheline asendamine ei muuda lause tõeväärtust, nt *kosmoselaev – kosmoserakett*, *nässu – katki*, *küna – lootsik*, *ajakirjanik – saatejuht*. Aga näiteks sünonüümipaaris *nali – temp* tuleb sõna *temp* tähenduses esile tahtlik planeeritud tegevus, kuid *nali* iseenesest võib olla ka juhuslik.

Semantilise sarnasuse kindlakstegemiseks kasutatakse mitmesuguseid meetodeid. Saab rakendada lingvistilisi kontrollteste, nagu on pakkunud lingvistid (nt Cruse 1986): *kui ta/see on X, siis ta/see on ka Y*. On võimalik teha teste keelekasutajaid intervjuerides, kuid see töö on äärmiselt ressursirohke. Küsitlustele lisaks on tulnud järjest rohkem arvutiteaduslikke lähenemisi, nagu distributiivne semantika kui leksikaalse semantika tööriist, mis võimaldab konstrueerida tähenduskirjeldusi sõnade esinemuse põhjal ulatuslikes tekstikorpustes. Rakenduslikust küljest saab esile tuua näiteks töövahendi WordNet: Similarity (Potsma, Vossen 2014), millega saab mõõta semantiliselt sarnaste mõistete kaalu. Viimased on keelest sõltumatud mõõtmisviisid, kuid väidetavalt toetavad paljuski inimese keelelist intuitsiooni.

Võrdselt keeruline on defineerida sünohulka sünonüümia kaudu ja sünonüumiat sünohulga kaudu (Maziarz jt 2013). Artiklis „On wordnets and relations“ (Piasecki jt 2013) kirjutatakse, et sünohulga moodustamine on osutunud raskeks ülesandeks ja seetõttu loodetakse pigem *wordnet*'i koostaja intuitsioonile. Intuitsioon on aga teadupärast kõigil erinev ja seetõttu on ka sünohulki moodustatud üsna erinevalt. Selle tõttu on *wordnet*'i koostajad nõrgendanud sünonüümia määramise kriteeriume. Sünohulga definitsioon on siinses kontekstis järgmine: kogum (lähi)sünonüüme, mis osutab leksikaliseerunud mõistele ja mille tähendust jagavad kõik sünohulga liikmed. Lisakriteeriumina peavad sünohulgad jagama samu hüponüüme ja hüperonüüme ning holonüüme ja meronüüme (Piasecki jt 2009). Seega on sünohulgad moodustatud nii täissünonüümia kui ka osasünonüümia alusel.

Sünohulkade tekitamisel on oluline meeles pidada ka kriitikat *wordnet*'ide liigse granuleerituse ehk üleeristamise kohta (Jiamjitvanich, Yatskevich 2009). Kui kõik stiilivarjundiga ning peaaegu sarnase või

osasünonüümiaga tähendused eri mõistetes liigitada, siis muutuvad tähendused liialt üleeristatuks ning *wordnet* loomuliku keele rakendustes keeruliselt kasutatavaks. Näiteks SentiWordnet⁴, millel on infot ka emotsionaalse hinnangu kohta (st mõistel on juures märgend positiivne, negatiivne või neutraalne) ja mida kasutatakse tekstide meelestatuse analüüsis, jääb kimpu emotsionaalsuse määramisega, sest ei suuda tähendusi eristada.

3.2. Hüponüümia ja hüperonüümia

Kirjeldada sõnu või mõisteid ülemmõistete kaudu on sõnastikes üsna tavapärane moodus, kus seletustes on peasõnaks tihti hüperonüüm, ehkki võib leida ka hüponüüme (Svensén 2009: 218–219, 249). Tuntud leksikograaf Sue Atkins on osutanud, et oleks ideaalne, kui kõik seletused oleksid antud ülemmõistega (Atkins, Rundell 2008: 146). Ka *wordnet*'is on peale sünonüümia hierarhilised suhted kõige olulisemad ja seda mitmel põhjusel. Üks põhjusi on inimeste vajadus struktureeritud info järele. Teine põhjus on rakenduslik – arvutiprogrammid vajavad infot just maailmateadmiste liigitamise kohta, et saaks hõlpsasti liikuda üldisemalt spetsiifilisemale. Näiteks kui infootsiprogrammiga otsida sõna *mamba*, saame tulemuseks, et tegemist on roomajaga ja see kuulub ühte klassi teiste roomajatega, nagu *püüton*, *varaan*. Kolmandaks on arvutisõnastikus oluline andmete töödeldavus ehk siis ei piisa ainult definitsioonis olevast ülemmõistest, mida arvuti ei suuda kiirelt üles leida.

Hüponüümia ja hüperonüümia on semantiline suhe, mis esildub nimisõnade, tegusõnade ja osaliselt ka omadussõnade vahel. Selle suhte kindlakstegemiseks kasutatakse järgmisi testlauseid.

X on Y, aga Y pole ainult X.

Kask on puu, aga puu pole ainult kask.

Kui A pole Y, siis ei saa ta olla ka X.

Kui kass pole loom, siis ei saa ta olla ka lemmikloom.

Uurimustes (nt Hicks ja Herold 2009) on osutatud sellele, et mõni hüperonüüm on oma olemuselt jäigem (ingl *rigidity*) ja mõni mitte. Kindlakstegemiseks kasutatakse testküsimusi.

⁴ SentiWordneti koduleht, vt <http://sentiwordnet.isti.cnr.it/>.

Kas X on alati või ilmtingimata Y?

Kas Xi saab peatada olemast Y?

Nii on kass alati teatud loom ja mõnel juhul võib ta olla ka lemmikloom (kuigi mitte alati, sest nt hulkuvad kassid ei ole mitte kellegi lemmikloomad). Sellisel juhul võib kass olla lemmiklooma rollis, st on hoopis seotud rollisuhtega.

Mõisteid, mis paiknevad sama taseme hüponüümidenä ühe ja sama hüperonüümi all, nimetatakse kaashüponüümideks (ingl *co-hyponym*). Näiteks *harakas*, *ronk* ja *varblane* on omavahel kaashüponüümid ja paiknevad ühise hüperonüümi *lind* all. Kaashüponüümia rusikareegel on seega *X ja Y on mõlemad Z-id*. Kuidas eristada omavahel kaashüponüüme, peaks välja tulema teistest mõiste sisu edasiandvatest suhetest, kuid alati pole see nii. Näiteks on üldkeelse mõiste 'koer' alla koondatud *juhtkoer*, *ajukoer*, *jahikoer*, *õuekoer*, *toakoer* – teatud funktsiooniga koeratüübid, ja neile lisaks *koeralita*, *spits*, *krants*. Ehkki sedasorti kaashüponüümid ei jaga alati samu selgeid kriteeriume, et ühes taksonoomias esineda, on Eesti Wordnetis need siiski koos. Hägususest hoolimata ei ole neid võimalik ka mujale hierarhiasse panna, kuna kuuluvad samasse semantilisse välja.

Mõnikord pole hierarhilise kooskõla jaoks keeles olemas leksikaliseerunud mõisteid, mistõttu võib loogilisse järjestusse jääda tühimik. Võimaluse korral täidetakse see tehnilikult loodud vahemõistega. Näiteks on Eesti Wordnetis paljude alammõistetega sünohulgad 'seisund, seisukord, seis, olek', mis moodustab hierarhiapuu 102 esimese astme alammõistega (kõiki alammõisteid kokku on 2761). Sünohulk 'inimene, inimolend, indiviid, isik' moodustab hierarhiapuu 431 esimese astme alammõistega (kokku 6424 alammõistet). Selleks, et koondada hierarhiasse tähendusvälja poolest kokku kuuluvaid sõnu, loodi neis hierarhiias vaheastmed 'psüühiline seisund' (mille all on *paanika*, *katarsis*, *amneesia*, *enesekindlus* jms) ning 'õnnetu inimene' (koos sõnadega *hädavares*, *hädasolija*, *nohik*, *patuoinas* jms).

Teinekord võib tekkida probleeme ka hüperonüümia määramisega, täpsemalt sobivaima ülemmõiste valimisega, sest püütakse jälgida, et võimaluse korral oleks igal mõistel vaid üks hüperonüüm (Atkins, Rundell 2008: 146). Näiteks mõiste 'neuropediaatria' puhul tekib küsimus, kas selle arstiteaduse haru ülemmõiste oleks pigem *pediaatria* või *neuroloogia*. Eeldatakse, et liitsõna teine osis on ülemmõiste, aga „Meditsiinisõnas-

tiku“ seletuses väidetakse, et tegu on pigem neuroloogia haruga, millega pediaatrid tegelevad.

Samamoodi kui saksa GermaNetis rakendatakse Eesti Wordnetis hierarhilist seost adjektiivide puhul. Kui GermaNetis on hierarhiasse pandud kõik adjektiivid, siis eesti omas ainult üksikud, tavaliselt liitsõna ühe osise järgi (nt *kadedad* alammõiste on *armukaded*; *lahke* alammõiste *külalislahke*). Samasugust loogikat on järgitud ka adverbide puhul, nt *kadedalt* ja *armukadedalt*.

3.3. Holonüümia ja meronüümia

Meronüümia ja holonüümia on osa-terviku suhe ning koos hüponüümia-hüperonüümiaiga koondab see mõisted küll ühisesse semantilisse välja, kuid pole leksikograafias nii sagedasti kasutusel kui sünonüümia ja muud hierarhilised suhted (Murphy 2003: 123).

Holonüümia ja meronüümia puhul on tegemist samuti hierarhilise leksikaalse suhtega, mille puhul iga alumise sõlme mõiste on enda suhtes ülemise mõiste osa. Alumine mõiste on endast vahetult ülalpool oleva mõiste suhtes meronüüm, ülemine mõiste alumise suhtes aga holonüüm. Loogiliselt järjekindla meronüümia puhul kehtivad järgmised testlaused.

Y on X-i osa;

X-il on Y;

X koosneb Y-i(de)st;

X-il on Y(-id).

Klassikaline näide on mõiste 'keha' kui holonüüm ja kehaosi tähistavad mõisted kui selle meronüümid. Meronüümiale on iseloomulik pööratavus – kui *rool* on *auto* osa, siis *auto* osa on *rool*. Meronüümia puhul eristatakse mitmeid alltüpe, nagu näiteks: 'on millegi osa' (*kõvaketas* – *arvuti*), 'on liige' (*sõdur* – *sõjavägi*), 'on tehtud materjalist' (*puu* – *uks*), 'on mingi koha osa' (*klass* – *kool*) ja 'on osa mingist portsjonist' (*leivakäär* – *leib*).

Mõnikord on raske teha vahet hüperonüümia ja meronüümia vahel, näiteks seltsi, liiki kuuluvate taimede, lindude jt puhul. Tekib küsimus, kas *flamingo* on *flamingolaste* hüponüüm või on üks osa *veelindudest*? Või siis on *flamingo* pigem *veelinnu* hüponüüm ja üks *flamingolaste*

hulka kuuluv linnuliik? Princetoni WordNetis on näiteks konkreetseid linnuliigid *liigi* hüponüümid ning üldkeelse mõistega 'lind' on nad seotud üpriski ebaühtlaselt. Ka Eesti Wordnetis on olukord nii lindude, loomade kui ka taimedega ebaselge. Probleem seisneb osalt just selles, et Eesti Wordnet on üldkeelest arenenud palju kaugemale ja spetsiifilisematesse valdkondadesse. Siiski tuleb ka spetsiifilised mõisted siduda üldkeele mõistetega.

3.4. Rollisuhe

Kasutussageduselt teisel kohal olev suhe Eesti Wordnetis on rollisuhe. Princetoni WordNetist rollisuhet ei leia, see võeti eestikeelse andmebaasi jaoks kasutusele EuroWordNeti projekti raames. Rollisuhe on oluline funktsionaalne suhe, mille abil on võimalik mõiste sisu veelgi täpsemini avada. Semantiline rollisuhe on suhe nimisõna ja tegusõna vahel, aga ka nimisõna ja nimisõna vahel. Tihti ei pruugi pelgalt hüperonüümia olla piisavalt informatiivne, näiteks mõisted 'ristima' ja 'vader'. Mõiste 'ristivanem' puhul iseloomustab sellele määratud rollisuhe (agendiks on *vader*, *ristivanem*) verbi *ristima* rohkem kui viimase ülemmõisteks olev *panema* (täheenduses 'määrama kedagi kellekski'). Rollisuhet määratakse olenevalt situatsioonist, võimalikud suhted on järgmised.

- Agent – temaatiline roll, mis osutab tegevuste, protsesside ja seisundite agentidele. Eesti Wordnetis on *ja*-tegijanimed verbidest automaatselt moodustatud, mistõttu on suhe tegijanime ja verbi vahel enamasti süstemaatiline (*liikuma* – *liikuja*).
- Patsient – keegi/miski, kes midagi läbi teeb või läbi elab (*õppima* – *õppija*).
- Koht – kus midagi juhtub (*õpetama* – *kool*).
- Instrument – osutab vahendile, millega mingit tegevust ellu viiakse (*haamer* – *haamerdama*; *naelutama*).
- Suund – koht, kust või kuhu liikumine on suunatud (*külastama* – *koht*).
- Viis – kuidas midagi toimub (*norskab* – *kõvasti*).
- Lähtekoht – kust midagi saab alguse (*võistleva* – *start*).
- Sihtkoht – koht, kuhu keegi satub või midagi teeb (*põrand* – *kukkuma*).

Neid all-liike võib olla rohkemgi, nt plWordNetis on situatsioonis osalevateks seosteks määratud veel lisaks produkt, aeg ja objekt (Maziarz 2011). Rollisuhete iseloomulikuks omaduseks on pööratavus. Näiteks kui mõistega 'kõnelema' kaasneb tegija *kõneleja*, siis kehtib pöördosus – *kõneleja* mängib rolli mõistes 'kõnelema'. Agendi ja instrumendi rollisuhete määramisel on Eesti Wordneti tegijad olnud üpris süstemaatilised. Küll aga on ebaühtlane kaasneva koha määramine – kaasneva kohana on *tootmise* puhul *tootmisruum* ja näiteks *pimesoolepõletiku* puhul *pimesool*, *seinataldriku* puhul on kaasnev koht *sein*. Piek Vossen (2002) pakub testi, kuidas kontrollida kaasneva koha osu kehtivust: *X on koht, kus Y juhtub/toimub*. Seda järgides on võimalik välja arvata kaasneva koha osustest viimane näide, kuid ilmselt on vaja leida sellele mõni muu sobivam osus.

3.5. Hägussuhe

Assotsiatsioonid keele semantilises ruumis tunduvad olema lõputud. Hägussuhe (ingl *fuzzynymy*), nagu nimetuskäänd, on täpsustamata osus ja osutab semantilisele assotsiatsioonile, mis on keelekõneleja jaoks ilmne, sest see võib vihjata teatud semantilisele väljale, millega mõiste seotud on (Svensén 2009: 210). Hägussuhte saab määrata ka sõnaliikide vahel, sellega võib ühendada näiteks nimisõna ja nimisõna, nimisõna ja omadussõna või nimisõna ja tegusõna.

Hägussuhteid esineb Eesti Wordnetis olevate mõistete vahel palju (u 9% kõigist määratud osustest). Oleme arvamisel, et pigem fikseerida mõistete seotus hägussuhtena, kui jätta mõisted sidumata, sest neid osusid on hiljem võimalik automaatselt muuta või eemaldada. Samas puuduolevate osuste lisamine kõigi andmebaasis olevate mõistete vahele on üsna ajamahukas töö. Kui hägussuhteid lähemalt uurida, selgub, et joonistuvad välja kindlad grupid, teatud tüüpi võimalikud osused. Järgnevalt mõni näide selliste osuste kohta.

- Osused, mis on töötajate ja nende töökohtade vahel (*linnapea* – *raekoda*; *kuraator* – *muuseum*; *arst* – *haigla*; *kiirabi* – *kiirabi*; *sotsiaalpedagoog* – *kool* jms). Mõningatel osustel, kui mõiste looja arusaam ja keeleline vaist on nii õelnud, on neid käsitletud ka kui koha meronüümiat tähistavat osust, nt *haigla* 'has *_meronym_location*' *arst*, kuid osa-terviku osu määramise testlausete *Y on X-i osa*; *X-il on Y*; *Y koosneb X-i(de)st*; *Y-il on X(-id)* järgi *arst on*

haigla osa; haiglal on arst; haigla koosneb arstidest; haiglal on arstid, ning see ei tundu olevat korrektne suhe.

- Mõistepaar 'aednik' – 'aed' kuulub samuti siia kategooriasse, aga kas ka *aednik – aednikumaja*? Aednikumaja on maja, kus juhtumisi elab aednik ja ei pruugi kuuluda tingimata aedniku elukutse juurde.
- Suhted tegevuste ja nende toimumiskoha vahel (*spordiväljak – sport; promenaad – jalutuskäik*). Enne leksikosemantilise suhte määramist tuleb maailmateadmusele toetudes vastata küsimusele, kas sport on spordiväljaku osa või spordiväljakul on sport.
- Ainevaldkonnad, mis on seotud selle ala spetsialistidega või kohaga, kus sellega tegeletakse (*muuseum – museoloogia; bioloogia – bioloog jms*).
- Esemed, mis kuuluvad kellegi või millegi juurde ja kirjeldavad tema teatud eripärasusi (*postiljon – postikott; arst – stetoskoop; arvuti – arvutioskus*).
- Esemed, mille abil saab midagi parandada, muuta või teha (*kätgut kui haavaõmblusniit – haav; ilmutusaine, ilmuti – fotograafia, fotondus*).
- Ese mingiks otstarbeks, mingi funktsiooniga (*soova⁵ – õllenõu; ravim – ravimiuuring*).
- Liigitamatud, kuid samasse tähendusvälja kuuluvad hægussuhtega mõisted (*kool – koolivorm; kool – koolitarbed; labor – laborihiir*).

Hægussuhe kipub esilduma eri sõnaliikide vahel ja eri semantiliste kategooriate vahel. Osa siintoodud hægussuhetest võiks muuta kas rollisuhteks või osa-terviku suhteks, nt töökoht ja töötaja, tegevus ja tegevuskoht, tegevus ja selle juurde kuuluvad atribuudid. Samas on Eesti Wordnetis mingis osas hægussuhetena määratud ka väga vabu tähendusseoseid (*arst – varesejalg, kirbukiri*), mille assotsiatsioon jääb kaugeks, mõisted ei kuulu samasse tähendusvälja ja seetõttu tuleks neid käsitleda kui vigu. Sellega seonduv töö kvaliteedi parandamise eesmärgil käib Eesti Wordneti täiendamisel pidevalt.

⁵ Soova – õllenõu rest (EKSS).

4. Kokkuvõte ja edasised plaanid

Wordnet-tüüpi arvutisõnastikes on kõik mõisted omavahel ühendatud semantiliste suhetega. Eesti Wordneti maht on aasta-aastalt suurenenud, ületades praegu 72 000 mõiste piiri, semantilisi suhteid on nende vahel üle 230 000. Töö käigus on esile kerkinud vajadus semantiliste suhete määramist täpsustada, et saaks üle kontrollida andmebaasis kajastuv hetkeseis ja et juhised oleks uute mõistete sisestamiseks piisavalt selged. Artiklis käsitletud temaatika hõlmabki Eesti Wordneti hetkeseisu, mille põhjal on keskendunud semantiliste suhete määramise probleemidele. Eesti Wordnetti on algusest peale koostatud n-ö alt-üles-põhimõttel. See tähendab, et kõrvale on jäetud täisautomaatne koostamine – kõigile *wordnet*'idele eekujuks oleva Princetoni WordNeti tõlkimine. Pigem on Eesti Wordneti koostamisel lähtutud eesti keelele eripärastest semantilistest suhetest ning põhimõtetest lisada mõistete vahele võimalikult palju semantilisi suhteid.

Artiklis leidsid käsitlemist leksikosemantiliste suhete erijuhud, mis mõnel juhul viitavad mõiste hāgusale sisule ning mõnel juhul ka suhte enda mitmetimõistetavusele. Esitatud näidetega probleemid on aluseks Eesti Wordnetis sisalduvate vigade süstematiseerimisele ja parandamisele. Leksikosemantilised suhted erinevad küll keeliti, aga ka ühe keele *wordnet*'i koostajate endi arusaamad võivad suuresti erineda. Jõudsime tõdemusele, et oleks hea, kui leksikograafil oleks olemas juhendid, n-ö väljatöötatud lingvistilised testid, mis aitaksid mõistetevahelisi seoseid kinnistada. Ka siinse artikli tarbeks näidete läbivaatamine aitas andmebaasis olevat süstematiseerida ja üldist arusaama ühtlustada.

Suurimad probleemid semantiliste suhetega Eesti Wordnetis on olnud järgmised.

- Entsüklopeediline klassifikatsioon vs. üldkeel ja sellest eristusest tulenevad suhted.
- Sõnatähenduste vabu assotsiatsioonid kiputakse käsitlema kui semantilist suhet ja need fikseeritakse kui hāgussuhted, kuigi semantilise suhte lisamine taolisse andmebaasi on otstarbekas ainult siis, kui seostatavad mõisted kuuluvad samasse semantilisse välja. Samas on argument seegi, et suhteid andmebaasist eemaldada on lihtsam, kui neid juurde tekitada.
- Valdkonnasuhte puudumine Eesti Wordnetis. Valdkonnasuhte kannab sama ideed, mida leksikograafias kannavad üldiselt semantilised tüübid. Arvutileksikoloogilist eesmärki silmas pidades

võivad semantilised tüübid olla uurijale abiks polüseemsete sõnade analüüsil, eriti süstemaatilise polüseemia selgitamisel (Langemets 2010: 252). Ühtlasi võivad semantilised tüübid sõnaraamatutöös olla ka praktiliseks abivahendiks sõna semantika kodeerimisel. Kui teatud sõnade tähenduste vahelduses ilmnev regulaarsus on juba kindlaks tehtud, siis võib vastavaid malle kodeerides sõnaraamatus semantilise info esitust korrastada ning näidata ja selgitada sõnatähendustevahelisi loogilisi seoseid (Langemets 2010: 252; Tuulik 2014).

Eesti Wordneti koostamisel tuleks tulevikus silmas pidada kahte suuremat eesmärki – kvaliteetne mõisteline sõnastik eesti keele kohta ning kvaliteetne mitmekeelne arvutiressurss. Praegu keskendutaksegi eesti andmebaasi töös ingliskeelsete seoste kontrollile, sest üha suureneb huvi siduda omavahel eri keelte *wordnet*'e. Princetoni WordNeti suurus, 120 000 mõistet, on väga üksikute keelte puhul saavutatud, Eesti Wordnet oma mõistehulgaga on üsna keskmisel tasemel.

Töö Eesti Wordneti koostamisel jätkub nii sisuliselt (leksikosemantiliste suhete teooria ja praktikaga) kui ka mahuliselt. Loomuliku keele leksikosemantilist süsteemi pole mõttekas kirjeldada ainult analüütilisel teel, vaid pigem tuleks töötada pidevalt läbi kõik üksikjuhtumid praktilisel tasandil. Samuti tuleb *wordnet*'i headust pidevalt tõestada ja hinnata keeletehnoloogiliste rakenduste najal.

Kirjandus

- Ahlswede, Thomas, Martha W. Evens 1988.** A lexicon for a medical expert System. – Relational Models of the Lexicon. Ed. Martha W. Evens. New York: Cambridge University Press, 97–111.
- Atkins, Sue, Michael Rundell 2008.** Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press.
- Beckwith jt 1990** = Richard Beckwith, Christiane Fellbaum, Derek Gross, George A. Miller. WordNet. A lexical database organized on psycholinguistic principles. – Using On-line Resources to Build a Lexicon. Ed. Uri Zernik. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 211–231.
- Bejar jt 1991** = Isaac I. Bejar, Roger Chaffin, Susan Embretson. Cognitive and Psychometric Analysis of Analogical Problem Solving. New York: Springer-Verlag.

- Budanitsky, Alexander, Graeme Hirst 2006.** Evaluating WordNet-based measures of lexical semantic relatedness. – *Computational Linguistics* 32 (1), 13–47.
- Cruse, Alan D. 1986.** *Lexical Semantics*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, Alan D. 2002.** *Lexicology. An International Handbook On the Nature and Structure of Words and Vocabularies*. 1. Walter de Gruyter GmbH.
- Cruse, Alan D. 2004.** *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. New York: Oxford University Press.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. 2009.** „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (30.04.2015).
- Evens, Martha W. (ed.) 1988.** *Relational Models of the Lexicon*. New York: Cambridge University Press.
- Fellbaum, Christiane 1998.** *WordNet. An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Geeraerts, Dirk 2010.** *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198700302.001.0001>.
- Hicks, Amanda, Axel Herold 2009.** Evaluating Ontologies with Rudify. – *Proceedings of the International Conference on Knowledge Engineering and Ontology Development (KEOD '09)*, Funchal – Madeira, Portugal, October 6–8, 2009. INSTICC Press, 5–12.
- Jiamjitvanich, Kanjana, Mikalai Yatskevich 2009.** Reducing polysemy in WordNet. – *Proceedings of OM*.
- Kahusk jt 2010 = Neeme Kahusk, Kadri Kerner, Kadri Vider.** Enriching Estonian WordNet with derivations and semantic relations. – *Baltic HLT Proceedings: Human Language Technologies – the Baltic Perspective*. Riga (Latvia) October 7–8, 2010. IOS Press (Frontiers in Artificial Intelligence and Applications), 195–200.
- Kilgarriff, Adam 2000.** WordNet. An electronic lexical database. Review. – *Language* 76 (3), 706–708. <http://dx.doi.org/10.2307/417141>.
- Kunze, Claudia 1999.** Semantics of verbs within GermaNet and EuroWordNet. – *Proceedings of the workshop at 11th European summer school in logic, language and information*. Ed. E. Kordoni, 189–200.
- Langemets, Margit 2010.** *Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus keelevaras*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lyons, John 1977.** *Semantics*. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139165693>, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620614>.

- Maziarz, Marek 2011.** Semantic Relations among Nouns in Polish WordNet Grounded in Lexicographic and Semantic Tradition. (= Cognitive Studies 11.) http://www.site.uottawa.ca/~szpak/selected_publications_for_download/Wordnet/CS%2011%2010-Maziarz-Piasecki-Szpakowicz.pdf (29.12.2014).
- Maziarz jt 2013** = Marek Maziarz, Maciej Piasecki, Stanisław Szpakowicz. The chicken-and-egg problem in wordnet design: synonymy, synsets and constitutive relations. – *Language Resources and Evaluation* 47 (3), 769–796.
- Meditisiinisõnastik** = Meditsiinisõnastik. Eestikeelsed terminid koos seletuste ning ladina, inglise ja soome vastetega. 2004. 2., uuendatud trükk. Toim. Sirje Ootsing, Laine Trapido. Tallinn: Medicina.
- Melčuk, Igor, Aleksandr Žolkovsky 1988.** The explanatory combinatorial dictionary. – *Relational Models of the Lexicon*. Ed. Martha W. Evens. Cambridge: Cambridge University Press, 41–74.
- Miller jt 1990** = George A. Miller, Richard Beckwith, Christiane Fellbaum, Derek Gross, Katherine J. Miller. Introduction to WordNet. An on-line lexical database. – *International Journal of Lexicography* 3, 235–312.
- Miller, George A. 1998.** Nouns in WordNet. – *WordNet. An Electronic Lexical Database*. Ed. Christiane Fellbaum. Cambridge, MA: The MIT Press, 23–46.
- Murphy, Lynne M. 2003.** *Semantic Relations and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486494>.
- Niemi, Jyrki, Krister Linden 2012.** Representing the translation relation in a bilingual Wordnet. – *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC '12)*, Istanbul, Turkey, 21–27 May 2012, 2439–2446.
- Oliveira, Hugo Gonçalves, Paulo Gomes 2014.** Onto.PT: recent developments of a large public domain Portuguese wordnet. Anthology. – *Proceedings of the Seventh Global WordNet Conference (GWC 2014)*, Tartu, Estonia, January 25–29, 2014. Ed. Heili Orav, Christiane Fellbaum, Piek Vossen. Tartu: Tartu University Press, 16–22.
- Orav jt 2011** = Heili Orav, Kadri Kerner, Sirli Parm. Eesti Wordneti hetkeseisust. – *Keel ja Kirjandus* 2, 96–106.
- Pajusalu, Renate 2009.** Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Palmer, Martha 2009.** Semlink. Linking PropBank, VerbNet and FrameNet. – *Fifth International Workshop on Generative Approaches to the Lexicon (GL 2009)*. Pisa, Italy, 9–15.
- Pedersen jt 2013** = Bolette S. Pedersen, Lars Borin, Markus Forsberg, Neeme Kahusk, Krister Lindén, Jyrki Niemi, Niklas Nisbeth, Lars Nygaard, Heili Orav, Hirkur Rögnvaldsson, Mitchel Seaton, Kadri Vider, Kaarlo

- Voionmaa. Nordic and Baltic wordnets aligned and compared through „WordTies“. – Proceedings of the 19th Nordic Conference of Computational Linguistics (NODALIDA 2013), May 22–24, 2013, Oslo, Norway. Eds. Stephan Oepen, Kristin Hagen, Janne Bondi Johannessen. (= NEALT Proceedings Series 16, Linköping Electronic Conference Proceedings 85.) Linköping: Linköping University Electronic Press, 147–162.
- Piasecki jt 2009** = Maciej Piasecki, Stanisław Szpakowicz, Bartosz Broda. A wordnet from the ground up. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław. http://www.plwordnet.pwr.wroc.pl/main/content/files/publications/A_Wordnet_from_the_Ground_Up.pdf (29.12.2014).
- Piasecki jt 2013** = Maciej Piasecki, Stanisław Szpakowicz, Christiane Fellbaum, Bolette S. Pedersen. On wordnets and relations. – Language Resources and Evaluation 47 (3), 757–767.
- Potsma, Marten, Piek Vossen 2014**. What implementation and translation teach us. The case of semantic similarity measures in wordnets. – Proceedings of the Seventh Global WordNet Conference (GWC 2014), Tartu, Estonia, January 25–29, 2014. Eds. Heili Orav, Christiane Fellbaum, Piek Vossen. Tartu: Tartu University Press, 133–142.
- Saussure, Ferdinand de 1974 (1916)**. Cours de linguistique générale. Payot, Lausanne, Paris.
- Svensén, Bo 2009**. A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šojat, Krešimir, Matea Srebačić 2014**. Morphosemantic relations between verbs in Croatian WordNet. – Proceedings of the Seventh Global WordNet Conference (GWC 2014), Tartu, Estonia, January 25–29, 2014. Eds. Heili Orav, Christiane Fellbaum, Piek Vossen. Tartu: Tartu University Press, 262–267.
- Tuulik, Maria 2014**. Adjektiivide polüseemia korpuses ja sõnaraamatus. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 10. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 307–317. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa10.19>.
- Vider jt 2000** = Kadri Vider, Neeme Kahusk, Heili Orav, Haldur Õim, Leho Paldre. Eesti keele teaurus. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 127–152.
- Vossen, Piek (ed.) 1998**. EuroWordNet. A multilingual database with lexical semantic networks. Kluwer Academic Publishers Norwell.
- Vossen, Piek 2002**. EuroWordNet General Document. Version 3. Final. July 1, 2002. <http://www.vossen.info/docs/2002/EWNGeneral.pdf> (15.03.2015).

- Werner, Oswald 1988.** How to teach a Network. Minimal design Features for a cultural acquisition device or C-KAD. – Relational Models of the Lexicon. Ed. Martha W. Evens. New York: Cambridge University Press, 147–166.
- Õim, Haldur 1997.** Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim. Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 255–268.

Fuzzy lexical-semantic relations in Estonian Wordnet

HEILI ORAV, SIRLI ZUPPING,
KADRI VARE

This paper gives an overview of the principles of wordnets in general and focuses mainly on the Estonian Wordnet (EstWN). The latest version of EstWN consists of more than 72,000 concepts and 51 different lexical relations are used to form a network of more than 230,000 semantic relations between concepts.

The main relations that EstWN uses are hyperonymy, meronymy, involvement and fuzzynyms (in Princeton WordNet, for example, hyperonymy is the most implemented relation). Of course the richness of different types of relations creates problems and unclear determination of these relations. In case of hyperonyms the developers of EstWN have encountered problems in choosing preferably only one suitable hyperonym for each concept. When dealing with meronymy the more specific relations – involved location, involved direction (both source and target direction) – are inconsistently determined. There are, however, no significant problems with involved instrument and involved agent relations. In PWN there is no involved location of direction relation explicitly available. Meronymy relations are often associated with the problems of connecting encyclopedic concepts to those of general language, for example how to connect the concept ‘bird’ to a specific bird species.

In EstWN the general language vocabulary is well covered, specific domain vocabularies are also incorporated (architecture, medicine, economy etc.) and it would be useful to connect specific vocabulary to general language vocabulary. The paper proposes that the answer to this problem could be the complementary information provided from domain labels. The last semantic relation discussed in this paper deals with fuzzynymy, since this is the third used relation in EstWN. Fuzzynymy is a free association relation, but it is clear that some groups form out of the fuzzynymy relation that can be defined as new specific relations in Estonian.

Recently EstWN has become an increasingly used resource in Estonian language technology, and as such it is important to improve the quality and consistency of relations in addition to increasing the amount of concepts in EstWN in different domains.

Keywords: lexical semantics, computational lexicology, language resources, computational linguistics, Estonian

Heili Orav
arvutiteaduse instituut
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Juhan Liivi 2
50409 Tartu
heili.orav@ut.ee

Sirli Zupping
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
sirli.zupping@ut.ee

Kadri Vare
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Juhan Liivi 2
50409 Tartu
kadri.vare@ut.ee

DES- JA MATA-KONVERBI KASUTUSEST EESTI MURRETES¹

HELEN PLADO

Annotatsioon. Artikkel käsitleb konverbide kasutamist eesti murretes Tartu Ülikooli murdekorpuse morfoloogiliselt märgendatud tekstide põhjal. Konverbitarindid kui alistatud konstruktsioonid on peamiselt kirjakeele väljendusvahendid ja on küllaltki harvad suulises (murde)keeles, kus esinevad eelkõige lühemad ja kindlaks kujunenud kasutusega konverbikonstruktsioonid. *des*-tarindit kasutatakse analüüsitud murdematerjalis kõige sagedamini viisitähenduses (*läksid veereldes tüki maad*), *mata*-tarindit viisi- ja vahenditähenduses (*ilma märjase tegemata piäp siis arstima*). Murretes esineb nii implitsiitse kui ka eksplitsiitse tegevus-subjektiga konverbe, kuid eelnimetatud on tunduvalt sagedasemad. Eksplitsiitse tegevussubjektiga konverbe kasutatakse enamasti kindlaks kujunenud ühendeis, nt *kellegi nähes/kuuldes*, mis on saanud lisatähenduse 'kellegi juuresolekul', *üteldes* 'umbes' (saarte murdes), *X-i poole minnes / X-i poolt tulles* kohta näitavana. Implitsiitse tegevussubjektiga konverbitarindid aga sarnanevad tugevalt eesti ühiskeeke konverbitarinditega.

Võtmesõnad: eesti keel, süntaks, leksikaliseerumine, grammatiseerumine, komplekslause, sekundaartarind, konverb

1. Sissejuhatus

Konverb on infiniitne verbivorm, mille peaülesandeks on märkida adverbiaalset alistust (Haspelmath 1995: 3, 7). See sõltub süntaktiliselt teisest verbivormist, kuid ei ole selle seotud laiend (Nedjalkov 1995: 97), vaid on lauses vabaks laiendiks. See tunnus eristab konverbe infinitiividest, mis samuti võivad olla lauses adverbiaaliks, kuid erinevalt konverbidest on infinitiivid lauses seotud adverbiaaliks (st argumendiks) (Ylikoski 2003: 196–199). Näiteks lauses 1 on konverb ajamääruseks, mille esinemine lauses ei tulene põhilause öeldisverbi (*libisema*) valentsist.

¹ Uurimistööd on toetanud PUT 90 „Eesti murrete süntaks“.

- (1) *Bussist maha astudes* Mart libises ja kukkus.

Eesti keeles esinevad konverbidena *des-*, (*olles*) *nud-* ja (*olles*) *tud-* vorm ning nende eitava vastena ka *mata-* vorm. Siinne artikkel käsitleb vaid *des-*tarindit kui eesti keele tüüpilisimat konverbi ning eitavat *mata-*tarindit.

Konverbina toimivad vormid võivad olla kas kanoonilised või kvaasikonverbid. Kanoonilisteks konverbideks on tarindid, millel ei ole peale konverbifunktsiooni muid funktsioone, kuna aga kvaasikonverbid on polüfunktsionaalsed – nad toimivad konverbile lisaks ka muudes funktsioonides (nt partitsiibina). (Nedjalkov 1995: 102–103) Et eesti keele *des-*vorm saab lauses esineda vaid adverbiaalina, st see on alati konverb (vrd 2a ja 2b), siis on selle puhul tegemist kanoonilise konverbiga, kuna aga *mata-*tarind on kvaasikonverb – peale konverbi adverbiaalse funktsiooni (3a) võib see lauses toimida ka partitsiibi funktsioonides: atribuudi (3b), predikatiivi (3c) ja predikatiivadverbiaalina (3d). Artiklis käsitletakse vaid konverbina toimivaid *mata-*tarindeid, st näidetes 3b–3d esitatud kasutusjuhud jäävad käsitlusest välja.

- (2a) Laps läheb *hüpeldes* minust eemale.
(2b) *Mulle jäi meelde lapse *hüpeldes* kõnnak.
(3a) *Raamatut lugemata* ei oska te sellele küsimusele vastata.
(3b) Tal vedeles *läbi lugemata raamat* lauanurgal.
(3c) See raamat on veel *läbi lugemata*.
(3d) Raamat jäi *läbi lugemata*.

Eesti kirjakeeles esinevaid konverbitarindeid on küllaltki põhjalikult käsitletud (nt Uuspõld 1966, 1972, 2001; Erelt 1987, 2014; Plado², seda küll muude nimetuste all (termin *konverb* võeti eesti keele süntaksis kasutusele alles hiljaaegu, vt Penjam 2008; Erelt 2014). Seevastu eesti murretes on konverbe ja eriti nende kasutust vähe uuritud. Aili Univere (1970: 179) on väitnud, et murretes tarvitatakse *des-*tarindit äärmiselt ebatühtlaselt: kui nt Mulgi murdes on *des-*tarind sage, siis idamurdes tarvitatakse seda väga harva. Piirkondlikele erinevustele on tähelepanu pööranud ka Riitta-Liisa Valijärvi (2004), kes on võrrelnud konverbide kasutust lõunaeestikeelse ja põhjaeestikeelse piiblitõlke (vastavalt 1727 ja 1739) evangeeliumides. Valijärvi leidis, et põhjaeesti (kirja)keeles esineb nii *des-* kui ka *mata-*tarindit enam kui lõunaeesti keeles. Lisaks esineb põhjaeesti keeles rohkem

² Helen Plado artikli „The subject of the Estonian *des-*converb“ käsikiri on retsenseerimisel väljaandes SKY Journal of Linguistics.

ka nii leksikaliseerunud kui ka grammatiseerunud *des-* ja *mata-*vorme. Siiski tuleb meeles pidada, et Valijärvi on uurinud kirjutatud keelt, kuid käesolev uurimus (nagu ka enamik varasemaid murdeuurimusi) põhineb suulisel keelekujul, et näha, kuidas (tüüpiliselt) kirjakeelele omaseid keelendeid rahvakeeles kasutatakse. Alistatud lauseid ja muid alistatud konstruktsioone (sh lauselühendeid) esineb kirjakeeles tunduvalt enam kui suulises keeles (Hennoste 2000: 1142), nii kuuluvad ka konverbid pigem kirjutatud kui suulisesse keelde (vt ka Univere 1970: 179). Suulises keeles kasutatakse enimini kas finiiitverbiga kõrvallauset või hoopis rinnastatud lauseid. Näiteks lauses 4 on seotud samaaegsed sündmused, kuid ei ole kasutatud konverbi, vaid finiiitverbi ning sündmused on omavahel seotud vaid kõrvutusega.

(4) oppõttaja = ol'l üttelnü laada = nukka = mant 'tul'le joba = jo teret' (T)³

Kõnekeeles kasutatakse enamasti lühemaid ja stereotüüpsemaid *des-* ja *mata-*tarindeid (Erelt 2014: 207). Ilona Herlin ja Lari Kotilainen (2005) on näidanud, et soome vanimas kirjakeeles kasutatakse soome keele 2. infinitiivi inessiivi vormi (*tessa-*vormi) suuresti samamoodi kui murretes. Valijärvi (2004) uurimistulemused annavad võimaluse võrrelda, kas murrete ja vana kirjakeele sarnasus konverbid kasutuses kehtib ka eesti keele puhul. Siinse artikli üheks eesmärgiks ongi leida, kas Valijärvi (2004) põhjajaeesti ja lõunajaeesti keele vahel leitud erinevused kehtivad ka suulise keele kohta. Ühtlasi on see esimene uurimus konverbid kasutuse kohta suulises eesti keeles, mistõttu ei ole võimalik varasematele uurimisandmetele toetudes kindlalt järeldada, kas tulemused kajastavad murdeeripära või siiski laiemalt suulise keelekasutuse omadusi.

Artikli aluseks olev keelematerjal on võetud Tartu Ülikooli murde-korpuse morfoloogiliselt märgendatud tekstidest (<http://www.murre.ut.ee/mkweb/>). Morfoloogiliselt märgendatud korpuse maht oli ainekogu kogumise hetkel 891 256 tekstisõna (enim saarte, lääne- ja keskmurdest, vähim idamurdest ja Seto⁴ murde alalt), vt ka tabel 1.

³ Ki – kirdemurre; teiste murrete lühendid vt ESA lühendinimestik.

⁴ Siinses artiklis kasutatakse kuju Seto murre.

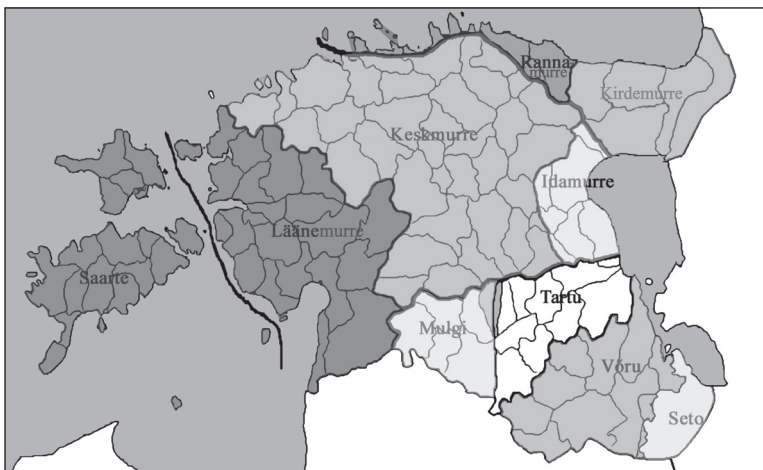
2. *des*- ja *mata*-konverbide esinemine eesti murretes

Konverbe kui alistatud konstruktsioone on suulises murdematerjalis kasutatud suhteliselt vähe, seejuures eitavaid *mata*-konverbe tunduvalt vähem kui *des*-konverbe. *des*- ja *mata*-konverbide esinemine murdeti on toodud tabelis 1.

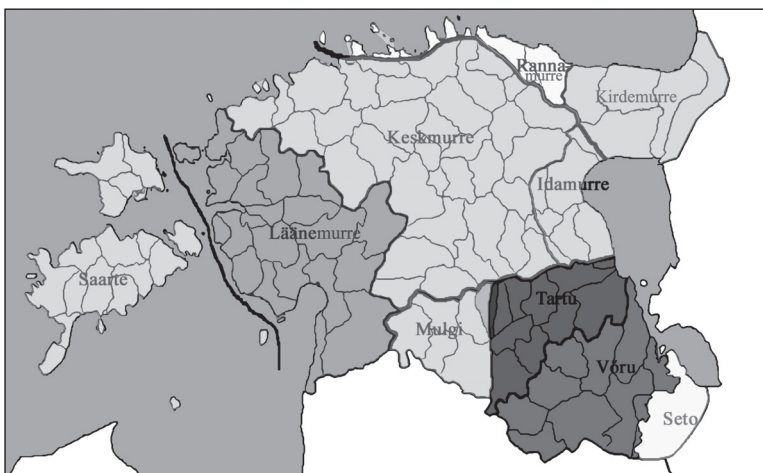
Tabel 1. Konverbide esinemine murdekorpuses

Murre	Korpuse maht	<i>des</i> -tarindid	<i>des</i> -tarindid 100 000 sõne kohta	<i>mata</i> -tarindid	<i>mata</i> -tarindid 100 000 sõne kohta
Idamurre	50 570	4	8	2	4
Keskmurre	136 389	16	12	5	4
Kirdemurre	56 525	6	11	2	4
Läänemurre	158 850	31	20	9	6
Mulgi	65 432	6	9	3	5
Rannamurre	57 128	12	21	1	2
Saarte	179 367	38	21	8	5
Seto	52 219	3	6	1	2
Tartu	64 519	0	0	6	9
Võru	70 257	8	11	5	7
Eesti murded kokku	891 256	124	14	42	5

des- ja *mata*-konverbide esinemine eesti murretes on esitatud ka joonistel 1 ja 2. Et oleks võimalik omavahel võrrelda ka väga erineva esinemissagedusega *des*- ja *mata*-tarindeid eesti murretes, siis on joonistel murded jagatud konverbide normaliseeritud esinemissageduse järgi kuude rühma, võttes kummagi tarindi puhul aluseks eesti murrete keskmise esinemise: kolmes rühmas esineb vastavalt *des*- ja *mata*-konverbe alla eesti murrete keskmise ja kolmes rühmas üle eesti murrete keskmise. Mida tumedamalt on murre märgitud, seda enam konverbe esineb.

Joonis 1. *des*-konverbi esinemine eesti murretes

Joonis 2. *mata*-konverbi esinemine eesti murretes

Tabelist 1 ning joonistelt 1 ja 2 on näha, et *mata*-konverbe esineb enim Tartu ja Võru murdes ning vähim Seto ja rannamurdes; *des*-konverbe seevastu aga enim saarte, ranna- ja läänemurdes, vähim Tartu, Seto ja idamurdes. Vaid läänemurde alal esineb nii *des*- kui ka *mata*-konverbe üle keskmise ja ainult Seto murde alal esineb mõlemaid konverbe äärmiselt

vähe. Kui *des*-konverbe ei tulnud välja Tartu murde tekstidest⁵, siis *mata*-konverbe esineb just Tartu murde tekstides suhteliselt enim.

Et konverbe esineb murdematerjalis väga vähe, ei esita artikkel edaspidi kvantitatiivset analüüsi, vaid peatub olulisematel ja huvitavamatel seikadel, mis murdematerjalis esile tulevad.

3. Konverbide funktsioon murretes

Keeletüpoloogias jaotatakse konverbid semantilistel alustel kolmeks: spetsialiseerunud, konteksti- ja narratiivseteks konverbideks. Spetsialiseerunud konverbidel on üks või kaks adverbiaalset tähendust⁶; kontekstikonverbid võivad kanda kolme või enam tähendust ja konverbi tegelik tähendus selgub alles kontekstis; narratiivsed konverbid on tähenduselt peaaegu et tühjad, kandes koordinatiivset funktsiooni ja aidates narratiivil edeneda. (König 1995: 58; Nedjalkov 1995: 106–110) Nii eesti keele *des*- kui ka *mata*-konverb kuuluvad kontekstikonverbide hulka. *des*-konverb võib edasi anda ühendavat, seletavat, viisi- või vahendi-, aja-, põhjus-, otstarbe-, tingimus- ja mööndustähendust; *mata*-konverb võib suuresti väljendada samu tähendusi, kuid aja- ja otstarbemäärusena see ei esine (Uuspõld 1966: 96–107, 117–120; Erelt 2014: 217–218). Ellen Uuspõld (1966: 107) ja Helen Plado (vt märkus 2) annavad *des*-konverbi puhul ka tagajärjetähenduse (nt *ta redutas veel seal, seades ohtu ka oma truu sõbra*). Seega on võimalikke tähendusi *des*-konverbi puhul enam kui *mata*-konverbil. Sarnane pilt avaneb ka murrete puhul, kuid esile tuleb vähem funktsioone⁷.

3.1. *des*-konverbi tähendus

Murdekorpuses kannavad *des*-konverbid sagedamini viisi- (33% kõikidest *des*-konverbidest), aja- (26%), tingimus- (13%) ja ühendavat (10%) tähendust, muudes funktsioonides (põhjus-, otstarbe- ja

⁵ Sellest ei tohi siiski välja lugeda, et Tartu murdes *des*-konverbi üldse ei kasutataks.

⁶ Eesti keeles võib spetsialiseerunud konverbiks pidada näiteks Johannes Aaviku moodustatud *maks*-vormi, mis toimib lauses alati otstarbemäärusena (Valijärvi 2004: 26).

⁷ Piiratud materjal ei võimalda aga väita, et muud funktsioonid ei oleks murretes võimalikud.

seletavas funktsioonis) esinevaid ning mitut tõlgendusvõimalust kandvaid *des*-konverbe on vähem.

Viisitähendus hõlmab *des*-tarindi puhul kitsamalt vaid põhilause tegevuse viisi edasi andvaid tarindeid (5); vahenditähendust, mis vastab küll samuti küsimusele *kuidas?*, murdekorpuses esile ei tulnud. Suurem osa viisikonverbidest kirjeldavad liikumise viisi (5a ja 5b).

(5a) ei `julgen `üksi koo (.) `sõnna (.) suure `tuppa (.) `jääda `öösis (...) panin (.) *silades* tulema (K)

(5b) `rattad `aksid äkist `veerema = ning (.) läksid *veereldes* tüki maad (S)

Viisi väljendavate konverbide esiletõus⁸ just suulises (murde)keeles on ootuspärane, sest viisikonverbid on lühikesed, enamasti ühesõnalised üksused, mida kasutatakse nagu viisiadverbe (vrd 6a ja 6b). Ekkehard König (1995: 65–66) on taolisi konverbe, mis kirjeldavad liikumise, rääkimise, nutmise jm viisi ning mille puhul on nii infiniitne kui ka finiitne verb seotud sama sündmuse või tegevusega, pidanud leksikaliseeruvaks. Eesti keele puhul aga ei saa neid mingilgi määral leksikaliseerunuks pidada, vaid tegemist on produktiivse malliga, mida saab kasutada väga erinevate verbidega – murdematerjalis esinevad liikumise viisi kirjeldavana nt *virades* 'keereldes', *veelden* 'vedeledes', *vihisedes*, *juustes*, *kablates*, *lohistes*, *lennates*.

(6a) siss `lüüdi jälq `kellä ku na ped'i `tüühve nakkama minemä siss egä+üt's' *rutatõn* lät's' uma tüü manu (V)

(6b) egäüts *kipõstõ* lät's uma tüü mano

Ühendavad konverbid seovad sündmuse põhilause sündmusega, kuid nende sündmuste vahel ei ole otsest seost (7). Alistus on sellisel juhul vaid vormiline, konverbi seob põhilausega vaid nendega edasi antud sündmuste või olukordade koha ja aja ühtsus (Erelt 2014: 216). Näiteks lauses 7 ei kirjelda konverb *ostõn* põhilause sündmust (*käve*), vaid näitab, et põhilause ja konverbi sündmus toimusid samal ajal ja samas kohas.

⁸ Eesti kirjakeeles esineb *des*-tarind viisi väljendava konverbina suhteliselt vähem kui käesoleva uurimuse aluseks olevas suulise (murde)keele materjalis. – Helen Plado, Yleiskatsaus konverbirakenteista ja viron *des*-konverbirakenteen subjektista. Ettekanne projekti „Subjektin ilmaiseminen suomessa ja muissa itämerensuomalaisissa kielissä“ seminaris 10.04.2014 Turus.

- (7) üt's' ol'l' näet `ütte `kutsõ siin = et `valgõ juut' (.) ma = i tiijäq määness
tuu ol'l' (.) tuu = ol'l' kaa üt's' (.) e kess käve (.) `ostõn (...) (V)

Lisaks ei ole sugugi alati võimalik eristada finiiitse verbiga edasi antud sündmuse viisi kirjeldavat ja vaid kaassündmust edasi andvat konverbi (Erelt 2014: 217). Lauses 8 võib konverb vaid siduda omavahel kaks samaaegset sündmust (tulemise ja kiskumise), kuid samal ajal võib *des*-vorm siiski kirjeldada ka kaarnate tulemise viisi.

- (8) `kaarnad `tiävad ärä (.) sis = nad tulevad (.) `kiskudes (L)

Ajakonverbid annavad edasi peamiselt põhilause sündmuse või olukorraga samaaegset sündmust (9a), aga materjalis esineb ka kaks lauset, kus on konverbiga edasi antud põhisündmusele vahetult eelnev sündmus (9b).

- (9a) mull tuli *rannall tuli külm *vahtijess *teste jaani+duld (R)
(9b) ja *tundes et (.) kääd said *märjäst kääd said ema verest *märjäss (...)
ja siis (...) *võt'tis (...) *akkas teist *tütrukku kisendama *kellega tuli =
ett (.) tule *Pouline tagasi tule tagasi et = e (.) et = e (...) ema ei *räägi
*meije ema on ära *tappetud (Ki)

Ajatähendusele on lähedane tingimustähendus (vt nt Heine, Kuteva 2002: 293; Plado 2013), kuid materjalis ei esinenud lauseid, kus *des*-tarind oleks kandnud nii aja- kui ka tingimustähendust. Tingimufunktsioonis *des*-tarindite hulgas oli nii prototüüpilisi sisutasandi tingimuskonverbe, mis annavad edasi põhilause sündmuse toimumise tingimust (10a), kui ka konversatsioonilisi tingimuskonverbe, mis kommenteerivad põhilausega öeldut või muudavad selle suhtlussituatsioonis relevantseks (10b).

- (10a) käsitsi külvates ei soand tuulega külvata aga masinalle ei teind ju tuul
kedagi (K)
(10b) nii = paljust pole maeal `platsi ond (.) et oleks püksid maha `aeand
(.) peab ü- ü- `ütledes `eesti `keeles ära (...) no pole nii = palju omal
maad olnd (S)

des-konstruktsiooni tähenduses ei tule murrete vahel välja olulisi erinevusi. Siiski tõmbab kirde- ja rannamurde puhul tähelepanu viisitähenduses kasutatud *des*-tarindi vähesus: kirdemurdes ei esine viisitähenduses *des*-tarindit materjali hulgas kordagi ja rannamurdes vaid korra. Teisalt torkab silma Võru, Seto ja Mulgi murdes viisikonverbide suurem hulk ja ajakonverbide vähesus. Kuid need tähelepanekud võivad olla ka materjali piiratusest tingitud ning vajaksid seetõttu kontrollimist suurema materjali

põhjal. Ka kirjakeele⁹ ning analüüsitud suulise murdekeele vahel ei tule esile olulisi erinevusi peale viisikonverbide suhteliselt sagedasema kasutuse suulistes murdetekstides.

3.2. *mata*-konverbi tähendus

Murdekorpuses on *mata*-konverbi kasutatud enim viisi- ja vahenditähenduses (34 lauset ehk 81%), aga esineb ka mööndustähenduses konverbi (1 lause ehk 2%) ning *mata*-vormi, mis annab samal ajal edasi nii tingimus- kui ka viisitähendust (7 lauset ehk 17%). Valijärvi (2004: 51, 53–54) on XVIII sajandi materjalis toonud välja ka ühendava ja ajatähenduse. Ajatähenduse puhul, mida ei ole *mata*-konverbi puhul esitanud ei Ellen Uuspõld (1966) ega Mati Ereli (2014), leiab Valijärvi ka ise, et ajatõlgendus pole ainus võimalik; siin analüüsis ongi Valijärvi näitelause (11) taoliseid lauseid peetud pigem viisi- kui ajatähendust kandvaks.

- (11) [...] minna ei tahha neid mitte lasta minna *sõmata*, et nemmad tee peäl ärra ei nõrgu (PR Mt 15: 32, vt Valijärvi 2004: 51)

mata-konverbi puhul (erinevalt *des*-tarindist) esineb nii viisi- kui ka vahenditähendust, mis mõlemad vastavad küsimusele *kuidas?* ja mida on teineteisest sageli raske eristada. Seetõttu käsitletakse ka siin Valijärvi (2004) ja Ereli (2014) eeskujul viisi- ja vahenditähendust koos. Kui Valijärvi (2004) materjalis esineb *mata*-tarind nii viisi- kui ka vahenditähenduses väga harva (viisitähenduses *mata*-vormi põhjaeestikeelses tekstis vaid korra, lõunaeestikeelses aga mitte kordagi), siis murdematerjalis on viisi- ja vahenditähendus sagedasim (12). Viisitähenduses *mata*-konverb ei ole samaväärselt adverbiline kui viisitähenduses *des*-konverb.

- (12) noo aga siis (.) *ilma märjase tegematta* (.) piäp = siis (.) 'arstima (...)
(L)

Suur osa viisi- ja vahenditähenduses *mata*-vormidest annab edasi ka situatsioonis osaleja seisundit (13); sagedasimaks konverbiks on sel juhul *sõõmata*. Selliste *mata*-vormide puhul on tegemist konverbi- ja partitsiibitarindi vahepealse nähtusega (vt ka Erelt 2014: 207–208), aga et need

⁹ Helen Plado, Yleiskatsaus konverbirakenteista ja viron *des*-konverbirakenteen subjektista. Ettekanne projekti „Subjektin ilmaiseminen suomessa ja muissa itämerensuomalaisissa kielissä“ seminaris 10.04.2014 Turus.

vastavad küsimusele *kuidas?* ning on parafraseeritavad viisilausega (14), siis käsitletakse neid siin siiski konverbidena.

(13a) sulane läks `väl'la omikku läks *süömatta* (...) ära (K)

(13b) tema `kietis sia = kardulid alatti mullasega (.) *ilma pesematta* (K)

(13c) miss+päräst seda iväkest `künmede oidass (M)

(14a) sulane läks hommikul välja nii, et ta ei olnud söönud

(14b) tema keetis seakartulid alati mullaga, nii, et ta ei olnud neid pesnud

(14c) mispärast seda ivakest hoitakse nii, et seda ei künta

Tingimus- ja viisitähendust kandvat konverbitarindit (15) võib parafraseerida nii tingimus- kui ka viisilausega (vrd 15a ja 15a'). Ka neis lausetes peitub enamasti situatsioonis olija seisundi kirjeldamine (siig on keetmata, sälg on lõikamata), mis annabki võimaluse tõlgendada konverbi viisi väljendavana.

(15a) siig on `ilma `keetmatta väga kena (S)

(15a') kui siiga ei keeda, on see väga hea ~ siig on väga hea nii, et seda ei keeda

(15b) nohh `ütleme (.) võeme jo (.) sälust = piast ää (.) paari+`aastaselt (.) `enne `kahte `aastad ei taha (.) `lasta lõegata (.) siis (.) *ilma lõikamatta* kasvab paremini (L)

Keelematerjalis esineb ka üks lause, kus *mata*-vormi on kasutatud mõõn-dusmääрусena (16). Valijärvi (2004) ainekstikus *mata*-tarind mõõnvana ei esinenud.

(16) no pikk tu maa ess = ole aga no läbi lume mine no kae (.) *ilma `tahtmada* nakassi `ikma ku = ma `sisse sai (.) va = `tarre sai (T)

Nii *des*- kui ka *mata*-konverb kannab murdekeeles kõige sagedamini viisitähendust, aga kui *des*-tarindi puhul on tegemist prototüüpilise viisi-adverbiaaliga, siis *mata*-tarindi puhul on tegemist laiema tähendusega, mis hõlmab nii viisi kui ka vahendit.

4. Konverbid keelemuutuses

Konverbid võivad kas leksikaliseeruda avatud sõnaklassidesse (nt adverbi-deks, nagu sm *tietenkin* 'loomulikult', e *elades* 'iaal') või grammatiseeruda suletud sõnaklassidesse (nt adpositsioonideks ja konjunktsioonideks, nagu sm *kuluessa* 'jooksul', ingl *considering that* 'võttes arvesse, et') (Haspel-math 1995: 37–41; Ylikoski 2003: 220–221). Grammatiseerunud konverbe

võib kasutada ka lauselaienditena (Valijärvi 2007: 72–73). Konverbi puhul võib leksikaliseeruda-grammatiseeruda nii kogu tarind, nt sm *silminnäh-den* 'ilmselgelt, nähtavalt' (Ylikoski 2003: 222), kui ka verbivorm üksi, nt *elades* 'iaal'. Siinses käsitluses ei eristata leksikaliseerunud ja grammatiseerunud (või leksikaliseeruvaid ja grammatiseeruvaid) vorme, vaid käsitletakse neid koos kui kindlaskujunenud moel kasutatud konverbe.

Murdeainestikus võib pidada kindlaskujunenud viisil esinevaks 17 konverbi kasutusjuhtu, kusjuures nende hulgas ei ole ühtegi kindlaskujunenud *mata*-konstruktsiooni¹⁰. Ka kindlaskujunenud *des*-tarindeid ei esine Tartu, Võru ega Seto murde lausete hulgas, kuid see võib olla tingitud ka materjali piiratusest. Samas näitab ka Valijärvi (2004: 49–51), et lõunaestikeelses allikas ei ole leksikaliseerunud *des*-vorme kasutatud, kuid põhjaestikeelses on. Järgnevalt käsitletakse leksikaliseerunud *des*-tarindeid verbide kaupa.

Enim esineb leksikaliseerunud *des*-vormi verbist *nägema* (5 korda; 17a) ja ühe korra ka verbist *kuulma* (17b).¹¹ Kui nende verbide *des*-vormi juurde kuulub ka elus genitiivne tegija, siis võiks väita, et tegemist ei ole mitte kindlaskujunenud kasutusega, vaid produktiivse moodustusega: eksplitsiitselt väljendatud tegija esineb konstruktsioonis genitiivsena (vt peatükk 5). Et tegemist on siiski kindlaskujunenud kasutusega, sellele viitab lisatähendus 'kellegi juuresolekul, kellegi ees'. Näitelauses 17a rõhutab lisatähendust ka kõneleja ise, täpsustades hiljem *pulmarahva ehen*. Ühes läänemurde lauses on tõlgenduseks 'kellegi mäletamist mööda' (17c). Sama tähendust võidakse ka rannamurdes anda edasi *des*-vormiga, kuid mitte verbist *nägema*, vaid verbist *mäletama* (18).

(17a) enne = ss lasta laulatsess minnä (.) enne = ku *pulma*+`rahva *nätän*
pidi sii kolm+tuhant `vällä `masme (...) pulm- pulma+`rahva ehen (M)

¹⁰ Küll aga esineb murdekorpuses leksikaliseerunud *mata*-vormi sõnast *kogema* (> *kogemata*). Et aga materjal saadi morfoloogiliselt märgendatud korpusest *des*-ja *mata*-vormi järgi otsides, siis nii tugevalt leksikaliseerunud vorme, mis on korpuses märgendatud kui adverbid, välja ei tulnud. Samal põhjusel jääb analüüsist välja tugevalt leksikaliseerunud *tahes*-vorm, mis on märgendatud adverbiiks, mitte *tahtma*-verbi *des*-vormiks.

¹¹ Kodavere murrakus on vormid *nähe* ja *kuulte* pärit *t*-infinitiivi instruktiivist, mitte aga inessiivist, nagu muudes murretes, nt *tämä nähe naarin sala; ei taha tõese kuulte kõnelda* (Univere 1970: 189). Analüüsitavas murdematerjalis seesuguseid näiteid ei leidunud.

(17b) ja ema `ütleb `moole (...) võta kauss (.) me- too paremid kartuld tuast veel (...) no aga kauss oli täis (...) aga ta `tahtsid nüid `rääkida (.) et `mitte *minu kuuldes* `rääkida (...) (L)

(17c) säl ta- Taali eena+maas (.) no selle koha = pial kuss meije nüid see tee (.) siis ol'li seal jõgi (.) seal kuss Sindi jõgi ja e- `Pärnu jõgi läbi tuleb (...) no seal eena+mast `seoke paks e- võsa või *minu nähes* oo seal olnd = ja (.) (L)

(18) vanemaid inimesi sial juba jäi (.) sest põlv*+gonnast järele *minu mäletates* (R)

Lisaks on üks lause, kus *nähes*-konverbi tegijaks ei ole mitte elus osaline, vaid elutu *silm. des*-konstruktsiooni tähenduseks on 'ilmselgelt' ja sellega rõhutatakse uskumatu tõepärasust (19).

(19) lüen laastu küll'jest ää luast kasun `kindi (.) *silmä nähes* (S)

Kolm korda (üks Mulgi ja kaks saarte murdes) esineb leksikaliseerunud konverbina *ütleva*-verbi *des*-vorm. Mulgi murdes on tarindit kasutatud konversatsioonilisena; sellega kommenteerib kõneleja järgnevalt öeldava paikapidavust (20). Herlin (2005) liigitab taolised *üteldes*-konverbile vastavad soome keele konverbid *sanoen* ja *puhuen* kommenteerivaid adverbe markeerivateks konverbideks, mis väljendavad autori või kõneleja hinnangut öeldusse.

(20) mee olevet `piijoniss `piijoniss et see (.) sala+maa+`guull'jaiss (...) ja muidukine (.) ollimi = ka (.) *periss ütelte* mi ollimi sõa+`vääle `sisse lännü (M)

Saarte murdes on aga *ütleva*-verbi *des*-vorm leksikaliseerunud tähendusse 'umbes', esinedes seejuures ilma viisiadverbina (21a ja 21b).

(21a) aga = se mees = oli münu emast (.) nohh se = oli *üteldes* münu (.) münu = ema ema vana+isa võis `olla sene vanuse sees olnd (S)

(21b) üsna kuse pott oli (...) üsna suur nohh *üteldes* üle `ämbri (.) oli (S)

Liikumisverbide *minema* ja *tulema des*-vorm on kujunenud väljendama kohta. Näidetes 22a ja 22b viidatakse fiktiivse liikumise kaudu kõnelejate kõnelemiskohast eemal olevale kohale¹². Erinevalt ühiskeeles levinud kasutusest (22c) ei kanna lääne- ja saarte murde näites liikumisverb olulist

¹² Ka Piia Taremaa (2010: 11) on näidanud (küll eesti kirjakeele põhjal), et infiniitsetest verbivormidest eelistavad just kesksõnad ja *des*-vorm väljendada fiktiivset liikumist, kuna aga infiniitiivid väljendavad peamiselt reaalselt liikumist.

semantilist infot ja võiks lausest ka välja jääda (vrd *siin linna pool*; *siin meie pool*). Ei ole teada, kui laialdaselt see esineb, kuid keelematerjalis leidusid sellised näited saarte ja läänemurdes.

(22a) `meitel on *sii* `sijja *si linna* `poole `minnes (.) säääl on suuremad metsad säääl käivad marjul (S)

(22b) all+pool `soones `ol'li siis `seoke võsane ja paks (.) `pehme maa (...) aga (.) `sijja `kõrgemas `sijja *nagu mede* `poole `tulles (.) see = oli natuk `kõrgem sii (L)

(22c) *Linna poolt tulles* jääb maja paremat kätt.

Verbi *hakkama des*-vorm koos laiendiga tähistab aega. Näitest 23, mis on paraku ainuke omataoline näide materjalis, jääb aga selgusetuks, kas *hakates* toimib nagu adpositsioon ja väljendab ajalist alguspunkti¹³ ning sarnaneks seega kasutuselt eesti ühiskeeles *des*-vormiga *alates* (vt Uuspõld 2001). Teisalt viitab *hakates*-vormi taolise kasutuse vähenemine esinemine siiski pigem produktiivselt moodustatud tarindile, sest kui sõna omandab grammatilise funktsiooni, siis selle kasutussagedus enamasti suureneb (Heine, Kuteva 2002: 3).

(23) sügise oli `enne `jõulut kolm nädalid (.) `lieris (...) poisid (.) ja siis nied kolm nädalid saevad `müöda siis olid tu- läksivad tütar+lapsed (...) ja kevade `peale `jõulut nii `marts *akates* või `viebruuli `lõpus olid `jälle kolm nädalid (...) poisid ja tüdrukud (K)

Kaks korda esineb leksikaliseerunult *des*-vorm sõnast *elama*, kandes tähendust 'ialgi' (24). Kui Valijärvi (2004: 49) väitis, et põhjaeestikeelse allika *elades*-vormile ei vasta lõunaeestikeelses allikas konverb, siis ka murdematerjali kumbki näide ei ole lõunaeesti keele alalt. Näites 24b on *elades*-verbile liitunud rõhupartikkel *-gi/-ki* ning seda on kasutatud tugevalt leksikaliseerununa – kui verb *elama* nõuab elusat tegijat, siis siin on see seotud elutu objektiga (sibulaga).

(24a) ema `ütles ei mu lapsed (.) seda ei saa *elades* (.) et teid laulatata lasen selle alva au sees (...) (I)

(24b) ja siis = e *pandi (.) se sibul *ninda = t temä *eladeski* maa = seest üless ei tuld (Ki)

¹³ Verb *hakkama* tähistab algust ka ühiseesti keeles, kuid esinedes abiverbina koos infiniitse verbivormiga, annab edasi tegevuse algust (vt nt Metslang 1997: 229–230; Trigel 2003: 42–43; Piiraja 2010).

Ühe korra on kasutatud ka ühiskeeles äärmiselt levinud vormi *võrreldes* (25), mille arenemist kaassõnaks on kirjeldanud Uuspõld (2001). Et see on aga ainuke näide, siis on raske öelda, kas tegemist on ühiskeele mõjul kasutatud vormiga.

(25) elu oli old ikke (...) nüüd **võrreldes* ku se maa kõik ühes+kos **iljem*
oli oli ta **ikka* imelik küll old (Ki)

5. Konverbide subjekt

Üks tähtsaimaid jooni, millel konverbe käsitledes peatutakse, on konverbidega edasiantu tegevussubjekt. Konverbe liigitataksegi selle tegevussubjekti järgi. On levinud kaks liigitust. Esimese puhul lähtutakse sellest, kas konverbi (tegevus)subjekt ja põhilause (tegevus)subjekt on koreferentsiaalsed või mitte (nt Nedjalkov 1995; Itkonen 2001), ning konverbid liigitatakse samasubjektilisteks ja erisubjektilisteks (Itkonen 2001). Mõnikord eraldatakse veel ka kolmas tüüp – varieeruva (tegevus)subjektiga konverbid (nt Nedjalkov 1995). Teisalt jagatakse konverbe selle järgi, kas (tegevus)subjekt on konverbikonstruktsioonis eksplitsiitselt väljendatud (nt König, van der Auwera 1990; Haspelmath 1995: 9–11). Sel juhul jagatakse konverbid implitsiitse subjektiga ja eksplitsiitse subjektiga konverbideks (König, van der Auwera 1990) (eesti keeles on eksplitsiitne tegevussubjekt genitiivadverbiaali kujul); mõnikord antakse kolmanda tüübina vaba subjektiga konverbid (Haspelmath 1995). Need kaks liigitust ei ole aga teineteisest sõltumatud, vaid implitsiitne (tegevus)subjekt kaldub olema põhilause (tegevus)subjektiga koreferentsiaalne, kuna aga eksplitsiitne (tegevus)subjekt on tavaliselt põhilause (tegevus)subjektist erinev (König, van der Auwera 1990: 338; Haspelmath 1995: 10–11), nagu lausetes 26a ja 26b.

(26a) *Ma* kõndisin *lõdisedes* vanalinnas.

(26b) *Laulu* lõppedes laps uinus.

Eesti keeleteaduses on konverbid jagatud (referentsiaalselt) sõltuvateks ja sõltumatuteks (Uuspõld 1966, 1972; EKG II: 261–263; Erelt 2014: 208–214), mis sarnaneb jaotusega samasubjektilisteks ja erisubjektilisteks konverbideks. Uuspõld (1966) peabki sõltuvateks konverbideks samasubjektilisi ja sõltumatuteks erisubjektilisi konverbe.

Sõltumatuid konverbe moodustatakse tänapäeval regulaarselt vaid intransitiivsetest verbidest (vrd 26b ja 27). Transitiivsetest verbidest moodustatakse sõltumatuid *des*-konverbe vaid verbidest *nägema*, *kuulma*, *arvama* ja harva ka verbist *teadma* (Erelt 2014: 212–213), *mata*-konverbe verbidest *nägema*, *märkama* ja *teadma*; seejuures ei saa tarindis esineda objekt (Erelt 2014: 213). Ka muudest transitiivsetest verbidest ei ole siiski võimatu konverbi moodustada, kuid et sel juhul kuulub konstruktsiooni ka eksplitsiitne objekt, muutub konstruktsioon kohmakaks ja raskesti mõistetavaks (27). Seetõttu on transitiivsetest verbidest moodustatud objekti sisaldavad *des*- ja *mata*-konstruktsioonid äärmiselt harvad (Plado, vt märkus 2).

(27) [--] kapelli mängides Valgre kaheksa aasta eest komponeeritud valssi, küsisin [--].¹⁴

Sõltumatute genitiivsubjektiga konverbide kasutamist soovitas rahvalaulude ja peamiselt soome keele eeskujul Johannes Aavik (1915). Et sõltumatuid genitiivse subjektiga konverbitarindeid on kasutatud ka rahvakeeles, sellele viitavad selgelt XVIII ja XIX sajandi grammatikad. Kui Anton Thor Helle (2006/1732: B78a) on genitiivse subjektiga *des*-vormi näitena esitanud vaid *nähes*-vormi, siis XVIII sajandi teise poole grammatikates on sellele rohkem tähelepanu pööratud. Eduard Ahrens (2003/1853: 405), Ferdinand Johann Wiedemann (2011/1875: 498) ja ka Karl August Hermann (1896: 61) toovad eksplitsiitse genitiivse subjektiga *des*-vormi näiteid mõlemate, intransitiivsete ja transitiivsete verbide kohta (28). Nagu tänapäevases kasutuses, ei esine ka nende toodud näidetes üheski *des*-konstruktsioonis eksplitsiitse subjekti kõrval eksplitsiitset objekti¹⁵.

(28a) Ei ta tule *minu ajades* (Ahrens 1853)

(28b) *Kuke lauldes* läksime teele (Wiedemann 1875)

(28c) *Peremehe käskides* peab sulane minema. (Hermann 1896)

Järgnevalt näidatakse, kas ja kui palju esineb murdematerjalis sõltumatuid eksplitsiitse genitiivse subjektiga konverbe ning milline põhilause või suhtlussituatsiooni osaline kontrollib sõltuva tarindi implitsiitset subjekti.

¹⁴ Näide pärineb Tartu Ülikooli kirjakeele korpuse ilukirjanduse allkorpusest (<http://www.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides/>).

¹⁵ Objekti ei ole tarvis eksplitsiitse subjektiga konverbis väljendada, sest objekt selgub põhilausest.

5.1. Eksplitsiitse subjektiga konverbid

Eksplitsiitse subjektiga konverbitarindite esinemise kohta murdematerjalis võib püstitada kaks vastandlikku hüpoteesi. Ühelt poolt võib eeldada, et kuna sõltumatute konverbide kasutust on soovitatud laiendada keeleuuen-duse ajal (vt nt Aavik 1915), siis rahvakeeles ei ole need levinud. Teiselt poolt aga võib aga arvata, et kuna eksplitsiitse subjektiga konverb on olnud varem suhteliselt levinud, mida kinnitavad ka Ahrens (2003/1853), Wiedemann (2011/1875) ja Hermann (1896), siis võiks murdematerjalis esineda eksplitsiitse subjektiga *des*-vorme verbidest, mis tänapäeva ühis-eesti keeles eksplitsiitse subjektiga konverbe ei moodusta. Murdekorpuse materjal kinnitab mõlemat hüpoteesi. Eksplitsiitse subjektiga konverbe esineb eesti murretes tunduvalt vähem kui implitsiitse subjektiga konverbe (*mata*-konverbide hulgas on sõltuvaid konverbe vaid 2 ja *des*-konver-bide hulgas 13). Lisaks esineb eksplitsiitne subjekt sageli just kindlaks-kujunenud väljendites. Samas aga esineb murretes eksplitsiitse subjektiga konverbina *mäletades*, mis tänapäevases eesti ühiskeeles *des*-vormina koos eksplitsiitse subjektiga ei esine.

Mõlemat materjalis esinevat eksplitsiitse subjektiga *mata*-konverbi on kasutatud verbi *teadma* puhul, mõlemad näited on lõunaeeesti murdealalt (üks Võru, teine Tartu murdest; näide 29).

(29) vel'i saat (.) õtsõ+kohe raha (...) ja `ütless es'iq (.) et s'eo tii ma kõik' (.)
ilma naise `tiidmädä (V)

des-konverbi puhul esineb eksplitsiitse subjektiga konverbe murdekorpuse materjalis vaid läänepoolsetes murretes: saarte murdes 7, läänemurdes 3, keskmurdes 1, Mulgi murdes 1 ja rannamurdes 1. Eksplitsiitne subjekt esineb siiski vaid piiratud hulga verbidega üsna kindlaskujunenud väl-jendites: *tõustes* (5 korda), *nähes* (5), *kuuldes* (1), *mäletades* (1), *hakates* (1). Neist nelja viimasena nimetatud verbi on käsitletud eelmises peatükis. Siiski olgu ka siin esile tõstetud rannamurdes eksplitsiitse subjektiga konverbina kasutatud *mäletama* (vt näide 18), mida eesti ühiskeeles eksplitsiitse subjektiga ei kasutata.

Kõik *tõustes*-konverbi (30) kasutused on saarte murdest (Pöi, Khk, Mus) ning kõik on seotud päikesetõusuga. Sellele, et tegemist on siiski pigem kindlaskujunenud, mitte aga täiesti produktiivse kasutusega, viitab seegi, et kolmel juhul viiest on rinnastatud päikese tõusmist ja loojumist, kuid teine sündmus on alati edasi antud muul moel kui konverbiga (30a).

- (30a) omingu *pääva tõustes* mine ja `õhta *pää läheb* `looea kui sa koduse saad `tulla (S)
- (30b) `mõisas oli sädäsi et karja+poiss oli kess kess obuste `karjas oli see oli obustega karja+mal ning *pääva tõustes* see pidi `mõisa õuwes obustega olema = ja (S)

5.2. Implitsiitse subjektiga konverbid

Implitsiitse subjektiga konverbi puhul on põhiküsimuseks, milline põhilause või situatsiooni osaline kontrollib implitsiitse subjekti väljajätku. Eesti keele puhul on näidatud, et kuigi selleks on peamiselt põhilause tegevussubjekt, võib kontrollijaks olla ka mõni muu põhilause või situatsiooni osaline (EKG II: 262; Erelt 2014; Plado, vt märkus 2). Järgnevalt näidatakse nii *mata*- kui ka *des*-konverbi puhul, millised põhilause või suhtlussituatsiooni osalised sagedamini murdematerjalis implitsiitset subjekti kontrollivad.

mata-konverbid puhul on valdavalt ja murdest sõltumatult implitsiitse subjekti kontrollijaks põhilause tegevussubjekt (31a). Kui aga konverbi lausevasteks on impersonaalne lause, siis võib põhilause tegevussubjekt olla sama kui konverbitarindi tegevusobjekt. Näiteks lauses 31b on ajajaks umbisikuline tegija, kuid see, keda aetakse, on sama kui põhilause tegevussubjekt.

(31a) aga *ilma* `oskamatta ei saand (L)

(31b) aga kui ema tuli `toitu `kietma siis ma *ilma* `aamatta `tõusin nüüd ülesse kohe jälle (K)

Ka *des*-konverbi puhul on kõige sagedamini tegija samaviiteline põhilause tegevussubjektiga (32), kuid seejuures ei pea tegija olema eksplitsiitselt väljendatud. Näiteks lauses 32b on konverbi tegijaks kas geneeriline või umbisikuline tegija, kes ei ole põhilauses väljendatud.

(32a) *sakslased põletasid *seltsi+maea viel (.) *meilt* (.) *minnes (Ki)

(32b) *käsitsi külvates* ei soand tuulega külvata (K)

16 juhul on aga konverbi implitsiitne subjekt põhilause tegevussubjektist erinev, neist 7 juhul on tegemist geneerilise kasutusega. Enamjaolt on üldisikulise tegija puhul aga tegemist kindlakskujunenud kasutuses oleva konverbiga, nagu näites 33, kus *minnes* on arenenud väljendama kohta tõenäoliselt just sel moel, et esialgu on see olnud üldisikulise tegijaga

konverb (ükskõik, kes läheb), seejuures ei ole tegija sama kui põhilause tegevussubjekt (näitelauses *inimesed*).

- (33) aga säält edassi veel *meilt`minnes* sealt nüid inimesed `kurtvad et `mette ei söö (L)

Tähendusse `umbes' leksikaliseerunud *ütleva*-verbi *des*-vormi puhul võib konverbi tegijaks pidada kõnelejat (34). Selle tingib aga tõenäoliselt verbi semantiline sisu: ütelda saab ainult kõneleja.

- (34) üsna kuse pott oli (...) üsna suur nohh *ütteldes* üle `ämbri (.) oli (S)

Kui konverbi lausevasteks on impersonaalne lause, siis samamoodi nagu *mata*-konverbi puhul, võib ka *des*-konverbitarindi puhul olla põhilause tegevussubjektiga samaviiteline konverbi tegevusobjekt, mitte aga tegevussubjekt. Näiteks lauses 35 on see, kes praeb, teisejärguline, ja see, mida praetakse, on samaviiteline põhilause tegevussubjektiga (*need*).

- (35) need `praadides põlegi naa iad kue = nt `toorest piast oo (L)

Lausete hulgas, kus *des*-konverbi tegevussubjekt põhilause tegevussubjektist erineb, on kahe lause puhul konverbi subjekti kontrollijaks esile tõstetud argument, mida ühel juhul põhilauses üldse ei esine (36a) ning mis teisel juhul on samaviiteline põhilause tegevusobjektiga (36b). Mõlemal juhul on aga *des*-tarindi tegija esil varem samas kõnevoorus. Lause 36a puhul toetab tegija tõlgendust semantika: tegijaks on heinalised, kellele järgnevalt on viidatud umbisikulise verbivormiga (*tehtud*). Et *des*-tarindi põhilauses on elutu subjekt, mis kuhja teha ei saa, siis on selge, et kuhja tegijaks on varem nimetatud heinalised.

- (36a) *tehtud siis *kuhja = ja (...) jah (...) ja ühe+gerra olt siel (.) *kuhja tehess (.) üks *hirmus suur pauk (.) old kesk pühä *lounat (R)

- (36b) nääd ronin siis `ikke sedä+modi `kõrgese `puu+lasude ja palgi+lasude `otsa (.) et siis ussid ei saa *magades* kallale (L)

6. Konverbide lausesarnasus

Sekundaartarindid erinevad üksteisest lauselisuse poolest (Erelt 2014: 151–155). Sama näib kehtivat ka konverbitarindite puhul. *mata*-konverbile lisatakse sageli ilmaolu väljendav ja ilmaütleva käände funktsiooni rõhutav kaassõna *ilma* (37), mis harilikult moodustab koos nimisõnaga kaassõnafraasi.

(37a) *ilma märjase tegematta* (.) piäp = siis (.) `arstima (L)

(37b) et s'eo tii ma kõik' (.) *ilma naise`tiidmäda* (V)

Valijärvi (2004: 53) väidab, et lõunaeesti keeles kasutatakse adpositsiooni *ilma* sagedamini kui põhjaeesti keeles, samas on adpositsiooni esinemissagedus tema materjalis äärmiselt väike (lõunaestikeelses tekstis 4 korda ja põhjaestikeelses tekstis 2). Samuti üsna väikesemahuline murdematerjal näitab, et adpositsiooni kasutamine ei olene piirkonnast, nii adpositsiooniga kui ka ilma adpositsioonita kasutust on üle Eesti igal pool, välja arvatud piirkonnad, kust on väga vähe materjali (kirde-, ida- ranna- ja Seto murdes), ning läänemurre, kus *ilma* esineb iga *mata*-konverbi puhul (kokku 9 kasutust). Samamoodi ei tule murdematerjalist välja, et adpositsiooni *ilma* kasutus sõltuks konverbi semantilisest funktsioonist.

Tingimust väljendavate *des*-tarindite puhul esineb tendents kasutada põhilauses korrelaati *siis*, mis tavaliselt esineb konditsionaallause pealauses (Erelt 2014: 219). Seega peab keelekasutaja tingimuslikku *des*-konverbi kõrvallausearnaseks. Murdematerjalis ei ole korrelaadi kasutamine kuigi sage, lauseid, kus konverbi puhul on kasutatud ka korrelaati *siis*, esineb vaid kirde- ja rannamurdes (kummaski 2 lauset). Näiteks lauses 38 on *des*-tarind äärmiselt sarnane kõrvallausega: põhilauses korrelaadi kasutamisele lisaks on põhilause tegevussubjekt samaviiteline *des*-tarindi tegevusobjektiga ning see objekt on tarindis ka eksplitsiitselt väljendatud; lisaks on tarindis asesõna *ise* abil esile toodud ka varem kõne all olnud tegevussubjekt. Samuti näitab lause 38, kus *des*-konstruktsioon esineb ajamäärusena, et korrelaadi *siis* kasutamise võimalus ei piirdu tingimust väljendava konverbitarindiga.

(38) ja (.) siis mies (.) pani sidus siis obosed (.) *paari = ja *oides siis ise
neid kinni siis obosed *juuksid (Ki)

7. Kokkuvõte

Konverbe kasutatakse suulises murdekeeles vähem kui kirjakeeles, seejuures esineb murdekeeles *mata*-konverbi harvem kui *des*-konverbi. Kinnitust ei leia ka Valijärvi väide, et põhjaeesti keeles kasutatakse konverbe rohkem kui lõunaeesti keeles. *des*-konverbi esineb enim lääne-, ranna- ja saarte murdes, kuna aga *mata*-konverbi on enim Tartu, Võru ja läänemurdes.

Konverbe kasutatakse murretes piiratumal hulgal funktsioonides kui kirjakeeles, kusjuures *des*-konverbi sagedasimaks tähenduseks on viisi-

tähendus ning *mata*-konverbil viisi- ja vahenditähendus, seejuures ei ole viisitähenduses *mata*-konverb samal määral adverbiline kui *des*-konverb. Viisitähenduses esineb *des*-vormi suhteliselt vähem kirde- ja rannamurdes, kuna taas lõunaeesti murretes (Võru, Seto ja Mulgi murdes) esineb viisi-konverbe rohkem ja ajakonverbe vähem. Uurimismaterjali põhjal näib, et kirde- ja rannamurdes peetakse konverbe enam kõrvallausesarnaseks kui muudes eesti murretes, sest just neis murretes kasutatakse vähem lühikesi, st ehituselt adverbisarnaseid viisikonverbe, ning lisaks on neis murretes *des*-konverbi markeeritud nii tingimus- kui ka ajafunktsioonis korrelaadiga *siis*. See tulemus vajaks aga kontrollimist mahukama keelematerjali põhjal.

Viisitähenduses *des*-konverbi suhteliselt sage esinemine murde-materjalis on ka peamiseks kirjakeele ja murdekeele erinevuseks. See aga ei ole tõenäoliselt tingitud mitte murdekeele eripärast, vaid sellest, et tegemist on suulise keelekasutusega, mis soosib lühemate ja enam kind-laskujunenud konverbide kasutust.

Murretes esineb nii implitsiitse kui ka eksplitsiitse tegevussubjektiga konverbitarindeid. Kuigi eksplitsiitse tegevussubjektiga konverbid on küllaltki harvad ja neid kasutatakse enam või vähem kindlaskujunenud väljendites (sagedasimateks tarinditeks on *päikese tõustes* ja *X-i nähes*), esineb eksplitsiitse tegevussubjektiga konverbitarindis ka verb *mäletama*, mis kirjakeeles sel moel esineda ei saa. Kirjakeelest erinevalt on leksikali-seerunud konverb *üteldes*, kandes saarte ja läänemurdes tähendust 'umbes', ning liikumiskonverbid *minnes* ja *tulles*, mis on kujunenud näitama kohta. Implitsiitse tegevussubjektiga konverbitarindid aga sarnanevad tugevalt eesti ühiskeele konverbitarinditega.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1915. Lühendatud laused. – Keeleline Kuukiri 3/4, 43–48.

Ahrens, Eduard 2003 (1853). Eesti keele Tallinna murde grammatika. Esimene osa: vormiõpetus. Tlk. Kristiina Ross. Teine osa: lauseõpetus. Tlk. Kristi Mets, Kristiina Rebane, Mailis Salvet. – Uue ajastu misjonilingvist Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Tallinn: Eesti keele Sihtasutus, 75–429.

EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

- Erelt, Mati 1987.** Sekundaartarindid eesti keeles. (= Preprint KKI-50.) Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Erelt, Mati 2014.** Eesti keele lauseõpetus. Komplekslause. Tartu Ülikooli eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikool.
- Haspelmath, Martin 1995.** The converb as a cross-linguistically valid category. – Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds. Eds. Martin Haspelmath, Ekkehard König. (= Empirical Approaches to Language Typology 13.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1–55.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>.
- Hennoste, Tiit 2000.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I. Taust ja uurimisobjekt. – Akadeemia 5, 1117–1150.
- Herlin, Ilona 2005.** Metakielen funktoita *x sanoen* -konstruktion valossa. – Referointi ja moniäänisyys. Toim. Markku Haakana, Jyrki Kalliokoski. (= Tietolipas 206.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 360–405.
- Herlin, Ilona, Lari Kotilainen 2005.** Itsenäistyvä infinitiivi. 2. infinitiivin inessiivin kehitys kirjakielen aikana. – Elävä kielioppi. Suomen infinittisten rakenteiden dynamiikka. Toim. Ilona Herlin, Laura Visapää. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1021.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 258–291.
- Hermann, Karl August 1896.** Eesti keele Lause-õpetus. Eesti keele grammatika teine jagu. Jurjev.
- Itkonen, Esa 2001.** Maailman kielten erilaisuus ja samuus. Turku: Turun yliopisto.
- König, Ekkehard 1995.** The meaning of converb constructions. – Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds. Eds. Martin Haspelmath, Ekkehard König. (= Empirical Approaches to Language Typology 13.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 57–95.
- König Ekkehard, Johan van der Auwera 1990.** Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. – Towards a Typology of European Languages. Eds. Johannes Bechert, Giuliano Bernini, Claude Buridant. (= Empirical Approaches to Language Typology 8.) Berlin: Mouton de Gruyter, 337–355.
- Metslang, Helle 1997.** Eesti keele ja teiste soome-ugri keelte futuurumi arenguid. – Keel ja Kirjandus 4, 226–231.
- Nedjalkov, Vladimir 1995.** Some typological parameters of converbs. – Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds. Eds. Martin Haspelmath,

- Ekkehard König. (= Empirical Approaches to Language Typology 13.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 97–136.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Piiraja, Piret 2010.** Verb *hakkama* situatsiooni alguse väljendajana eesti keeles. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Plado, Helen 2013.** Estonian conditional clauses: The degree of hypotheticality and the link to temporal and concessive clauses. – Nordic Journal of Linguistics 36 (1), 57–88.
- Taremaa, Piia 2010.** Fiktiivne ja reaalne liikumine eesti keeles. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Thor Helle, Anton 2006 (1732).** Grammatica esthonica oder: Eine Anweisung zur Ehstnischen Sprache. – Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, B–B80a.
- Tragel, Ilona 2003.** Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Univere, Aili 1970.** *T*-tunnuselise tegevusnime viisiütlevast eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16 (1970). Tallinn: Eesti Raamat, 179–194.
- Uuspõld, Ellen 1966.** Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (*~nuna-*) ja *tud-* (*~tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus. – Keele modelleerimise probleeme 1. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 188.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 4–196.
- Uuspõld, Ellen 1972.** Agendi väljendamisest *des*-konstruktsiooniga lauses. – Keel ja struktuur 7. Töid struktuurse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. Tartu, 108–118.
- Uuspõld, Ellen 2001.** *des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost. ja toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 306–321.
- Valijärvi, Riitta-Liisa 2004.** Estonian converbs – with special emphasis on early 18th-century literary languages. – Ural-Altaische Jahrbücher 18 (2003/2004), 24–66.
- Valijärvi, Riitta-Liisa 2007.** A Corpus-Based Study on the Degrees of Lexicalization and Grammaticalization of Finnish Converbs. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 (1875).** Eesti keele grammatika. Tlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Ylikoski, Jussi 2003.** Defining non-finites: Action nominals, converbs and infinitives. – SKY Journal of Linguistics 16 (2003), 185–237.

***-des* and *-mata* converbs in Estonian dialects**

HELEN PLADO

The article analyses the usage of two Estonian converbs (the prototypical *-des* converb and its negative counterpart the *-mata* converb) in Estonian dialects. The data is collected from the morphologically tagged texts of the University of Tartu's corpus of Estonian dialects. Compared to written texts, converbs in spoken (dialectal) speech are infrequent; also, *-mata* converbs are rarer than *-des* converbs. *-des* converbs are most used in the Western, Coastal and Insular dialects, whereas the *-mata* converb is more frequent (although still rare) in the Tartu, Võro and Western dialects.

In dialects, converbs are used in fewer functions than in Standard Estonian. The *-des* converb is used most often to indicate manner, but also as a temporal adverbial; the *-mata* converb conveys mostly the meaning of manner or means (all cases that answer the question *how?*). *-des* converbs indicating manner are less frequent in the North-Eastern and Coastal dialects, while in South Estonian dialects (Võro, Seto and Mulgi), there are more manner converbs and fewer temporal converbs. The relatively frequent usage of short adverb-like manner converbs in dialects is also the main difference from the use of converbs in Standard Estonian. However, this is probably not a characteristic of dialects, but rather of spoken language, which tends to favor the usage of shorter and more grammaticalized and lexicalized converbs.

In dialects, there are both implicit and explicit subject converbs. Although explicit subject converbs are rather rare and these are used in more or less set phrases (the most used are *päikese tõustes* 'when the sun is rising' and *X'i nähes* 'in the presence of X', in the Western dialect also 'as X remembers'), in the Coastal dialect, the verb *mäletama* 'remember' can also be used in this construction (this is not possible in Standard Estonian, where only limited transitive verbs can form an explicit subject converb construction). The implicit subject converbs in dialects are similar to the corresponding construction in Standard Estonian.

Keywords: Estonian, syntax, grammaticalization, lexicalization, complex sentence, converb

Helen Plado
Võro Instituut
Tartu 48
65609 Võru

Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
helen.plado@ut.ee

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID

I

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse alternatiivne etümoloogiline tõlgendus eesti sõnadele *koost* '(puu)lusikas' ja *kaugas* 'kahekordse pihaga meestesärgi põu, mida kasutati taskuna; rahakott', samuti läänemeresoome keelte põhjarühma sõnale sm *kaukalo* 'küna, mold' jt.

Võtmesõnad: etümoloogia, sõnalaenud, eesti keel, läänemeresoome keeled, balti keeled

Koost '(puu)lusikas'

Koost : *koosta* ~ *kosta* '(puu)lusikas' on murdesõna, mille leviku tuumala on Lääne-Eesti saared ja mida kinnitab ka regilaulukeel. Lääne-Eestist on *koost* murrete sõnaraamatu andmeil registreeritud Martnast, Karuselt, Hanilast ja Varblast (EMS III,14: 633), samuti on teateid Jõelähtelt: 'kuostas 'lusikas' (EMS IV,16: 44). EKMSis (II: 704 „Lusikas“) on *koosta* lääne-eestiline levik ulatuslikum, hõlmates nt Audru. Ernst Särgava romaanis „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama“ markeerib *koost* omaaegset Vändra keelepruuki, nt „Istuti ja alustati söömist vaikselt, sõna lausumata: pisteti puukoost pudrusse .“. (I: 32). Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamat „Lexicon Esthonio Germanicum“, kus esineb oht-ralt Lääne-Eesti murretele iseloomulikku sõnavara, *koost*-sõna siiski ei noteeri. Ferdinand Johann Wiedemanni järgi on sõnal *koost* ka tähendus 'Schuhleisten der Bauern / saapaliist (külakingseppadel)' (Wiedemann 1973; EKMS I: 1245 „Kingsepatöö“), EMS seda ei kinnita.

Julius Mägiste on sõnale esitanud vene etümoloogia, oletades laenamist vanavene laenualusest **kopusta* 'segamiskepp või -labidas' (vrd vn murd *конѣсть*, *конѣстка*, *конѣмка* 'haralise või labidja otsaga segamisriist'). Laenu mугanemisel on Mägiste järgi toimunud häälikuareng **kopusta* > **koβusta* > **kovosta* > *koost* (EEW III: 945). Mägiste etümo-

loogia on tingimusteta heaks kiitnud SSA (1: 309 sub *kapusta*). Alo Raun on Mägiste etümoloogia esitanud, kuid lisanud küsimärgi (Raun 1982: 48). Ka Rogier Blokland on aktsepteerinud Mägiste kõrvutuse selle erinevusega, et on rekonstrueerinud lähtekujuks vvn **kobusta* (Blokland 2009: 133) – ilmselt selleks, et paremini mõista labiaalklusiili kadu laenus –, mis on aga äärmiselt ebatõenäoline; slaavi sõnatüve ja sellest lähtunud tuletiste etümoloogiat vt täpsemalt ËSSJa 11: 34–35 sub **kopystь* / **kopystьka*. Läbipaistvad vene hilislaenud mõnest eespool toodud vene murdesõnast on sm *kapusta* 'puulusikas', krj *kapusta* 'puulusikas'; (Uhtua) saapaliistu eraldi lisatükk'. Jooseppi Julius Mikkola on arvanud, et e *koost* : *koosta* (< *kousta*) on omasõna, ja juhtinud tähelepanu sellele, et vanimaid lusikaid kasutati rasva koorimiseks toidult ja et need olid kujult selleks sobivad (Mikkola 1938: 66–67).

Mägiste spetsiaalselt käesoleva juhtumi kohta esitatud häälikuareng on ebausutav ja sunnib tema etümoloogiat revideerima. Ka sõna kompaktne lääne-eestiline levikupilt on vene päritolu sõna puhul ebatavaline, kuid see ei ole siiski määrav.

Koost on suure tõenäosusega balti päritolu, lähtudes laenualuselt, mille jätkajad on ld *kaũstẽ* / *kaustẽ* '1. peitliga õõnestatud vitseta puunõu, millele on põhi alla pandud / toks medinis indas, kalte iškaltas, be lanko, su įstatytu dugnu: *kaustẽ yra kaip kipelis be rankelės* [= koost on käepidemeta veeammutamislõu, tõstenõu, puust kopsik]; *kaũstẽs buvo apvalios, iškaltos kaltinai su kalnu* [koostad olid ümmargused, peitliga õõnestatud]; *supilk pupas į didžiąją kaũstę, o kanapius į mažąją* [puista oad suurde koostasse, aga kanepiseemned väikesse]; *kaustẽlę* [dem] *sviesto pridėjo ant kelio* [koostaga pandi võid teele kaasa]; 2. hobuserautamisriistade kast / arklių kaustymo įrankių; 3. kõrvadega jooginõu / ąsotas puodelis; 4. sügava alustassi kujuga vanaaegne jooginõu, joogisarv / senovinis gilaus dubenėlio pavidalo geriamasis indas, taurė' ja *kaustinė* 'nõu toidusse lisatava rasva peeneks tampimiseks; mänd ploomirasva peeneks tampimiseks / indas užtriniui grūsti; užtrinkulis', *kaũkštẽ* 'puutüvest õõnestatud väike puunõu / toks medinis išskaptuotas indelis, kaũstẽ, kaltinė, kalkštẽ' (<http://www.lkz.lt>), vrd siiski ka lt *kaũškęs* [ķ = t'] 'taldrik, kauss või muu nõu, millega (kuivainet) ammutatakse / ein Teller, eine Schüssel od. ein anderes Gefäß, womit (Trockenes) geschöpft wird' (Īvande Kuramaal) (EH I: 596), *kaũšķins* (Vecauce Zemgales) 'kulp / der Kochlöffel', *kaũšķis* 'vaagen, liud / die Schüssel' (ME II: 179).

Kaūstē ~ kaustē on deverbaal: ← *kāust-yti* ← *kāu-styti* frekv ' (hobust) rautama / beschlagen (Pferde)' ← *kāuti* (*kāuna* / *kājuja*, *kóvė* ~ *kāvo*) 'lööma, raiuma, tapma / schlagen, töten' (Smoczyński 2000: 168; vt ka Būga 1959: 458). Leedu vasted levivad Lääne-Leedus Žemaitijas (Rietavas, Plungė, Endriejavas).

Oletan, et balti diftong *au* on laenamisel korvatud *ou*-ga, millest seejärel on arenenud pikk *ō*. Selline substituatsioon ja häälikuareng on iseloomulik liivi keelele, kus diftongid on kvantitatiivses ja enamasti ka kvalitatiivses paradigmaatilises vahelduses, sh *ou* : *ō* (Posti 1942: 35–36), nt lvK *kōsta* : sgp *koüstō* 'kaust (ree kodaraid piki rege ühendav puu) / Querholz am Schlitten', *lōda* : sgp *loūdō* 'laud, saelaud / Tisch; Brett; Lade', *loūtš* ~ *lōtš* (< **lautsi*, vrd e *lauts* : *lautsi*) ' (kapi-, sein-) riil / Fach im Schrank, Brett an der Wand, um Sachen darauf zu stellen, Regal' (Kettunen 1938: 203ab; *s* > *š* tingimusi ja juhte vt Posti 1942: 237–238). Kuid seda lusikanimetust ei ole teadaolevalt liivi keeles registreeritud. Arvan, et *koosta* ja Lääne-Eesti saarte söögilauanimetuse *rend* laenuallikas ja oletatav levikutee on sarnased. Nii olen oletanud, et *rend* on võidud Lääne-Eesti saartele laenata kura (kurši) keele kaudu (Vaba 2009: 779–784). Ka pole sõna *rend* kohta teateid muudest läänemeresoome keeltest ega murretest. Kurapärast sõnavara leidub leedu keele žemaidi ja läti keele Kuramaa murretes ning liivi keeles. *Rend* erineb *koost*-juhtumist siiski selle poolest, et esimeses kajastub kura keelele iseloomulik vanapärane balti tautosüllaabiline ühend *Vn* kui diagnostilise väärtusega häälikutunnus (Vaba 2012: 185–190).

Balti laenu korral on *koost* läbi teinud semantilise arengu 'puutüvest õõnestatud nõu (ummik)' → 'ammutusriist' → '(supi)lusikas'. Samalaadne semantiline areng iseloomustab ka läänemeresoome keelte balti laenu **kauha* (< blt **kauša* 'puutüvest õõnestatud (supi)kulp, kapp, joogi-anum vms'): L *kahv* : *kahva* 'puulusikas', I *kavi* 'suur kulbisarnane puust õõnestatud nõu leili viskamiseks', vđj *kavi* ~ *kaavi* 'kulbi moodi kopsik', sm *kauha* 'kulp, kopsik', is *kaavi id.*, krj *kauha* ~ *kawha*, aun *kauhu id.*, lü *kauh(ę) id.*, vps *kauh* ~ *kouh* ~ *kouvaz* 'kopp vilja tõstmiseks'.

Kaugas 'tasku, kahekordse pihaga meestesärgi põu, mida kasutati taskuna; rahakott, rahatasku' ja muu *kauka*-pere

Põhiliselt mulgimurdelist sõna *kaugas* : '*kauka* on hiljaaegu püüdnud läti laenuallikaga *kabata* 'tasku' siduda Udo Uiibo (2010: 758–759). Ta on tööhüpoteesina oletanud, et läti laenualusest *kabata* on kadunud klusiil *b*, sõna lõpposa on asendatud ja see on mугanenud *ukas-* ~ *ugas-*tuletise sarnaseks. Ta kirjutab: „Eraldades sõnast *kaugas* oletatava sufiksi *-ugas*, jääb oletatavat tüve esindama häälikuühend *ka-*, kadunud klusiilainese taastamisel *kab-*, *kad-* või *kag-*. Nüüd pole „tüve“ *kab-* ja läti sõna *kabata* 'tasku' esiosa samasust enam raske märgata. Nii et kui eeldada mugandamist, mille puhul läti sõna lõpposa *-ata* on eesti keeles asendatud sufiksiga *-ugas*, siis pole võimatu, et siingi on tegu samasuguse läti laenuga nagu märksa lihtsama juhtumi ee *lupakas* < lt *lupata* korral.“ Hilislaenuna on Uiibo pakutud läti laenualus pidanud läbima erakordselt keerulise arengu-tee ega ole veenev. Uiibo lisab ka ise, et eesti ja läti sõna ühendab üksnes esisilbi *ka-*, kõik muu tuleb juurde fantaseerida. Uiibo juhib tähelepanu sellelegi, et laenulised on ka taskunimetused *kalits*, *karman* ja *tasku*. Õieti on kõik teadaolevad eesti taskunimetused laenulised, sealjuures suhteliselt hilised laenud. Alamsaksa ja rootsi keelest on laenatud peale juba nimetatud *tasku* ka *task*, *taski*, *taska*, *tasi*, ilmselt rootsi keelest *vikk* 'püksitasku', vene keelest *kalits* (ka *kallits*) '(püksi)tasku', *karman* (ka *karmand*), läti keelest *kalits* (ka *kallits*), *kess* 'naistetasku', *kulit* (ka *kulita*, *kullit*, *kullitu*, *kulits*, *kuulit*, *kullita*) '(ripp)tasku'. (Eesti taskunimetuste etümoloogiaid vt ka Saareste 1924: 176–177.)

Eesti rahvaluuleuurijad on taskunimetuste hulka arvanud veel sõna *avaski* : *avaski* ~ *avasti* 'tasku; väike rahakott, pung' (vt ERL IV: 355), mis esineb Mulgi regilaulukeeles (<http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>). Sõna leidub ka mitmes vanemas leksikograafilises allikas tähenduses 'vene paun': *Awwask* 'Ein russischer Beutel' (Vestring 1998: 354); *awwask* 'ein rußischer Beutel' d. (Hupel 1780: 145), *awas* 'k G. *awas* 'ki (d) 'russischer Beutel' (Wiedemann 1973). *Avaski* ongi ilmselt vene päritolu, kuid jäänud eesti keele vene laenude uurijate tähelepanuta. *Avaski* laenualus *авоська* 'kandevõrk' on vene etümoloogiasõnaraamatute kinnitusele tuletatud partiklist *авось* 'võib-olla, äkki, ehk' väidetavalt alles Vene kodusõja (1917–1923) aastail kroonilise toidunappuse tingimustes (vt nt Černyh I: 25), s.o hommikul tööle minnes pistis vene *resp.* nõukogude inimene *авоська* igaks juhuks tasku, et ehk veab ja äkki õnnestub kusagilt söögi-

poolist hankida, mida *авоська* 'ga koju kanda. Eesti regilaulukeel osutab, et *авоська* peab vene keeles olema märksa vanem.

Kui jätta kõrvale ebarahuldava etümoloogiaga *kaugas*, on praeguse uurimisseisuga etümoloogiata vaid *nääps* : *nääpsu* Jäm Khk Mus Kaa Krj Jaa 'vanaaegne naistetasku'. Andrus Saareste on usutavasti liikunud õiges suunas, kui ta taskunimetuse *nääps* puhul on juhtinud tähelepanu seelikuvolti tähistavale sõnale *niips* : *niipsu*, mille levila VMSi andmeil on Mar Mär Nis Kei Hag (VMS II: 87; vt ka EMS IV: 574–575 „Volt“).

Kaugas ei kuulu hõlpsalt etümologiseeritavate sõnade hulka. Alljärgnev kiirpilk tasku arengulukku loodetavasti selgendab taskunimetuste arengu lähtekohti. Tänapäeval mõeldakse tasku all eelkõige riietusesemele sissepoole või peale õmmeldud lamedaid „mahuteid“, nn kotikesi pise-mate ja kergemate tarbeesemete, raha vm kaasaskandmiseks. Rõivatasku eelkäijaid on kaelas, õlal või vööl rippuv lahttasku, milles kanti kaasas tuletegemisvahendeid, raha vms. Peaaegu kuni XIX sajandi lõpuni kand-sid naised Eestis laht- ehk vöötaskuid, mis seoti paeltega vööle (Konsin 1977; Troska jt 1995: 122). Lahttaskuid pidasid ka mehed: Hls *Vanast olliv mes'tel nahast taski kõtu bäl, rihmage puuste bäl kinni pant. Säl olli piip, tuleraud, tagel ja muud raami sehen* (VKM VII: 135; lisa lahttaskute ja nende kandmisviisi kohta vt EKMS III: 1224 „Tasku“). Tasku ajaloo käsitlustes rõhutatakse, et rõivaste sisse õmmeldavate taskute tekkele viis peamiselt taskuvaraste kartus. Tänapäeva rõivatasku prototüüp on kott ja Euroopas kõneldud keeltest on võimalik tuua ohtralt näiteid isosemantiliste koti- ja taskunimetuste kohta, mis peegeldavad ilmekalt rõivatasku uuema aja arengujärke, nt sks *Tasche* '(reisi)paun; rahakott, kukkur; tasku jt'. Kuid Euroopa keelte kotinimetused, taskunimetuste eelkäijad, on enamasti etümoloogiliselt läbipaistmatud. Nii rajaneb ka sõna *kaugas* laenualuseks pakutud lt *kabata*, ka *kabats* 'tasku' etümoloogia oletusel, et see võib vahest olla seotud verbidega ld *kabéti* (*kāba* ~ *kābi*, *kabéjo*) 'rippuma', lt *kabināt* 'kinnitama, ühendama, haakima' (ME II: 129). Seda Jānis Endzelīnsi pakutud etümoloogiat kordab Konstantīns Karulis ja oletab tähendusarengut 'külgeriputatu(d) / külgekinnitatu(d)' → 'külge riputatud / haakidega külge kinnitatud kott' → 'rõivasse töö-deldud tasku' (LEV I: 365–366). Kuigi kotinimetuste ja kalapüügiiristade või nende osade nimetused võivad olla ühistüvelised, pole selge, kas läti *kab*-tüvelised kalapüügivahendi nimetused *kabe*, *kabis*, *kabene*, *kabris*, *kablis* jt 'kuurits' kuuluvad samasse sõnapessa kui taskut tähistav *kabata*.

Leedu sõna *kabātė* 'vitstest punutud kalapüügiriist / prietaisas žuvims gaudyti, kryptė, graibštas' (<http://www.lkz.lt>) peetakse slaavi päritolu sõnaks – vrd ukr *хобом*, ? vn murd *хобóуа ~ хобóуа* 'mõrd, rüsa' (Dahl IV: 540, 555), mis on oletatavasti suguluses juba eespool nimetatud ld verbiga *kabėti* 'rippuma' (vt Vasmer IV: 252; Černyh II: 345–346). Selles kontekstis võib veel tähelepanu juhtida eesti unarsõnale *kabar* : *kabara* 'seljapaun, ranits', mida tänapäeva eesti sõnaraamatud ei kajasta ja mille võimaliku murdetausta kohta puuduvad andmed. *Kabar* leidub „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ (EÕS II: 155) ja sellistes kakskeelsetes sõnaraamatuis nagu Arumaa jt 1940–1947 (*панец* 'ranits, seljapaun, kabar') ja Tuksam 1934–1939 (*Törnister* 'ranits, [selja-]paun, *kabar*; seljakott'). *Kabar* (ka *jahikabar*) esineb korduvalt Ernst Särgava romaanis „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama“ tähenduses 'seljakott, jahipaun', nt „Körber võttis sadula küljest kabara, viskas selga, tõusis sadulasse ..“ (I: 193). Võimalik, et *kabar* on loodud vn *кобы́ра* 'nahkvutlar revolvi või püstoli kandmiseks (õla- või vöörihmale)' eeskujul. See sõna on turgi päritolu (nt türgi *kubur* 'silindrikujuline pikk nõu, igasugune torukujuline ese jt'), teateid *кобы́ра* jt esinemise kohta vene keeles on alates XIX sajandi I poolest (Vasmer II: 269; Černyh I: 407).

Kaugas on väga suure tõenäosusega vanem balti laen, lähtunud **kauk-* tüvest, mille võimalik i-e arhetüüp on kas **(s)keu-* ~ **kou-* 'kumeraks tegema, kumer, õõnestis, õõs' (LEW I: 231 sub *káušas*; vt ka IEW II: 589 **keu-k*) ja/või **(s)keu-* '(kinni) katma, (sisse) mähkima' (vt IEW II: 951). Selle arvuka ja mitmekesise semantikaga balti sõnapesa liikmed on nt ld *káukė* 'mask, näokate, gaasimask / Maske', *káukė* '1. väike uhmer peki peeneks tampimiseks, puust kopsik, liud, vaagen / piestelē lašiniams grūsti, taukė; 2. puust kopsik või kauss (paadist vee või jääaugust jää ammutamiseks) / toks medinis kaušas ar dubenėlis (vandeniui iš laivėlio ar ledams iš aketės semti)', *kaukėlė* dem 'puukauss / hólzerne Schüssel', *kaũkas ~ kaũkis ~ kaũkė ~ káukė* 'puuking / klumpė', *káukolė ~ káukolis, káuokolas* 'kolp, (surnu) pealuu / (Hirn)schädel', *kāukaras* 'laup; kupal / kakta; pakaušis', *kiáuklas ~ kiáuutas* 'kate, kest / Hülle, Schale, Hülse, Gehäuse', *kaukōrė* '1. puunõu peki tampimiseks, uhmer; puust nõu rasva ja peeneks tambitud peki hoidmiseks / medinis indas lašiniams grūsti, grūstuvė, piesta; 2. puunõu rasva ja peeneks tambitud peki hoidmiseks / medinis indas taukams ar sugrūstiams lašiniams laikyti', *kiauklė* jt 'koda, karp, teokarp / Gehäuse, Schneckenhaus, Muschelschale' jt, lt ? *kàukala*² 'kuljus, kelluke

/ die Schelle', *kaukuris*: *kaukuṛa kīpis* 'nõu leili viskamiseks / garmetis' (LEW I: 231–232; <http://www.lkz.lt>; ME I: 174). Sissetöödeldud rõivatasku on nii uus nähtus, et seda semantikat ei saanud balti laenualus kuidagi kanda. Samuti tuleb meeles pidada, et M *kaugas* ei tähista veel rõivataskut tänapäevases tähenduses, mida on võimalik selgendada Hallistest kirja pandud kirjeldusega: *Kaugas õmmelti mes'te 'ammel 'sisse. 'Sõlgug olli iijst 'kinni. Mes'te 'ammel õmmelti sissepoole piha_bäle ja rinna ette viijl tõine kõrd rõõvast. Pää_augu mant 'jäeti katespoole augu 'valla, ninda_t käsi 'sisse 'mahtus. Siss sai 'kaukas midäg panna, 'piipu ja tubakukotti ve ---* (VKM VII: 134–135). On usutavaid etümoloogiad, mis kõnelevad sellest, et rõivanimetus on võinud olla taskunimetuse lähtekohaks, nt sm *p(r)akkari* ~ *(p)lakkari* 'tasku' < rts murd *brackor* 'püksid' (SSA 2: 41). Sõna *kaugas* võimalikke laenualuseid võiks nt olla leedu sarginimetuse *kaukaĩ* pl eelkäija, kuid selle leedu sõna etümoloogia pole selge. Vanimaid tasku eelkäijaid oli nahatükk, mis servahormadesse aetud naharibaga tõmmati ümmarguseks kotikeseks, pungaks, pusaraks. Seesugune nahast vööpung kuulus 5300 aastat tagasi elanud jäämehe Ötzi varustusse ja oli mõeldud tuletegemisvahendite ja luunaaskli hoidmiseks. Sama tüüpi praktilisi pusaraid pisemate tarbeesemete kaasaskandmiseks on edukalt kasutatud aastatuhandeid. Eelöeldut silmas pidades sobivad laenualuse semantiliselt välja **kauk*-tüve tuletised *káukē* 'mask, näokate' ja *kiáuklas* ~ *kiáukutas* 'koor, kate, kest', samuti **kauš*-tüvest lähtunud *kiaūšis* 'muna, munand'. Ülemal loetletud taskunimetused *tasku*, *vikk*, *kalits*, *kulit* jt on eesti keelde laenatud eri keelte taskut tähistavatest laenualustest. *Kaugas* nende hulka ei kuulu, sest pärineb märksa vanemast laenukihhistest. Taas tuleb tõdeda, et levila ei ole keelendi vanuse üle otsustamisel määrav. Balti laen **kauka* on mугanenud as-lõpuliste nimisõnadega kujul *kaugas*, vrd *lauk* > Hls *laugas* 'murulauk', *lõuk* > *lõugas* 'kolle', *rõuk* > Saa Hls *rõugas* 'vankri osa' jt.

Balti laenualusest **kaukāl-* ~ **kaukōl-* 'ummik, puutüvest õõnestatud nõu', mille jätkaja on nt ld *kaukēlē* 'puukauss' on laenatud lms **kaukal-*: lvS *kougil*, K *kouğōl* (< *kaugal-*) 'leivaküna / Brottrog, Backtrog', vdj *kaukalo* ~ *kaukolo* '(puust õõnestatud sea-, pesu-) küna', sm *kaukalo* 'küna, mold', (Kalevala) 'pitkänomainen, matala ruokaastia; sikojen syöttöastia' (Jussila 2009: 110), is *kaukola* ~ *kaugolo* 'puinen allas', vps *kaukol*, *kaukal*, *koukol* 'pellavannuppu', võib-olla ka mo *kovâl* 'küna'. Balti laen on ilmselt ka eL (Räp) *-kauk*: *kilikauk* 'teokarp', krj *kaukelo* 'simpukan

kuori' laenualusel, mille jätkaja on nt ld *kiauklē* jt 'koda, karp, teokarp. Soome sõnu *kaukalo* 'der Trog' ja *karin-k[aukalo]* 'die Schnecke, die Muschel' on leedu sõnadega *kaūkolas* = *kaūkölē*, *kaūkē* 'persona lignea', *kaukėlė* 'medīnys bljūdas' kõrvutanud 1879.–1890. ja 1902.–1903. a paiku Kazimieras Jaunius (vt Jaunius 1972: 249, 262). Ilmne balti laen on ka lvK *kogīl* 'peakolu, pealuu' (Viitso, Ernštreits 2012: 131), mis lähtub laenualusel, mille jätkaja on nt ld *káukolis* jt 'kolp, (surnu) pealuu', kuigi on ootuspäratult mугanenud keelde lühikese *o*-ga. Lms vastete *-VL*-järgend annab edasi laenualusel produktiivset deverbaaliliidet **āl-* ~ **ōl-*, mille olulisi tähendusi on tegevuse tulemuse edasiandmine (Ambrazas 1993: 98 jj; balti *l*-liidete kohta vt ka Endzelīns 1951: 340 jj).

Y. H. Toivonen on omal ajal avaldanud arvamust, et *kaukalo* võib olla tuletis *kauka*-tüvest 'kauge, kaua', põhjendades seda seigaga, et *kaukalo* on piklik nõu (Toivonen: 1945: 403). Selle ebaseaduse, pigem rahvaetimoloogiana tunduva seletuse esitavad ka SKES (I: 173) ja SSA (1: 331). Balti laenualusel on talle viide ummikinõude valmistustehnikale.

**kauk*-tüve kõrval on balti keeltes ka muid tüvevariante, sh sibilandiga **kauš-*: nt ld *káušas* 'kopsik, jooginõu; teokarp; kahv (võrkkott kalade püüdmiseks); kolp jt', *kaūšti* (*kaūšia*, *kaūšē*) 'õõnestama, uuristama jt', *kaušakys* 'suurem' kopsik, kopp', *káušenos* pl 'puukingad', *kaušūkas* 'teokarp, jõekarp jt', *kiáušas* ~ *kiáušē* 'kolju, pealuu', *kiaūšis* 'muna, munand', lt *kaūss* 'pealuu; jooginõu; kauss; kulp, lusikas jt', ? *ķaukste* 'pealuu' (LEW I: 231–232; IEW II: 953 sub (*s*)*keu-k*'-; ME II: 357; Otkupščikov 1967: 168). **kauša*-tüvega on seotud lms **kauha*: L *kahv* 'puulusikas' jt (vt eespool).

Artikkel on valminud autori vabal tahtel ega ole seotud ühegi rahastatava projektiga.

Lühendid¹

blt – balti keeled; lvK – kuraliivi keel; lvS – salatsiliivi keel; pl – pluuril; sgp – singulari partitiiv

¹ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

Kirjandus

- Ambrasas, Saulius 1993.** Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Arumaa jt 1940–1947** = Vene-eesti sõnaraamat. Koost. Peeter Arumaa, Boris Pravdin, Johannes Voldemar Veski. Tartu: Teaduslik Kirjastus.
- Blokland, Rogier 2009.** The Russian Loanwords in Literary Estonian. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Būga, Kazimieras 1959.** Rinktiniai raštai. II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Černyh 1999** = Павел Черных. Историко-этимологический словарь современного русского языка. I–II. Москва: Русский язык.
- Dahl** = Владимир Даль 1880–1882. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля I–IV. С.-Петербург–Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EH** = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga 1934–1946. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. I–II. Rīgā: Grāmatu apgāds.
- EKMS** = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–, 1994–. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Endzelīns, Jānis 1951.** Latviešu valodas gramatika. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- ERL IV** = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. IV, 1974. Toim. Ülo Tedre. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat.
- ÈSSJa 11** = Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. 11, *копсь–*котьна(я), 1984. АН СССР, Институт русского языка. Отв. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука.
- EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I–III, 1925–1937. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud trükk. Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Hrsg. August Wilhelm Hupel. Riga–Leipzig: bey Johann Friedrich Hartknoch.
- IEW** = Julius Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I–II, 1949–1959. Bern: A. Francke AG Verlag.

- Jaunius, Kazimieras 1972.** Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. Katalogas ir publikacijos. Рукописное наследие языковеда Казимераса Яунюса. Каталог и публикации. Parengė S. Skrodenis. Spec. redaktorius A. Lukošius. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka.
- Jussila, Raimo 2009.** Kalevalan sanakirja. Helsinki: Otava.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Konsin, Kalju 1977.** Võõtaskud. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium.
- LEV I = Konstantīns Karulis 1992.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I, A–O. Rīga: Avots.
- LEW = Ernst Fraenkel 1962–1965.** Litauisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ME = K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. I–IV, 1923–1932.** Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1938.** Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch. (= SUST LXXV.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Otkupščikov 1967 = Юрий Откупщиков.** Из истории индоевропейского словообразования. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Posti, Lauri 1942.** Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (= SUST LXXXV.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse avec 60 cartes et 1 esquisse schématique (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B VI, 1.) Tartu: Kirjastus-Ühisus „Postimehe“ trükk.
- Smoczyński, Wojciech 2000.** Litewskie wyrazy typu {indas}, {apstas} oraz typu {saĩdas}. – Балто-славянские исследования 1998–1999. XIV. Сборник научных трудов. Отв. ред. Т.-М. Судник. Москва: Наука, 155–174.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000.** Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Särgava, Ernst 1968.** Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama. I–II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Toivonen, Y. H. 1945.** Etymologia huomioita. – Virittäjä 3, 401–409.

- Troska jt 1995** = Gea Troska, Ants Viires, Ellen Karu, Lauri Vahtre, Igor Tõnurist. Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost. ja toim. Ants Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Tuksam 1934–1939** = Saksa-eesti sõnaraamat. Deutsch-estnisches Wörterbuch. Koost. Georg Tuksam. Käsikirja läbi töötanud ja redigeerinud Elmar Muuk. Tartu: Kool.
- Uibo, Udo 2010.** Etümoloogilisi märkmeid X. *kaugas*. – Keel ja Kirjandus 10, 758–759.
- Vaba, Lembit 2009.** *Rend ja laud*. Kisklauast söögilauaks. – Keel ja Kirjandus 10, 779–784.
- Vaba, Lembit 2012.** Kura kaja liivi keeles. – Pühendusteos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost. ja toim. Reili Argus, Annika Hussar ja Tiina Rüütmaa. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 14.) Tallinn, 177–202.
- Vasmer** = Макс Фасмер 2004. Этимологический словарь русского языка. I–IV. Перевод с немецкого и дополнения академика РАН О. Н. Трубачева. Москва: Астрель Аст.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthonio Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012.** Līvõkīel-ēstikīel-leṭkīel sōnārōntōz. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Lībiešu-īgauņu-latviešu vārdnīca. Tartu-Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra.
- VKM VII** = Ennemuistitsel Mulgimaal. 2008. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. (= Valimik korrespondentide murdetekste VII.) Tallinn: Emakeele Selts.
- VMS II** = Väike murdesõnastik. II, 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus 1989.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von J. Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

- Eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>.
- Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>.

The alternative etymologies

I

LEMBIT VABA

The article presents alternative etymologies for the Estonian words *koost* ‘(wood-) spoon’ and *kaugas* ‘men’s shirt breast with a double waist, used as a pocket; wallet’ and the Northern Finnic word represented by Finnish *kaukalo* ‘trough’. The word *koost* is found primarily on the western Estonian islands. Julius Mägiste has proposed a Russian etymology for it, as a borrowing based on **kopusta* ‘mixing tool’. Mägiste’s Russian etymology presumes the phonological development chain **kopusta* > **koβusta* > **kovosta* > *koost*, proposed specifically for this case, which is implausible. *koost* is most likely of Baltic origin, from a loan base the successors of which are Lithuanian *kaūstė* / *kaustė* ‘vessel hollowed out from a tree trunk, drinking horn’, Latvian *kašškins* ‘ladle’ etc. Upon its borrowing, the Baltic *au* was replaced by *ou*, which later developed into a long *ō*. This kind of substitution and phonological development is characteristic of Livonian, where vowels are in quantitative and mostly also qualitative paradigmatic alternation, including *ou* : *ō*. The borrowing has presumably come to Estonian via Livonian, where it is no (longer) recorded. Although the presumed Baltic loan base lacks phonological features of diagnostic value, the word’s geographical distribution indicates that it could have been borrowed from Curonian.

The proposed connection between *kaugas* ‘men’s shirt breast with a double waist, used as a pocket; wallet’ and Latvian *kabata* ‘pocket’ requires a remarkably complicated phonological adaptation for a relatively recent borrowing and is unconvincing. *kaugas* is most likely an older Baltic loan, having originated from the stem **kauk-*, the possible Indo-European archetype of which is **(s)keu-* / **kou-* ‘to make curved, curved, hollow, cavity’ and/or **(s)keu-* ‘to cover (up), wrap (up)’. The members of this large and diverse Baltic word family include Lithuanian *kaukė* ‘mask, face cover, gas mask’, *kiāuklas* / *kiāukutas* ‘cover, shell’, *kaukė* ‘mortar, wooden ladle, dish, basin etc.’, *kaukėlė* ‘wooden dish’ and others. *kaugas* does not denote a pocket on a garment in today’s meaning. A pocket woven/sewn into a piece of clothing is a sufficiently new phenomenon that the Baltic loan base could not possibly have carried that meaning. Among the oldest forerunners of pockets was a piece of skin, which could be pulled with the aid of a sheep-split into the shape of a small round bag or purse. In this context, derivations of the **kauk-* stem such as *kaukė* and *kiāuklas* / *kiāukutas* can be seen to fit in the semantic field of the loan base. Estonian words for ‘pocket’ such as *tasku*, *vikk*,

kalits, *kulit* etc. have been borrowed into Estonian on the basis of words in other languages denoting pockets. *kaugas* is not among them, as it belongs to a much earlier loanword stratum.

The Baltic loan base **kaukāl-* / **kaukōl-* ‘vessel hollowed out from a tree trunk’, the successor of which is e.g. Lithuanian *kaukėlė* ‘wooden dish’ has been borrowed into Finnic as **kaukal-*: Salaca Livonian *kougil*, Karelian *koùgõl* ‘kneading trough’, Votic *kaukalo* / *kaukolo* ‘trough hollowed out of wood’, Finnish *kaukalo* ‘trough’ etc. The sequence *-Vl* in these Finnic words is the representation of the loan base’s productive deverbal affix **āl-* / **ōl-*, one of the essential meanings of which is conveying the result of an action. An earlier explanation held *kaukalo* and its equivalents to be derived from the stem *kauka-* ‘distant, far, for a long time’, on the basis of the fact that *kaukalo* denotes an oblong vessel. This is, however, merely a folk etymology. The Baltic loan base contains a reference to the way in which such vessels were made.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian, Finnic languages, Baltic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

EESTI FRASEOLOGISMIDE LEKSIKAALSEST VARIEERUMISEST

KATRE ÕIM, ASTA ÕIM

Annotatsioon. Artikkel keskendub eesti fraseologismide varieerumisele eesmärgiga seletada nende loomuliku kasutamise põhimõtteid. Avatakse varieerumise kui kompleksse nähtuse olemust ja põhjendatakse vajadust seda uurida. Enamasti on idiomaaatiliste verbifraaside muutlikkust seletatud nende kompositsioonilisusega, kuid ilmselt annaks paremaid tulemusi arvestamine nende kollokatsioonilisusega. Uurimuse empiirilises osas skitseeritav eesti fraseologismide leksikaalse varieerumise tüpoloogia toetub põhiliselt eesti fraseologismide elektroonilise alussõnastiku (FES) materjalile. Artikli teoreetilises osas võetakse kokku, mis teeb fraseologismi varieerumise võimalikuks. Ilmneb, et mida selgemal või tavalisemal metafooril idioom rajaneb, seda rohkem see varieerub.

Võttesõnad: kognitiivne lingvistika, eesti keel, leksikaalne semantika, kompositsioonilisus, kollokatsioonilisus, metafoor

1. Sissejuhatus teemasse

1.1. Fraseologismide varieerumise olemus. Miks seda uurida

Artikli keskmes on eesti fraseologismide ehk idioomide varieerumine. Meie üldisem eesmärk on seletada nende loomuliku kasutamise põhimõtteid.

Lähtume seisukohast, et sõnaülestena on fraseologismid üsna idiomaaatilised ja püsivad, kuid eri mahus keelekogudest leiame neid väga erisugusel kujul. Püsivus kujuneb samalaadsete morfosüntaktiliste struktuuride ja leksika korduvuse alusel: 1) keelekogukonna liikmed tunnetavad fraseologismi korduvust kõnes ning mõistavad selle tavatähendust; 2) fraseologismi kindlakujulisus eeldab piiranguid selle osiste morfosüntaktilisele vormile ja leksikaalsele koosseisule, transformatsioonile ja sõnajärjele; 3) püsiva struktuuriga kaasneb kindel semantika. (Baranov, Dobrovol'ski 2008: 50 jj) Seetõttu tunnemeegi fraseologisme kanoonilise ehk põhivormi

järgi, milleks võib pidada tüüpilisimat realiseerumist ja mis on tavaliselt esitatud sõnaraamatus (Philip 2003: 68; vt ka Barkema 1996: 141; K. Õim, A. Õim 2011). Mis ei ole põhivorm, on variant¹ (Barkema 1996: 142). Mõnikord on raske öelda, mis moodustab põhivormi formaalse tuuma. Rosamund Mooni (1998: 123) arvates väga paljudel püsiühenditel ja idioomidel (ingl *fixed expressions and idioms*) kindlat kuju polegi. Fraseoloogismid muutuvad aja jooksul – kujunevad välja leksikaalgrammatilised ja semantilised variandid, mida kasutatakse eri sagedusega ning mille seas põhivormi määramine võib olla keeruline. Vrd

oma käe peal ~ peale 'iseseisvalt, ise'

oma jala peal, omal jalal 'majanduslikult iseseisvalt'

oma jalaga 'ise, omal jõul liikudes'²

Seetõttu ei saa eeldada, et fraseoloogismid on keelekasutuses püsivad ja jäigad. Selle asemel, et pidada fraseologisme vormilt jäigaks ning semantiliselt jagunematuks, on otstarbekam käsitleda neid muutuvana ja kirjeldada nende kasutuspiiranguid. Samas on pea kõik leksikaliseerunud väljendid morfosüntaktiliselt piiratud, vaid mõni nende osa on asendatav ja paljudel neist on idiosünkraatilised semantilised omadused. Et mitte piirduda ainult idioomide, kollokatsioonide ja vabade sõnaühendite eristamisega (millele sageli keskendutakse), vaid teha vahet eri määral idiomatiseerunud väljenditel, on Henk Barkema (1996) välja pakkunud oma mudeli. (Barkema 1996: 125 jj; Philip 2003: 68–70)

Barkema (1996: 153) järgi oleks pahameeleütlus *X^s teab mida ~ keda ~ mis ~ kes ~ kus ~ kui* nimisõnadega *kurat, pagan, pergel, põrgu, tont, tühi* osaliselt idiomaatiline, jäik, kollokatsiooniliselt avatud ja idiosünkraatiline.

Oleme eesti vanemate fraseologismide tüpologiseerimise, põhivormide ja variantide määramise ning eristamise probleemidega kokku puutunud eesti fraseologismide elektroonilist alussõnastikku koostades (vt K. Õim, A. Õim 2011; K. Õim 2008, 2003). FES sisaldab põhiliselt XX sajandi alguse andmeid umbes 20 000 eesti fraseologismi kohta, k.a nende loomulike tekstiseoste kohta. Oleme selles sõnaraamatus kasutusnäited järjestanud nimelt nende morfosüntaktilise, leksikaalse ja/või süntaktilise erinevuse järgi põhivormist ja üksteisest.

¹ Varieerub põhivorm.

² Toetume põhiliselt FESile – selle näidetele artiklis ei viidata.

Tabel 1. Mitmemõõtmeline idiomaatilisuse mudel
(Barkema 1996: 135–154; Philip 2003: 70)

Mõõde	Olemus	Aste
Kompositsioonilisus (ingl <i>compositionality</i>)	Mil määral on tähendus konstrukt- siooni ³ moodustavate leksikaalsete üksuste põhitähenduse ⁴ või tuletatud tähenduse ⁵ ja neid üksusi sisal- davate moodustajate süntaktiliste suhete kombineerumise tulemus	täiesti kompo- sitsiooniline – idiomaatiline
Paindlikkus (ingl <i>flexibility</i>)	Mil määral võib konstruktisioon esineda erinevais võimalikes gram- matilistes vormides	paindlik – jäik
Kollokatsioonilisus (ingl <i>collocability</i>)	Mil määral on konstruktisioonis võimalik asendada avatud klassi leksikaalne üksus teiste sama klassi üksustega: nimisõna teiste nimisõ- nadega jne	avatud – suletud

Jaani eese suust kukkund
ku esä suust maaha sadano
justku esä suust maha pudunu
ku esä suust tsilgahtunu
nindagu isa suust sülidetud
isä mokast maha kukkund
isa nokast maha kukkunud
selle nina otsast maha kukkund
nenda kui oleks nahast välja langend
kui lõigat imä külest vai esä külest
vana Mihkli suutäis

Põhivorme võib pidada lingvistiliselt oluliseks, sest nad on regulaarsed ja terviklikud (vt tabel 2). Variantide tähendus ja funktsioon olenevad tegelikult põhivormist, on sellele taandatavad ega aita eriti kaasa selle põhivormi kirjeldamisele. (Philip 2008: 95, 96; vt ka Moon 1998: 168)

³ Fraas, klaus või lause, milles on vähemalt kaks grammatilises funktsioonis pidet, mida täidavad leksikaalsed üksused (Barkema 1996: 133).

⁴ Sellest saab semantiliste reeglite abil süsteemselt tuletada teised tähendused.

⁵ Kinnistunud laiendatud tähendus.

Tabel 2. Fraseologismi põhivormi ja variandi tunnused

Põhivorm	Variant
püsiv	mittepüsiv
tüüpiline	ebatüüpiline
harv	sage
regulaarne	ebaregulaarne
terviklik	mitteterviklik
korduv	mittekorduv
lingvistiliselt oluline	lingvistiliselt ebaoluline

Fraseologismi variantide teke on tihedasti seotud inimese keelelise käitumisega, kuid mitte kõik variandid pole tahtlikud. Põhivormi muutumisega võib kaasneda semantiline ja/või pragmaatiline tähendusnihe, nagu näiteks sõnamängus. (Philip 2008: 95 jj) Idioomi leksikograafiline kirjeldus peaks ideaalis hõlmama tüüpilist, sh selle kalduvust varieeruda, keskendumata konkreetsetele leksikaalsetele muutustele. Igasugune korrapära idiomaatiliste lekseemide, nende lingvistilise või pragmaatilise ümbruse vahel avardab idiomaatiliste väljendite variaabluse mõistmist ja võib aidata neid automaatselt tuvastada. (Cignoni, Coffey 1998: 297 jj)

1.2. Mida tuleks varieerumise kohta küsida

Kas fraseologismide varieerumine oleneb nende struktuurist? Zachary Maher (2013: 18) on kindel, et senised idioomide paindlikkuse käsitlused põhinevad ainult verbifraasidel, mis esinevad tihti kujul [V NP]. Ometi on levinud ka muud idiomaatilised fraasitüübid (vt jaotis 3.1). Sellest vaatenurgast kõlaks Geoffrey Nunbergi (1978) esile tõstetud ja valikidioomide paindlikkuse seletamiseks kasutatud kompositsioonilisuse (ingl *decomposability*) mõiste sisu ümber sõnastatult nii: idioomi tähenduse osad vastavad täpselt verbi osadele. Raymond Gibbs ja Nandini Nayak (1989) on tõestanud, et kompositsioonilisus on seotud võimega idioomi süntaktiliselt muuta. Gibbsi ja Nayaki kompositsioonilisuse hüpotees ütleb, et idioomide süntaktilise käitumise määrab suuresti see, milliseid oletusi teevad kõnelejad selle kohta, mismoodi osalevad idioomide osad nende kui terviku kujundlikul interpreteerimisel. (Maher 2013: 12; vt ka Barkema 1996: 141) Niisamuti peab kujunema idioomide leksikaalne koosseis ja selle paindlikkuse määr. See järeldus toetab

mõtet, et idioomid ei moodusta mitte eraldiseisvat, ehk isegi surnud metafooride klassi, vaid jagavad paljusid, tavaliselt otsetähenduses keelenditega seostatud kompositsioonilisi omadusi. (Gibbs jt 1989: 66) Kuid nagu Maher (2013: 2 jj) kriitiliselt rõhutab, on kompositsioonilisusega kõige paremini seletatud vaid piiratud hulga ideaalsete valikidioomide paindlikkust.

Milles fraseologismide varieerumine empiirilisel seisneb? Erinevalt vabadest sõnaühenditest ei saa leksikaliseerunud väljendeid kasutada sugugi mitte kõigis grammatiliselt võimalikes vormides. Muidu tekiks rohkesti mitteaktsepteeritavaid pseudovariante. Konstruktsioonide sisemise paindlikkuse järgi on Barkema eristanud täiesti paindlikke, osaliselt paindlikke ja jäiku konstruktsioone. Kollokatsioonilisuse puhul võidakse avatud klassi lekseem konstruktsioonis asendada sünonüümi, osasünonüümi või antonüümiga. Kui kollokatsioonilisus on piiratud, siis on see juhuslik ja lingvistiliselt motiveerimata. See tähendab, et lekseemide kombineerumine konstruktsioonis võib vastata morfoloogilistele, süntaktilistele ja semantilistele keelereeglitele, kuid olla siiski vastuvõetamatu, vrd *väriseb nagu haavaleht* (FS) ja **väriseb nagu lepaleht*. Mida rohkem teoreetilised ja tegelikud valikuvõimalused erinevad, seda piiratum on konstruktsiooni kollokatsioonilisus. (Barkema 1996: 144, 145) Fraseologisme võidakse kasutada ettearvamatus, *ad-hoc*-kontekstis. Siiski ei ole eesti keele kasutajal raske mõista selliseid fraase, nagu allpool toodud.

saavad .. käe valgeks erinevate golfilöökide tegemisel (<http://www.niitvaljagolf.ee/tule-mangi/golfidemo/>)

tegi käe valgeks rallisprindil (<http://www.rally.ee/?a=a009&b=1023>)

saad käe valgeks oma WP äppiga (<http://www.eneta.ee/sundmused/Lehed/wp-koodilaager.aspx>)

Samas on nende loomine ja varieerumistendentside ennustamine ikka veel väga raske. Selgitamist vajab paradigmaatiliselt avalduv semantiline produktiivsus, kui sõnu ei asendada mitte ainult sama semantilise rühma liikmetega, vaid ka näiliselt mitteseotud sõnadega. (Philip 2008: 105, 106) Mõistagi sõltub fraseologismide varieerumise tüpoloogia empiiriliste andmete hulgast ja olemusest. Tuvastamaks, mille poolest on konkreet- sed idiomaaatilised fraasid tüüpilised, kas nende variandid on regulaarsed või juhuslikud, läheb vaja ülisuurt, ehk isegi teatud tüüpi keelekasutust

esindavat korpus⁶, st nii palju realisatsioone kui võimalik (Cignoni, Coffey 1998: 297). Fraseologismide varieerumine on kooskõlas nende sagedusega: mida suurem korpus, mida rohkem kasutusi, seda suurem on varieerumise tõenäosus (Moon 1998: 120, 121). Juba nimetatud mõistelise ülesehitusega FESi aluseks olev andmebaas⁷ sisaldab 160 000 kirjet. Ühelt poolt olenevad fraseologismide variandid ja nende n-ö piisav hulk andmevalimi omadustest (millise levikuga milline allkeel jm) ja suurusest, teisalt on määrav iga fraseologismi tähendus. Fraseologismi struktuuri püsivusest ja varieerumisest kasutuses saab rääkida üksnes kognitiivselt tervikliku mudeli puhul, millel rajaneb fraseologismi sisu. Nagu öeldud, saab teatud idioomide varieerumise ja tähenduse seoseid seletada ka nii: kui semantiliselt kompositsiooniliste idioomide osad osalevad eraldi nende fraaside kujundliku tähenduse loomisel, siis ei mõjuta ükskõik millise osa asendamine sünonüümiga idioomi kujundlikku interpretatsiooni, nii nagu see juhtub mittekompositsiooniliste idioomide osade asendamisel sünonüümidega. Kui idioomi osad ei ole süsteemselt tegevad selle kujundliku tähenduse loomisel, siis muudab osade mis tahes moel muutmine suuresti idioomi üldist kujundlikku interpretatsiooni. (Gibbs jt 1989: 59) Näiteks eesti paarissõnade varieeruv sõnajärg nende tähendust ei mõjuta: *nõu ja jõuga* ~ *jõu ja nõuga* ~ *nõuga ja jõuga* 'abivalmis'. Fraseologisme *löövad käed* 'kokku leppima'; *lööb käsi kokku* 'imestama'; *lööb käega* 'loobuma'; (*maksab* ~ *laob* ~ *loeb*) *peo peale* 'kõik korraga ära maksma'; *paras palk* 'õiglane karistus'; *paras ports* 'piisavalt; palju'; *kuus lauda* 'surnukirst' (FS, EKSS) leksikaalselt varieerida ei saa – nende kollokatsioonide osi ei saa vaheldada ei otsetähenduse ega idiomaatilise tähenduse korral, ilma et need koost laguneks.

Selle asemel, et üritada kindlaks teha, kuidas täpselt ja kui suures ulatuses fraseologismid muutuvad, millised on põhivormid ja millised variandid jne, on ehk mõttekam küsida, millised variandid vastavad kasutaja keelepädevusele. Mida peab teadma, et osata idioome kasutada ja mõista? Mida säilitatakse idioomide kohta mentaalses leksikonis? Mis teeb fraseologismide varieerumise võimalikuks ja mis on selle põhjused?

⁶ Fraseologismide varieerumist on tihti seostatud just ajakirjanduskeelega, kus kinnistuv varieerumine võib osutada sellele, mis institutsionaliseerub hiljem laiemalt (Moon 1998: 121).

⁷ Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. www.folklore.ee/justkui (20.10.2014).

(Maher 2013: 6; vt ka Barkema 1996: 143, 145) Need küsimused on ka meie artiklis tähtsal kohal. Maher on katsetega näidanud, et idioomide paindlikkus⁸ ei tulene nende idiosünkraatiliselt säilitatud omadustest ja et kõnelejalatel puudub info idioomide individuaalse paindlikkuse kohta – seda ei saa teada, sest seda ei saa mõõta. Selle asemel otsustavad kõnelejad eri põhimõtete toel, kas muutus on aktsepteeritav. Idioomi tundmine tähendab selle tähenduse mõistestamist. Kõnelejalatel on selge ettekujutus teatud idioomide aluseks olevatest metafooridest ning teadmised idioomi allika kohta aitavad otsustada, kas idioom on paindlik või mitte. (Maher 2013: 42 jj). Kanoonilise vormi variandid ja kõrvalekalded sellest ei ole mitte lihtsalt ühe ja sama põhivormi alternatiivsed esitusviisid, vaid vastavad semantilisele ja pragmaatilisele vajadusele, tehes keelekasutuse isikuomaseks (vrd *Oled liigselt täna oma kaarte avanud; .. siis alles viskas kaardid lauale* 'oma kavatsusi, plaane avalikuks tegema') ja kasutussituatsioonis relevantseks (vt Philip 2008: 95). Fraseologismi *vajutab nupu peale* (FS) tähendust 'millegi saavutamiseks vahendeid valima' võidakse täpsustada olenevalt sellest, kas vahend osutus õigeks või valeks.

Siin osatakse õige nupu peale vajutada (<http://ebemed.blogspot.com/2006/09/ttuse-viksed-rmud.html>)

„Ma vajutan mõnikord vale nupu peale,“ tunnistab staažikas pedagoog (<http://tartu.postimees.ee/1816633/intervjuu-opetajaga-ehk-kus-on-kooliroom>)

Sellesama kujundi täpne sisu võib selguda kontekstist ka täpsustava laiendita.

.. teavad täpselt millise nupu peale vajutada. Vaatab sulle otsa ja saab aru kohe, kas tasub suga edasi jahuda või ei (<http://www.kalale.ee/foorum/arutelu/6D5A?page=1300>)

Nupp võib laiendada muidki verbe peale *vajutama*.

.. Janek Tombak leidis tänu Kirsipuule õige nupu (<http://epl.delfi.ee/news/sport/dunamiiditunn-janek-tombak-leidis-tanu-kirsipuule-oi-ge-nupu.d?id=50791748&com=1&no=0&s=1>)

Fraseologismide jäikuse ja paindlikkuse mõistmine aitab neid omakorda loomulikuna kasutada ja kirjeldada.

⁸ Maher (2013) rakendas selliseid võtteid nagu adjektiivi lisamine, kaht tüüpi asendamise ja passiivistamine.

2. Kuidas on fraseologismide struktuur ja varieerumine seotud

Mooni järgi (1998: 121 jj) vastab inglise fraseologismide leksikaalne varieerumine nende grammatilisele tüübile, esmajoones käib see predikaatide, pisut vähem omadus-, nimi- ja eessõnade kohta. Verb varieerub ka väga paljudes eesti fraseologismides⁹: *karjub ~ kisendab ~ kisab ~ lõugab ~ röögib ~ kiunub ~ vingub ~ viriseb kui siga aia vahel*. Seda võib pidada kas 1) idioomi varieeruvaks klastriks, kus on mitu potentsiaalselt seotud vormi (vt lähemalt ptk 4), või 2) mittevarieeruvaks nominaalseks tuumaks, mis esineb koos mitmesuguste ümber mõtestamata jäävate verbidega (Moon 1998: 122, 123; Baranov, Dobrovol'ski 2008: 52). Võimalik, et fraseologism ei ole mitte *karjub kui siga aia vahel*, vaid *siga aia vahel*, sest meelde tuleb tegelikult jätta ainult see ühend tähenduses 'hädas' (vt Maher 2013: 60; vt ka Philip: 2003: 192). Seega oleks *karjub nagu siga aia vahel* jt pigem kollokatsioonid. Põhi- ja idiomaatilises tähenduses komponentide varieerumine on sõnaühendi kui terviku püsivuse seisukohalt väga erineva kaaluga. Idioome sisaldavad kollokatsioonid on hästi paindlikud, kui varieerumine jääb kollokatsiooni piiresse, ning mitte nii paindlikud, kui varieerub idioom. Maheri korraldatud katses oli enamikus lauses, mis sisaldasid idioomiga kollokatsiooni ja mida katses osalenud aktsepteerisid kõige rohkem, muudetud kollokatsiooni, mitte idioomi. Paljusid neid lauseid aktsepteeriti täpselt samamoodi kui idioomi sisaldava kollokatsiooni põhivormi. Kui muudetud oli idioomi, vähenes aktsepteerimine märgatavalt. (Maher 2013: 64, 65)

Idioomidega kollokatsioonide hulgas võib omakorda eristada tugiverbiga kollokatsioone, millest ainult üks osa paistab olevat semantiliselt kompositsiooniline. Fraseologismi *mättale saama* tähenduse 'rikas, jõukas olema' osad ei vasta mitte selle fraasi osadele, vaid kogu idiomaatiline tähendus on koondatud nimisõnasse ja verbi semantiline panus on väga väike. Tugiverbiga kollokatsioonidel¹⁰ saab vahet teha selle järgi, kas verbi läheb idiomaatilise tähenduse äratundmiseks tarvis: kas meeles tuleb pidada verbifraasi või midagi muud. (Vt Maher 2013: 61 jj) Idiomaatiliste nominaalsete vormihomonüümide eristamiseks on verbi tingimata vaja. Näiteks substantiiv *mokk* tähendab 'huul' ja adverb *mokka* 'untsu, nurja' (EKSS).

⁹ FESi üle 17 000-st morfoloogiliselt analüüsitud fraseologismilemmast on 30% verbifraasid (K. Õim, A. Õim 2011: 853).

¹⁰ Eesti keele tugiverbiühendeid vt Muischnek 2005.

*Ära kobista **mokka**, kui sa asjast midagi ei tea 'rääkima, lobisema'*
*Pane **mokka**, kui tahad 'sööma'*
*Pistis talu **mokka** 'laostama'*
*Ann isi kedagi ei tein, aga oli teiste inimeste asjade **mokka**-aaja 'nurja*
ajama'

Seega on idiomaaatilise tähenduse mõistmiseks tähtis teada verbifraasi [V S ~ Adv]. Mõistestus 'untsu' paistab olevat piiratud nimelt tugiverbide jt sisuvaeste verbidega. Täistähenduslike verbidega ehk sisuverbidega ei tule see idiomaaatiline tähendus esile (vt Maher 2013: 61 jj), vrd *Tuhlikasvata-mine läks küll mokka 'ebaõnnestuma'*; *See asi on mokas 'ebaõnnestunud'* ja **torkas mokka*.

Seevastu järgmised määrsõnad ja kaassõnafraasid on samuti põhiliselt grammatilisi kategooriaid väljendava ja idiomaaatilisi komponente lause muude moodustajatega siduva verbi *olema* kõrval iseseisvad. Need kannavadki idiomaaatilist tähendust 'meeldiv, meelepärane'.

Oasupp on mulle suupärast
*Eks piduroad ole igaleühele **mokkamüöda***
*Kuivat lest oo mulle eieti **mokajärge***
*Tuu oll peris **nokkipitti***
*See ütlemene es ole taale **meeltmööda** üht*
*Sie ongi õige minu **hamba müöd** hia*

Samamoodi kollokatiivsed võivad olla ka kõnelemisverbid selliste adverbide juures, mille tähendus on 'vähe, napilt'.

Ühmas mulle midagi mokaotsast
*Mis sa nii huulõ otsast **kõnõlat***

Vrd ka järgmisi näiteid.

*Ah, sie **kiitus** oli niisama mokaotsast*
*Mokaotsa **jutt** põle üks hia jutt ühti*

Verbide kollokatiiivset loomust, seda, et tegu on fraasi idiomaaatilise osa kollokaadiga, kinnitab veel fraseologismide arenemine vastassuunas: aja jooksul võidakse ühe sisuverbi asemel hakata kasutama mitut tugiverbi või mitme sisuverbi asemel enamasti ühte tugiverbi. Verbi kõrval on idioomi enda pigem süntaktilist kui leksikaalset laadi varieerumine märksa piiratum. Näiteks kollokatsioon *elab nagu kuninga kass* sisaldab idioomi *kuninga kass* tähenduses 'mugavalt, muretult elav inimene' ja selle

kollokaati *elama* (analoogseid näiteid vt Maher 2013: 63). Põhivormi suhetes varieerub substantiivifraas FESis nii leksikaalselt kui ka süntaktiliselt.

elab nagu keisri ~ lihuniku kass ~ kuninga miska
elu kui kuninga kassil ~ kroonu kassil ~ kiriku kassil ~ krahvi karmanipenil
~ kassil ~ kassipojal ~ kassi põli

Idioomi otsetähenduses kollokaat jääb FESi andmetel samaks. Tänapäeva eesti keeles on aga vastupidi – vahelduvad verbid *kodus istuma, käituma, magama, olema, peesitama, end tundma, külla tulema* jne. Samuti varieerub substantiivifraasi süntaktiline funktsioon: *elu kui kuninga kassil; kohtleb nagu kuninga kassi; kuninga kassi ~ kuningakassilik elu*. Eesti keelsete veebilehtede korpuses¹¹ tuvastasime genitiivatribuudi *kuningas* ja genitiivatribuudile järgneva nimisõna *kass* vaheldumise üksteise naabruses üksikute lekseemidega: *kuninga kassike ~ kuninga kiisu ~ keisri kass*.

Koos fraseologismiga *nagu hane selga vesi* esinevad FESis intransitiivverbid *maha ~ mööda ~ üle minema, maha jooksuma ~ langema*, millest sõltuvad separatiivne substantiivi- või kaassõnaфраас *hane seljast ~ pealt ~ sulest* vmt ja tegevussubjekt *vesi*. Süntaktiliselt teistsugustel juhtudel tingib finiidne või infiniitne transitiivverb *viskama ~ kallama ~ valama ~ vinnama* latiivse substantiivi(fraasi) või kaasõnaфраасi *hane selga ~ hane kaela ~ hane peale ~ hanele* ja *vesi* on tegevusobjekt. Tänapäeva eesti keeles varieerub *hane selga vesi* intransitiivne põhitähenduses kollokaat mõnevõrra: *minema ~ tulema ~ mõjuma ~ tunduma* jne, kuid domineerivat paistab koopulaga *olema* (vrd Moon 1998: 125) või ilma verbita kasutus. Idiomaatilised (*maha*) *jooksuma ~ voolama ~ libisema ~ nirisema* jne toovad kaasa separatiivse fraasi *hane seljast*. Mõlemal juhul on *vesi* tegevussubjekt. Andmeid idioomi varieerumise kohta veebilehtede korpuses on meil väga vähe.

vesi voolab hane sulge pidi jälgi jätmata maha
.. päris hane selga sinne jutt pole läinud

Mõne võrdluse oleme leidnud juhuslikult.

Liikluspropaganda kui tibi selga vesi (<http://arvutimaailm.blogspot.com/2008/03/liikluspropaganda-kui-tibi-selga-vesi.html>)

Nagu valla selga vesi (<http://www.sakala.ajaleht.ee/2156833/juht-kiri-nagu-valla-selga-vesi>)

¹¹ Vt <http://www2.keelevaab.ee/dict/corpus/ettenten/> (20.10.2014).

Seega tuleb fraseologismide varieerumist uurides kindlasti teadvustada, kus on iga üksiku fraseologismi piirid. Idioomi leksikaalse esituse põhjal võib ennustada selle suurt paindlikkust, kui leksikaalne üksus on kollokatsioon, mis sisaldab idioomi (Maher 2013: 72). Fraseologismi *elab nagu kuninga kass* kasutatakse tänapäeval hästi vahelduval moel, sest erinevalt idioomist *nagu hane selga vesi* sisaldab see potentsiaalselt jäika idioomi koos väga varieerumisaltalt verbi-kollokaadiga. Kummagi fraseologismi mõistmiseks verbe vaja ei lähe.

3. Kuidas varieeruvad eesti fraseologismid leksikaalselt

Edasi huvitab meid eesti fraseologismide markeerimata leksikaalne varieerumine, st selline leksikaalgrammatilise pindstruktuuri teisenemine, millega ei kaasne märgatavat tähendusmuutust. Selgitame lähemalt, mida tähendab fraseologismi osade asendamine, lisamine, väljajätt ja koha vahetus (permutatsioon), mis esinevad pigem läbisegi kui isoleeritult (vt Philip 2003: 71). Mooni (1998: 124–139) käsitluses tähendab leksikaalne varieerumine seda, et fraseologismis varieerub verb, substantiiv, adjektiiv, partikkel või konjunktsioon; selles täpsustatakse või täiendatakse midagi; sellest jäetakse midagi välja; fraseologismi komponendid vahetavad kohad; varieerub register või allkeel; fraseologismist tekivad mitmesugused õigekirja- või hääldusvariandid, eksimused; omakeelendi kõrvale tekivad tõlkelaenud ja muukeelsed väljendid. Barkema (1996: 127 jj) eristab nelja tüüpi varieerumist (vt ka tabel 1): 1) permutatsioon – varieerumise suunast on palju tähtsam see, missugune varieerumine on üldse aktsepteeritav; 2) sõna valimine – üht suletud klassi elementi asendab teine sama klassi element; 3) lisamine – modifitseerivate, kvantifitseerivate või selliste sõnade kasutamine, mis ei lõhu konstruktsiooni süntaktilist struktuuri; 4) katkestamine – leksikaliseerunud väljendisse lisatakse element, mis ei ole vahetu moodustaja. Maher (2013) keskendub selliste fraseologismide aktsepteeritavusele, mis on süntaktiliselt erilaadsed ja läbi teinud kolm või neli modifikatsiooni: adjektiivi lisamine, sõna skalaarne ja mitteskalaarne asendamine, passiivistamine.

Järgnevalt peatume kõigepealt fraseologismidel, mis varieeruvad suhteliselt vähe või üldse mitte.

3.1. Jäigad ja vähemuutuvad fraseologismid

Eesti keeles kaasneb fraseologismi leksikaalse jäikusega sageli selle morfosüntaktilise struktuuri suhteline muutumatus (vt ka jaotis 1.1). See võib omakorda tuleneda fraseologismi osade vähesusest, sest mida vähem osi, seda suurema kaaluga on mis tahes muutus fraseologismi kui terviku jaoks. Küll võidakse varieerida fraseologismi kaasteksti. Näiteks idioomi *veri tõmbab* 'ahvatlevalt mõjuma' puhul on idiomaatiliste verbide vaheldumisest tähtsam see, et neil on erinev hulk eri semantilistes rollides mitteidiomaatilisi laiendeid.

Veri tõmbas mul toda poissi

Kui nende veri veäb, eks nad siis kokko lähä

Mu süda ja veri ei anna enam tema poole

Eks pia sedasi tegema, kudas kellegi veri veab

Veri tõmbas neid teineteise poole (EKSS)

Veri veab noored kokku (EKSS)

Kuid veri veab hanesid oma põhjala kodu poole (<http://www.postimees.ee/2014309/rabahaned-puhkavad-pollul>)

Ootuspäraselt on jäigemad kahest kuni kolmest sõnavormist koosnevad fraseologismid¹². Neil on järgmised, sagedamini verbivormile omased morfosüntaktilised eritunnused.

1. Kui idiomaatilisel verbifraasil on infiniitne peasõna, võib fraseologismi morfosüntaktilise jäikuse tingida verbivormi aspektitähendus: *käest saanud* 'purjus'; *metsast leitud* 'vallaslaps'; *varestega jagamata* 'küsitav, kahtlane'. Ei muutu ka sellised idioomid, mis sisaldavad rinnastatud antonüümseid ja ühe liigimõiste tinglikke äärmusi väljendavaid infiniitverbidest moodustajaid: *lükata ja tõugata*; *pesemata puhas*, *söömata paks* ja *lugemata õnnis*.
2. Nimisõna ei saa varieerida, kui selle tähendus on muutunud abstraktsemaks, sõnavorm eemaldunud käändeparadigmast ja tähenduslikult iseseisvunud, nagu fraseologismides *käest ära olema*, *käest ära minema*, *käest ära lastud* 'pöörane; allakäinud; korrast ära', *käest ära saama* 'vabanema' jmt (vt K. Õim 2005). Vahendi ja viisi tähenduse väljendamiseks on eesti keeles kasutada nii komitatiiv kui ka adessiiv, mistõttu võib fraseologism olla

¹² FESi materjalist moodustavad kahe-kolmesõnalised fraseologismid kumbki neljandiku (K. Õim, A. Õim 2011: 853).

- sõnastatud kahte ja mitte rohkemat moodi: *kahe käega ~ kahel käel* 'ohtrasti; kõigest väest' (FS). Vrd kaasasolu või adressaadi tähendus: (*sent*) *surмага ~ surmale võlgu* 'hädine, jõuetu' (FS).
3. Kui hulgafraasi laiendosa märgib tegevuse tüüpilist parameetrit, siis ei saa ilma tervikut, kvantitatiivset piiritletust väljendava hulgasõnata selle idiomaatilist tähendust edasi anda: *lonkab kahe jalaga ~ kahte jalga ~ nelja jalaga ~ nelja jalga* 'täiesti korrast ära olema' (FS), **tervis lonkab jalaga ~ jalga*.
 4. Jäigad on määrsõnafraasid: *tulistjalu; kahejalaratsa* 'jalgsi'; *tuhatnelja; suisi ja maisi* 'avalikult'; *pikuti ja põigiti; ülepeakaela*, ja kaassõnafraasid: *üle pea; üle küla; nina all; elu eest; inimese moodi*.

Järgmise ehitusega fraseologismide kasutamisel rakendub ainult mõni nende osadele omane grammatiline kategooria, näiteks arvu- või kõneviisikategooria.

1. Käsklaused, kus öeldisverb on käskiva kõneviisi 2. pöördes: *taevas ~ jumal halasta; küsi* lulli ~ *segast ~ rumalat ~ hullu ~ narri* jne; *hübene silmad peast ~ selja taha ~ selja peale* (ritta). Taolist pseudoammendatavust, nagu ilmneb fraseologismis *vaata ja imesta*, saab kontekstis väljendada ka *da*-vormidega, mille teadliku tegevuse tähendus neutraliseeritakse lause eitava põhiverbiga, vrd *Nuta* või *naera*, *miski ei aita* ja *Ei oska nutta ega naerda*.
2. Jussiiitse öeldisverbiga käsklaused: *jumal ~ taevas hoidku; sadagu* või *teibaid ~ ajagu* või *saibaid taevast maha; maksku mis maksab; olgu olla* (FS).
3. Erinevat kommunikatiivset tüüpi elliptilised laused, millega reageeritakse situatsioonile: *Kes soovib, see proovib ~ Kes soovib, see proovib, kes ei soovi, see ka proovib*; (*säh ~ vat sul*) *tükk, mis kondita; vaat, kus lops ja lihapiirak; vot sulle* (*säh ~ see ~ siin ~ naa ~ nüüd*).

Hoolimata sellest, et üksikasjalikku ülevaadet jäikadest ja vähe muutuvatest eesti fraseologismidest praegu pole, saab öelda, et neid iseloomustab mõneti perifeerne vormikasutus. Kirjeldatud idioomid pigem ei varieeru – nad on leksikaalselt, aga eriti morfosüntaktiliselt üsna stabiilsed. Varieerudes lakkaks nad eelkõige semantilistel põhjustel lihtsalt eksisteerimast, vrd *ole hea ~ olge head* ja **oleme head; võta heaks* ja **võtaks heaks*.

Järgnevalt selgitame, kuidas eesti fraseologismid varieeruvad ja milline on selle mõju fraseologismi tähendusele.

3.2. Muutuvad ehk paindlikud fraseologismid.

Komponentide asendamine

Fraseologismi formaalne muutumine kasutuse käigus selle semantikat üldjoontes ei muuda, kuigi variandil võivad olla teistsugused konnotatsioonid või mõneti erinev denotatiivne tähendus kui põhivormil. Käsitlemegi artiklis erineva fookuse, intensiivsuse või distributsiooniga realisatsioone (vt Moon 1998: 124). Eesti fraseologismides saab mitu komponenti korraga välja vahetada mitme eri sõnaga. Isegi ühes ja samas idioomis saab samal ajal välja vahetada mitu avatud ja/või suletud klassi sõna: [kellegi] *pilli järgi ~ järel ~ järele ~ järge ~ perrä tantsima; ei mõista ~ ei oska kolme(gi) ~ kahte(gi) ~ viit lugeda ~ ütelda ~ lausuda.*

Anname esialgse ülevaate nende asendavate lekseemide ühisjoontest.

3.2.1. Asendamine sünonüümidega

3.2.1.1. Asendamisega kaasneb konnotatiivne muutus

Eespool käsitletud idioome sisaldavates kollokatsioonides saab fraseologismi tähenduse seisukohalt ümber mõtestamata verbi asendada erinevatel regulaarsetel põhimõtetel. Kui asendamist piirab verbi semantiline valents, siis võivad samas positsioonis võimalikud lekseemid olla sisusünonüümid (ingl *sense synonyms*), mis ei jaga kõiki üksteise tähendusi (Murphy 2010: 110), kuid võivad mõjuda emotiivselt erinevalt, luua erisuguseid semantilisi assotsiatsioone: *litsus ~ pressis ~ vajutas ~ keris ~ laskis ~ tegi ~ viskas ~ väristas ~ välgutas ~ näitas*¹³ varvast (FES, FS).

Eesti keeles on samas funktsioonis sünonüümide rida lihtne täiendada deskriptiivse ja onomatopoeetilise sõnaga, nagu näiteks kollokatsioonides *ulub ~ ulvab ~ undab nagu hunt; mürab ~ mürrab ~ möllab nagu härg.*

Vanemate fraseologismide varieerumist on mõjutanud levikuala keelelised vm iseärasused, nii et paljudel kirjakeelsetel fraseologismidel on murdekeelsed paralleelid: *elab üksi kui hunt metsas ~ eläs nigu susi mõtsah* (Räp); *hunt sabaga mõõtnud ~ susi om hannaga mõõtnu* (Vas).

¹³ Siin ei saa välistada fraseologismi põhivormi ja variantide denotatsiooni erinevusi.

Leksika kõrval võivad paikkondlikud erisused hõlmata fraseologismi grammatilist struktuuri: *ei karda hunti ega tonti ~ pelgä-ei katõ jalaga sutt, ei nellä jalaga sutt ka õi* (Har). Ajalise distantssi tõttu võivad need nagu ka järgmised näited tähenduses 'laisk; laisklema' tunduda tänapäeval konnotatsioonide poolest samaväärsed.

*hargiga lükka, konksuga tõmba
konksige tõmma ja hargige lükkä
hanguga lükata, rihaga tõmmata
konguga kohendada ja hargiga ajada
konksuga tõmmata, labidaga lükata
kooguga tõmba, hargiga lükka
orgiga lükata, konksiga tõmmata
konksuga võtta ja hargiga lükata*

3.2.1.2. Asendamisega kaasneb denotatiivne muutus

Fraseologismi osa(de) asendamisega saab selle denotatiivset tähendust laiendada või ahendada: täpsustada, intensiivistada, lisada sellele tähendusnüansi. Kui fraseologismis sisalduva verbi semantiline valents mõjutab selle tähendust üksnes osaliselt, võivad vahelduda nii osasünonüümid kui ka lekseemid, mis ei ole ei verbiga ega üksteisega semantiliselt seotud (vt ka ptk 3.2.3): *pistavad rinda ~ hõõruvad rindu ~ löövad rinnad kokku ~ paneb rinna vastu ~ toetab rinna vastu* 'maadlema'. Verbi asendudes võib muutuda kollokatsiooni morfosüntaktiline struktuur, vrd *käib ümber nagu koeraga* (FS) ja *togib kui koera* (EKSS), *kohtleb nagu koera*. Fraseologismi (*õiget ~ selget ~ täit ~ mingit*) *aru kätte ~ peale saama* (FES, FS) puhul täpsustavad nimisõna võimalikud laiendid terviktähendust 'arusaamisele jõudma' selles mõttes, kas taotletav selgus on tõele vastav, hästi arusaadav, kõikehõlmav või osaline.

3.2.2. Asendamine semantiliselt seotud lekseemidega

Fraseologismi osi võidakse asendada suure hulga eritähenduslike, kuid semantiliselt seotud lekseemidega. Samas ei paista nende vaheldamine fraseologismi denotatiivset tähendust mõjutavat, sellega võib kaasneda eri konnotatsioonid, kui sedagi: *kops ~ sapp läheb ~ kargab ~ käib ~ tõuseb ~ venib üle maksa ~ kargab maksa selga; annab jalgadele ~ päkkadele ~*

kandadele valu ~ tuld ~ auru. Semantiline seotus võib tingida konkreetseid asendajaid, kui alliteratiivset komponenti asendab mittealliteratiivne: **määrib mett moka ~ keele peale** (FS); **pauk parajal ~ õigel ajal** (FS); **viskab ~ ajab villast.** Kuigi kõlakordused piiravad sõnavalikut, ei ole see siiski fraseologismide jäikuse arvestatav põhjus, sest nagu näha, ei ole häälikuline kooskõla reegel.

Võimalik, et vahelduvad lekseemid jagunevad omakorda semantilis-tesse rühmadesse (vt Cignoni, Coffey 1998: 295). Näiteks *villased roomad* 'laisk, laisklema' varieerub olenevalt sellest, kas fookuses on materjal või materjali omadused.

villased roomad ja lepane look
koeranahka roomad ja lepne look
lambanahksed roomad
takused roomad
villased ohjad

vedelad roomad
pehmed leparoomad

Fraseologismi *teeb sääsest elevandi* tähendus 'liialdama' rajaneb referentide kõige üldisemate omaduste *suur* ja *väike* vastandamisel ja on seepärast analoogia põhjal keelendatav ka teisiti.

teeb kirbust ~ kärbsest elevandi
sääsest ~ kirbust ~ hiirest härja
kirbust karu
hiirest hundi ~ soe
kärbsest kiriku
kihulasest kolli
kirbu nohust tormi

3.2.3. Asendamine semantiliselt mitteseotud lekseemidega

Nimetatud võimaluste kõrval võivad fraseologismi varieeruvad osad olla semantiliselt väga nõrgalt seotud. Järgmisi vahelduvaid transitiiivverbe seob vaid väga üldine liigutamise, tegutsemise tähendus: **lööb ~ keerab nina vinklisse; keerab ~ viskab (end) vinklisse** (FS). Fraseologismis **vajus ~ puges nagu maa alla ~ põhja** (FS) saab kasutada dünaamilisi verbe, kuid *vajuma* tähistab protsessi ja *pugema* tegevust, vrd ka transitiiivseid ja

intransitiivseid verbe: *kadus ~ vajus ~ sulas ~ viidi kui maa alla ~ sisse ~ põhja ~ maamulda*.

Kui ülalesitatud juhtudel võib varieerumisega kaasneda erinevaid konnotatsioone, siis fraseologismi *torkab ~ juhtub ~ satub ~ puutub ~ jääb ~ mahub silma (ja suhu)* varieerudes võib mõnevõrra teiseneda selle denotatiivne tähendus, kuid kõiki vahelduvaid lekseeme on raske üksteisega semantiliselt siduda. Fraseologismide varieeruvate komponentide valikut võib juhtida ja piirata sõnaalguline häälikukordus nagu vabadeski sõnaühendites, kuid seda kaugemale võivad need üksteisest semantiliselt jääda: (*kassil*) *küüinal ~ kala ~ silgusaba ~ kassisaba suus ~ hambas ~ hammaste vahel* 'alaealise suitsetamise kohta'; *mitte (punast ~ pimedat ~ musta ~ poolt ~ verevat) kopikatki ~ krossigi ~ pennigi ~ sentigi* (FES, FS).

Teadliku ja eesmärgipärase varieerimise tulemuseks on sõnamäng või taotletud efekt. Selle puhul ei ole otsetähenduses kollokatsiooni või vaba sõnaühendi tähendus mitte niivõrd muutunud, kuivõrd sulanud kokku selles asendatud, muudetud või sellesse lisatud sõna(de) tähendusega, mis võivad olla teemaga seotud: *veri on katki, nahk jookseb; sai roosi koos potiga; August, roni välja august, kätte jõudnud august*. (Vt Cignoni, Coffey 1998: 294 jj)

3.3. Komponentide juurdelisamine ja väljajätt

Laura Cignoni ja Stephen Coffey (1998: 295) eristavad valikulist leksi-kaalset komponenti sisaldavaid fraseologisme, mida võidakse regulaarselt kasutada nii koos teatud sisusõnaga kui ka ilma selleta. Mooni (1998: 130) tüpoloogias on valikulised eessõnatarindid, ahelverbid, laiendatud või suurendatud nominaalsed rühmad, lisanduvad substantiivid või adjektiivid. Järelikult oleks mingi komponendi (inglise keeles sageli adjektiiv või adverb) lisamine fraseologismisse juhuslik.

Eesti keeles võib FESi põhjal regulaarseks pidada adjektiivatribuudi (*Peab teise vastu paha plaani; nagu (vana) vene ~ vask viieline*), sh possessiivpronoomeni *oma*, enda kasutamist: *Esä om nii umast näost ar lännü*.

Juhuslikumat laadi on FESIS nimisõna(fraasi)st aluse või sihitise lisamine: *istub kui Kustav pukis; tegi oma lipu täis; ei karda muud kui müristamist ja maduussi*, ning genitiiv- või adverbiaalatribuudi või liit-sõna täiendosa juurdepanek: *mõurab nagu Valdase Villemi valge härg*;

puistab kohe lapsi nindagu **kasugavarrukast**; laseb kut **posthobu** küla kauda ümber.

Lihtverbi asemele võib fraseologismis tulla ühendverb: *Mõni ei tahta rindu **kokku** pista; Ma kai ku sai **är** varvast visada*. Adverbi või kaas-sõnafraasi lisamine intensiivistab või täpsustab fraseologismi tähendust: *Rahakott lööb tuld **kües***.

Nimisõna kvantifitseerimine hulgasõnaga võib fraseologismi kasutamist personaliseerida: *Mies on **palju** korvisi saand; Ta om **katõ** kaalu pääl, hainu anda vai andmada jättä*, osalaised võivad teha selle tähenduse intensiivsemaks: *Ratas oo omad vitsad juba saand – **kodarad rummu sehes lahti, paar pöövatükki ka luhki läind***, või antonüümseks: *See on nagu lähkritöö, **laud pane ja kaks kukub***. Ilmselt kajastavad mõned taolised juhud fraseologismide diakroonilist arengut (vt ka Moon 1998: 131).

Väljajātu korral tagab allesjäänud tuum, et lühenenud fraseologism tuntakse ära, kuigi üks või mitu keskset sõna on puudu (vt Cignoni, Coffey 1998: 296). Eesti keeles on see hästi näha siis, kui idiomaatilist nimisõna laiendatakse suure hulga eestäiendite või muutumatu järeltäiendiga, kuid mõnikord jäetakse need ära ja vaheldatakse hoopis nimisõna vm.

*Said nüüd **kooki** moosiga!*

*Säh sulle **kooki**!*

*Säh sulle **saia**!*

*Seh sulle **vadsapala**!*

Näiteks kopika kui maksevahendi üldist karakteristikut 'väikese väärtusega' võidakse suhestada vähesuse mõistega ja seepärast selle väheses raha täpset kogust või isegi rahatähte ennast mõnikord ei nimetata: (*kolm ~ kaks ~ poolteist ~ pool kopikat ~ **kopikas** ~ sent*) surmale võlgu. Samamoodi kantakse veski põhifunktsioonist peenestamisest tulenev tähendus 'vahet pidamata töötama' üle inimkõnele. Pideva kõnevoolu tähistamisel on määrav milliste tahes veskite vmt mehhanismide ühine omadus ja pole vahet, kas seda keelendatakse mitme hüponüümi või viimaste ühise hüperonüümiga: *jahvatab nagu (tatra- ~ tatratangu- ~ tangu- ~ jahu- ~ kede- ~ tuule- ~ pudru- ~ vesi- ~ paberi- ~ kohvi- ~ pipra- ~ Vändra) **veski***.

Mõnikord jääb algne täiend või liitsõna täiendosa ilma peasõnata: *nagu **sõelapõhi** – Taa hamõ um sul ku sari; kümne **küünega** – Mina toedan ennäs **näppidegü**; No olõt õks saanu kõik ummi **päkkiga***.

Fraseologismist võib küll alles jääda ainult üks või mõni keskne sõna või selle sünonüüm, mida ka kasutatakse teisiti, kuid põhivorm võib siiski olla äratuntav (vt Cignoni, Coffey 1998: 296), nt *hargiga lükata, konk-suga tõmmata* – **Tambi** nagu **teibaga** töösse. Mõistagi on taoliste juhtude seostamisel üksteisega¹⁴ ja/või näiteks vanasõnadega lihtne eksida, vrd EV 14787 *Ämm tuleb visata õhtu hargiga ahju peale ja hommiku roobiga maha tõmmata*.

3.4. Leksikaalne permutatsioon

Üks fraseologismide jäikuse näitajaid on muutumatu sõnajärg, kuid fraseologismide osad ei pruugi üksteist sugugi alati muutumatult determineerida ja võivad samahästi esineda pöördjärjestuses, ilma et komponentide morfoloogiline vorm, funktsioon ja terviktähendus eriti muutuks. Permutatsioonis esinevad eesti keeles sagedamini idiomaatilised paarissõnad: *maast ja ilmast* ~ *ilmast ja maast*; *pealaest jalatallani* ~ *jalatallast pealaeni*; *ei kuule ega näe* ~ *ei näe ega kuule*. Kohavahetusse võivad olla kaasatud ka fraseologismi komponente asendavad ja samas nendega semantiliselt seotud lekseemid: *pihuks ja põrmuks* ~ *põrmust ja pihust* ~ *pihuks ja puruks* ~ *pihuks ja tolmuks* ~ *pilpaks ja pihuks* ~ *tuhkapihuks*. Mida rohkematest sõnavormidest rinnastatud moodustajad koosnevad, seda rohkem on selleks võimalusi, nagu järgmises kollokatsioonis.

Ma kiidan sind tühjas kirikus ja kuivas kõrtsis
Ma kiidan sinuda kuivas kõrtsis ja tühjas kerikus
Kiidan sind tühjas kirikus ja täies kõrtsis
Ma kitä sinnu tävven kõrdsin ja tühjän kerikun
Ma kitä sinnu tühjän kerikun ja tävven kõrtsin
Ma täna siot täuen kirikon ja tühjan kõrtsin

Samuti võib osade järjekord muutuda liigendamatutes hüüdfraaslausetes: *tänu taevale* ~ *taevale tänu*; *madis võtku* ~ *madis võtaks* ~ *võtku madis* ~ *võtaks madis* (FES, FS), vrd *võtku sind see ja teine* ~ **võtku sind teine ja see*, ja lühemates, enamasti kahest komponendist koosnevates fraseologismides, kui vaheldub laiendi asend peasõna suhtes. Näiteks kui

¹⁴ Vrd Postimehe pealkirju „Europarlament andis Ansipile komisjoni asepresidentiks saamiseks **roheline tule**“ (07.10.2014) ja „Olev Remsu: **Tuld** vene kanalile!“ (03.10.2014).

adverb *omaette* talitleb tähenduses 'tähtsust, eripära, väärtust rõhutavalt' täiendina, võib see neutraalsena paikneda nii nimisõna ees kui ka järel: *omaette number* ~ *number omaette*; *omaette ooper* ~ *ooper omaette* 'omamoodi keerukas lugu' (FS), vrd *See on omaette mees!*; *kirjutised on klass omaette* (EKSS).

Niisiis mõjuvad fraseologismides vahelduvad lekseemid nende denotatiivsele tähendusele erinevalt, olenedes selle tähenduse sisust ja ulatusest. Leksikaalset varieerumist võib omakorda pidada denotatsiooni ulatuse markeerijaks. Mida vähem fraseologism leksikaalselt varieerub, seda täpsem võib olla fraseologismi denotatsioon ja vastupidi. See on kooskõlas denotatsiooni seadusega, mis ütleb, et mida suurem on sõna intensioon, st mida rohkem on sõna referenti määravaid tingimusi, seda väiksem on selle ekstensioon, st seda vähematele referentidele saab seda rakendada (Murphy 2010: 36). Kui referendil on mitu leksikaalselt seotud tähistajat, siis on tõenäoline, et ühte ja sama mõistet väljendab neist rohkem kui üks. Seega juhivad fraseologismide kasutuselt erinevat sõnavalikut pigem semantilised tegurid ja emotiivne sisu. Mida rohkem komponente mida rohkemate lekseemidega sõnaühendis kui tervikus vaheldub, seda suurem on tõenäosus, et tegu ei ole mitte fraseologismi, vaid regulaarse metafoorse ülekandega, vrd *oma* ~ *selge* ~ *raske* ~ *hea* ~ *haige* ~ *kinnise* ~ *lahtise* ~ *targa* ~ *kõva* ~ *peru* ~ *sooja* ~ *joomase* ~ *vintis* ~ *kassi peaga*.

Lõpetuseks selgitame mõistemetafooride rolli fraseologismide varieerumisel.

4. Mis teeb fraseologismide varieerumise võimalikuks

On tavaline, et üks leksikaalne kujundituum avaldub mitmes kontekstis ja selle ümber tekkiv sõnaühend esineb väga erinevates vormides, millest mõni võib klassifitseeruda fraseologismina, mõni mitte. Tuumana on produktiivsed kehaosanimetused *süda*, *pea*, *käsi*, *jalg* jt (vt tabel 3; vt ka Baranov, Dobrovol'ski 2008: 59), loomanimetused, eesti keeles ka näiteks veovahendi tähistajad *kelk*, *regi* (vt K. Õim, A. Õim 2010).

Tabel 3. Idiomaatilises tähenduses lekseemi *jalg* konkordantsirida¹⁵

	jalga	ei tõsta
	jalga	jala ette tõsta
	jalga	lasknud
	jalga	lasta
pole oma	jalga	sinna tõstnud
isamaa eest kätt ega	jalga	ei tahtnud tõsta
laseb	jalga	
polnud	jalga	tõstnud
ega tõstnud	jalga	
	jalgagi	välja ei tõsta
oli selleks ajaks juba	jalul	
tallab	jalgade	alla
	jalge	alla tallab
laevatekki	jalge	all tundma
kadus rada	jalge	alt
maa kaob	jalge	alt
laseb end	jalge	alla tallata
	jalad	alla saanud
	jalad	ei kanna
	jalad	ei tahtnud mind kanda
	jalad	hakkasid tudisema
nii kiiresti kui	jalad	võtsid
nagu	jalad	võtsid

Mooni seisukoht on, et üldjoontes sünonüümsete idioomide puhul, mis sisaldavad samu või lähedasi lekseeme, on tegu ühe ja sama idioomi või klastri. Nii on võimalik klapitada uued variandid olemasolevatega ja tõestada veel kord idioomide ebapüsivust, selle asemel, et pidada variante iga hinna eest kas täiesti uueks või jätta need „vea“ pärast kõrvale. Tabelis 3 on näiteks selle klastri juures, mille moodustavad *tallab jalgade alla* jmt, põhiline see, et tegu on ühe metafooriga HALB ON ALL. Taolisi

¹⁵ Eesti Keele Instituudi tekstikorpuse (1990ndad–2011), vt <http://portaal.eki.ee/corpus> (28.12.2014), ja Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpuse 1980ndate allkorpuste andmed, vt <http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/> (28.12.2014).

klastreid nimetab Moon idioomiskeemideks (ingl *idiom schema*), sama tasandi nähtusteks, kui on George Lakoffi ja Mark Johnsoni mõistemetafoorid (vt eestis keeles Lakoff, Johnson 2011) – neil vormidel on mõned ühised referentsid ja metafoorid ning samatüveline leksika, kuid puudub (tingimata) täiesti fikseeritud struktuur või leksika. Sellega annab seletada nii idioomide (väga suurt) varieerumist, hinnangulist sisu, ilmset kompositsioonilisust kui ka seda, kui lihtne on dekodeerida vihjeid idioomidele vm kasutusi. Idioomiskeemid esindavad kultuuriomaseid ja konkreetse leksikaliseerumisega seotud mõisteid. Kasutada võidakse nii kindlaid kui ka vahelduvaid sõnu, mis on igal juhul seotud idioomide aluseks oleva juhtiva või motiveeriva ideega. (Moon 1998: 122 jj) Idioomiskeemi arendamine aja jooksul kinnitab, et see on diakroonilise ja dünaamilise protsessi osa, mille käigus metafoor stabiliseerub, destabiliseerub ja stabiliseerub uuesti (Moon 1998: 164; eesti keele põhjal vt K. Õim, A. Õim 2010). Tao-line varieerumine suurendab teadlikkust kasutatud sõnade ja väljendatud mõtte seotusest (Philip 2003: 71). Kokkuvõttes tunnistab Moon (1998: 168), et idioomide varieerumisel kehtivad tõepoolest mingid reeglid või vaikimisi kokkulepped: metafoor ja tähendus peavad selle käigus alles jääma ja variandi leksika peab olema äratuntav kui teatud sõnaühendi osa. Variandi õnnestunud dekodeerimine tähendab, et keelekasutaja tunneb ära leksikaalse mustri, metafoorsuse ja konteksti sobiva tähenduse.

Maier (2013: 71 jj) on teooriasse lisanud süntaktilise, semantilise ja kontseptuaalse tähistustasandi ühendamise reeglid. Metafoori tähtsust mõistavad Moon ja Maier ühtemoodi – et osata idioomi kasutada, on tarvis ka põhimõtteid, kuidas seda mõista. Kõrvuti kompositsioonilisusega võimaldavad idioomide eri tüüpi paindlikkust teatud määral prognoosida veel grammatilisus, ennustatavus, tähenduslikkus ja tuttavus. Samas toimivad need tegurid vaid teatud manipulatsioonide puhul ja tegurite interaktsioon oleneb konkreetsest tehest. Idioomide paindlikkust on seni seostatud põhiliselt süntaksiga ja seletatud süntaksi-semantika liidesega, kuid nende mõistestamisse võib kaasatud olla ka mõisteline süsteem. Gibbs jt psühholingvistid on tõestanud, et kõnelejad mõistavad intuitiivselt idioomide metafoorset motivatsiooni ja nende metafooride detaile. Nii võib idioomi paindlikkust pidada hoopis interpreteerimise küsimuseks: kas idioomi põhivormiga võrreldes tähendab variant kõneleja jaoks midagi. Selgub, et variandi aktsepteeritavust mõjutavad lekseemi ja selle asendaja seoste selgus ja tugevus; sõna lisamine fraseologismi töötab ainult siis,

kui uus tähendus on mõistetak. Muudetud idioom tähendab midagi, kui variandi seos selle aluseks oleva mõistelise vormiga on arusaadav. See tähendab, et paindlikkus toimib semantikamõistelises liideses – lausungi formaalsed omadused ühendatakse selle palju abstraktsema tähendusega –, mis on omakorda seotud süntaksiga. Maheri lähenemine on kooskõlas idioomide erisuguse paindlikkusega, kuid seda ei ole hägusate piiride tõttu lihtne kontrollida. Võimalik, et selgemal või tavalisemal mõistemeetafooril rajanevad idioomid on paindlikumad – seda juhul, kui metafoori selgust saaks mõõta. (Maher 2013: 41 jj) Kui lisada siia ajaline mõõde ja võrrelda fraseologismide varasemat ja tänapäevast kasutust, siis osutub Maheri hüpotees tõseks. Kui fraseologism on (FESi andmetel) olnud varem paindlik ja/või selle tähendus ning kollokaadid pigem abstraktsed, sest selle aluseks olev metafoor oli kõnelejatele hästi mõistetak ja tuttav, siis kasutatakse seda tänapäeval teisiti – fraseologism ei ole enam kuigi paindlik¹⁶ ja/või selle tähendus ning kollokaadid on pigem konkreetse, sest selle aluseks olev metafoor ei ole enam hästi arusaadav ega tuttav. Nagu näiteks KÕRVALE JÄETUD ~ LÕPULE VIIDUD, LÕPPENUD ON MITTETARVITATAV vmt, vrd *pane* ~ *riputa* ~ *viskab küsimuse* ~ *une* ~ *töö varna* (FES) ja alljärgnevad näited.

Tipp-politseinik peab mundri varna panema (epl.delfi.ee/news/eesti/tipp-politseinik-peab-mundri-varna-panema?id=67411302)

*Legendaarne Soome hokimees riputas uisud varna*¹⁷ (<http://sport.postimees.ee/2916607/legendaarne-soome-hokimees-riputas-uisud-varna>)

Kütid panevad püssi pühadeks varna (<http://www.sakala.ajaleht.ee/1084192/kutid-panevad-pussi-puhadeks-varna-ja-katavad-metsloomadele-toidulaua>)

Miks tarkvarauuendused varna riputatakse? (<http://blogs.skype.com/2012/07/28/miks-uuendused-varna-riputatakse/>)

Vrd ka fraseologismi *pole lõhnagi* kasutuse ja tähenduse kitsenemist.

¹⁶ Kuidas varieerub *nagu hane selga vesi*, vt ptk 2.

¹⁷ Tasakaalus korpuses on nimisõna *varn* logaritmilise tõepärafunktsiooni väärtuselt kümne esimese kollokaadi hulgas *kets*, *kiiver*, *hammas*, *vastus*, *mantel*, *kinnas* (<http://www.rabauti.ee/clc/>, 20.10.2014).

*Ei saa sa temä käest **abi** ütte lõhnagi*

***Ei hääbene** mitte üits lõhn*

*Sa **ei lüpe** kah mitte üits lõhn aiga viitä*

*Ta **ei püsi kotun** ütte lõhna, muud kui lennutap ütest tõiste*

*Ei ole **tuule** lõhnagi*

*Küprosel pole **masust** lõhnagi* (<http://sport.postimees.ee/262852/zuravl-jov-kuprosel-pole-masust-lohnagi>)

***Eesti-Vene kaubaveo taastumisest** pole lõhnagi* (<http://arileht.delfi.ee/news/uudised/eesti-vene-kaubaveo-taastumisest-pole-lohnagi?id=51133317>)

*.. **mingist Angry Birds'ist** polnud siis veel lõhnagi ..* (<http://www.tehnikamaailm.ee/kas-soome-uueks-nokiaks-saab-nokia/>)

*Suusakeskustes lirtsub vesi, **lumest** pole lõhnagi* (<http://maaleht.delfi.ee/news/maaleht/uudised/suusakeskustes-lirtsub-vesi-lumest-pole-lohnagi?id=67585496>)

*Sellel ajastul, kust see kummitaja pärit on, polnud **Suur-Karja 18 majast** veel lõhnagi* (<http://www.para-web.org/showthread.php?tid=5352&pid=110368>)

*.. ta kirtsutab nina, sest toas pole **koogi** lõhnagi!* (<http://www.isetegija.net/index.php?ind=blog&op=home&idu=819&curmese=Detsember%202009>)

See, et metafoor võimaldab idioomist elteadmisteta aru saada, ei tähenda Maheri järgi (2013: 68 jj), et idioomi ei salvestataks mentaalses leksikonis – see on vajalik fraasi konventsionaliseerumiseks, vahet pole, milleks seda peetakse ja kuidas mõistetakse. Millise tahes konventsionaalse fraasi osad on iseseisvad sõnad, nende otsetähendus on tähtis (ka mittekompositsiooniliste) idioomide töötlemiseks, mis kinnitab tugiverbiga idioomide kompositsioonilist kasutamist ning verbist ja idioomist koosnevate kollokatsioonide olemasolu. Idioomide esitused meeles on seotud nende koostisosade morfoloogia ja fonoloogiaga, üldise tähenduse ja sageli nende aluseks oleva mõistemetafooriga.

5. Kokkuvõte

Artikli eesmärk oli selgitada eesti fraseologismide leksikaalse varieerumise põhjal nende loomuliku kasutamise põhimõtteid ja leida vastus küsimustele, kuidas on fraseologismide struktuur ja varieerumine seotud ning mis teeb nende varieerumise võimalikuks.

Kui seni on idioomide varieerumise seletamisel sageli toetutud nende kompositsioonilisusele, siis sellest tõhusam selgub olevat fraseologismide kollokatsioonilisusega arvestamine. Näiteks idioomi sisaldavate kollokatsioonide puhul on põhitähenduse ja idiomaatiliste komponentide varieerumine väga erineva ulatuse, kaalu ja sagedusega.

Eesti fraseologismide elektroonilise alussõnastiku järgi on jäikadele ja vähe muutuvatele eesti fraseologismidele omane perifeerne vormikasutus. Sünonüümsete ja semantiliselt (mitte)seotud lekseemide vaheldumine, nende juurdelisamine ja väljajätt ning järjestuse muutmine mõjuvad fraseologismide denotatiivsele tähendusele erinevalt, olenedes nende tähenduse sisust ja ulatusest. Leksikaalset varieerumist võib omakorda pidada denotatsiooni ulatuse markeerijaks. Mida vähem fraseologism leksikaalselt varieerub, seda täpsem võib olla fraseologismi denotatsioon ja vastupidi.

Rohkem kui miski muu mõjutab fraseologismi varieerumist selle mõistestus. Need idioomid, mis rajanevad tavalisemal mõistemetafooril, võivad olla paindlikumad. FESi andmed näitavad, et kõnelejatele hästi tuttavatel metafooril rajanevad fraseologismid olid varem paindlikumad ja/või nende tähendus ning kollokaadid abstraktsemad kui tänapäeval. Kuna nüüd ei ole seesama metafoor enam tuttav, kasutatakse fraseologismi teisiti kui varem – see ei ole kuigi paindlik ja/või selle tähendus ning kollokaadid on pigem konkreetsemad.

Lühendid

A – adjektiiv; Adv – adverb; N – noomen; P – postpositsioon; S – substantiiv; V – verb

Kirjandus

- Baranov, Dobrovol'ski 2008** = Анатолий Баранов, Дмитрий Добровольский. Аспекты теории фразеологии. Москва: Знак.
- Barkema, Henk 1996.** Idiomaticity and terminology. A multi-dimensional descriptive model. – *Studia Linguistica* 50 (2), 125–160.

- Cignoni, Laura, Stephen Coffey 1998.** A corpus-based study of Italian idiomatic phrases: from citation forms to 'real-life' occurrences. – In Euralex '98 proceedings. Liège: Université de Liège, 291–300.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (20.10.2014).
- EV** = Eesti vanasõnad. I–IV, 1980–1988. Toim. Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. (= Monumenta Estoniae antiquae. III.) Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat. <http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html> (20.10.2014).
- FES** = Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik. 2011. Koost. Asta Õim, Katre Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik> (20.10.2014).
- FS** = Asta Õim 2000. Fraseoloogiasõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gibbs, Raymond W., Jr., Nandini Nayak 1989.** Psycholinguistic studies on the syntactic behaviour of idioms. – Cognitive Psychology 21, 100–138.
- Gibbs jt 1989** = Raymond W. Gibbs, Jr., Nandini P. Nayak, John L. Bolton, Melissa E. Keppel. Speakers' assumptions about the lexical flexibility of idioms. – Memory & Cognition 17 (1), 58–68.
- Lakoff, George, Mark Johnson 2011.** Metafoorid, mille järgi me elame. Tõlk. Ene Vainik. Toim. Heete Sahkai. Eessõna Mihhail Lotman. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Maher, Zachary 2013.** Opening a Can of Worms. Idiom Flexibility, Decomposability, and the Mental Lexicon. Yale University.
- Moon, Rosamund 1998.** Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-based Approach. Oxford: Clarendon Press.
- Muischnek, Kadri 2005.** Eesti keele tugiverbid ja nende mõju lause ehitusele. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Peatoim. Mati Ereht. Tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 11–38.
- Murphy, M. Lynne 2010.** Lexical Meaning. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511780684>.
- Nunberg, Geoffrey 1978.** The Pragmatics of Reference. Indiana University Linguistics Club.
- Philip, Gill 2003.** Collocation and Connotation. A Corpus-Based Investigation of Colour Words in English and Italian. PhD dissertation. The University of Birmingham.

- Philip, Gill 2008.** Reassessing the canon. 'Fixed' phrases in general reference corpora. – *Phraseology. An Interdisciplinary Perspective*. Eds. Sylviane Granger, Fanny Meunier. Amsterdam: John Benjamins, xxviii, 95–108.
- Õim, Katre 2003.** Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast. Toim. Arvo Krikmann. (= Reetor 2.) Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. Tartu.
- Õim, Katre 2005.** Fraseologism *versus* kõnekäänd. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Peatoim. Mati Ereht. Tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 129–142.
- Õim, Katre 2008.** Fraseoloogia ja sõnaraamatud. – Keel ja Kirjandus 10, 774–789.
- Õim, Katre, Asta Õim 2010.** Qualitative changes in phraseology. General principles and catalysts. – *Linguistica Uralica* 46 (1), 17–37.
- Õim, Katre, Asta Õim 2011.** Eesti fraseoloogia leksikograafiline areng. – Keel ja Kirjandus, 842–862.

Variation in Estonian idioms

KATRE ÕIM, ASTA ÕIM

The article explains the principles of natural use of idioms, presenting variation in idioms as a complex phenomenon.

Variation may be more effectively explained by collocation patterns than by the frequently cited principle of compositionality. Collocations containing idioms are quite flexible when the other elements of the collocation vary, but not as flexible when the idiom itself varies. This means that the idiomatic and non-idiomatic components of a collocation are of quite different importance from the perspective of the persistence of the collocation as a whole. This is confirmed by the fact that while over time, a collocation may come to allow various lexical verbs, or may come to feature one support verb in place of multiple lexical verbs originally appearing in it, the variation (more syntactic than lexical) of idioms is much more limited. The typology of lexical variation of idioms sketched out in the study is based primarily on material from the basic electronic dictionary of idioms (FES). Rigid and change-resistant Estonian idioms are characterized by peripheral use of forms. The lexemes that vary in idioms affect their denotative meaning differently depending on the content, scope and persistence of that meaning. The less lexical variation an idiom exhibits, the more precise the idiom's denotation can be. When a referent has multiple lexically associated designators, it is likely that more than one of them express the same concept. Word choice in idioms varies based on semantic factors and emotional content.

The flexibility of an idiom depends on its interpretation: whether the variant means something to the speaker in comparison to the primary form. This is the case when the association between the variant and its base conceptual form is understandable. Idioms based on clearer or more typical conceptual metaphors can exhibit greater flexibility. For example, an idiom may have (according to FES) previously been flexible and/or its meaning and collocates may have been abstract, because the underlying metaphor was familiar and easily understandable to speakers, but today the idiom may have lost its flexibility and/or its meaning and collocates may be more concrete, because the underlying metaphor is no longer familiar or easily understandable.

In summary, idioms should not be considered inflexible and semantically indivisible; rather, there are certain restrictions on their use. More than anything else, variation in idioms is influenced by the way in which they are conceptualized.

Keywords: cognitive linguistics, Estonian, lexical semantics, compositionality, collocability, conceptual metaphor

Katre Õim
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
katre.oim@tlu.ee

Asta Õim
Emakeele Seltsi liige
asta.oim@gmail.com

ÜLEVAATEID

JUMALÕLUUK NÕSSI TAIVADÕ¹ EHK KEELESAARED JÄLLE PILDIL

MARIKO FASTER

Annotatsioon. „Eesti murrete“ sarja viimase, üheksanda köitena ilmunud keelesaarte tekstiraamat on oluline allikas, millest saab teavet Leivu, Lutsis ja Kraasnas kõneldud keelevariantide kohta. Need on ajalooliselt küll lõunaeesti keele osad, kuid palju mõjutusi saanud naaberkeeltest, nii et tänapäevasele lõunaeesti keele kõnelejale jääb keelesaarte keel paiguti arusaamatuks. Nähtavaim kolmest on tänapäeval Lutsi, sest on olemas teadlased, kes huvituvad eriti selle piirkonna keelest ja ajaloost. Keelesaarte keelt tänapäeval enam elavana kuulda ei saa. Ülevaates tõmmatakse sotsiolingvistikulisi paralleele teiste välismaal räägitavate lõunaeesti keelevariantidega, tuuakse välja mõned huvitavamad nimekasutusjuhud ja keelejooned ning parandatakse tõlkimise käigus juhtunud apse.

Võtmesõnad: keelesaared, onomastika, sotsiolingvistika

2014. aasta lõpus, 53 aastat pärast esimest köidet, ilmus sarja „Eesti murded“ viimane, üheksas tekstiköide. Tekstiköitesse on kogutud meie keelesaarte – Leivu, Lutsi ja Kraasna – tekstid. Keelesaarte tekstiköite autorid on Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk ja Lembit Vaba.

2014. aastal valmis ka internetilehekülg „Lutsimaa: lutsi eestlaste kodu“ (www.lutsimaa.lv), mis koondab mitmesugust teavet lutside kohta. Veebilehe on koostanud kaugete lutsi juurtega Ameerika päritolu keeleteadlane, Helsingi ülikooli järel doktor Uldis Balodis.

Keelesaarte keelt enam elavana kuulda ei saa, saab ainult helikandjalt, kuid Kraasnas räägitud keelt pole saadud lindilegi jäädvustada. Rääkijad ise on tihti sõnu otsinud, asendanud neid või koguni terveid lauseid läti- või venekeelsetega. On tunda, kuidas nende räägitud lõunaeesti keel polegi mõnel juhul enam olnud kõnelejate igapäevane keel, vaid lihtsalt

¹ 'Jumalalook ehk vikerkaar tõusis taevasse.'

kraamitud välja keelekogujate rõõmuks. Mitmel puhul on näha, kuidas keel on kaotanud oma igapäevase funktsionaalsuse ja muutunud pigem esinemiskeeleks. Nähtus, mida praegusel Võrumaal kogeb iga päev. Sellepärast ma arvan, et just see tekstiköide oleks pidanud olema „Eesti murrete“ sarja esimene. Esimene hääbujate seast. Niiviisi oleks veel alles olnud ka kogujate vahetu kogemus. Praegu see puudub küll täiesti, aga ega selle tõttu midagi halvasti ole. Pigem on heameel, et ühiste pingutustega – mitu pead on ikka mitu pead – ja tänapäevaseid teadmisi arvestades on suudetud tekstidest läbi närida. See ei ole olnud kerge töö. Selles on doktoritöö mõõtu, nagu koostajad raamatu esitlusel arvasid. Enamik 9. tekstiköite koostajatest on nooremad kui „Eesti murrete“ sarja vanus – see näitab, et Eesti murrete uurimisse on tulnud uus põlvkond; et mурded pakuvad nooremale rahvale endiselt huvi ja kui kaugemale mõelda, siis ka uusi uurimistulemusi, mis saadud nüüdisaegse keeleteaduse võimalusi kasutades (vt nt Uihoaed 2013; Uihoaed, Lindström 2014 jt). Kuid ikkagi on hea appi võtta ka vana kaardivägi oma kogemuste ja teadmistega.

Sarja kuuenda raamatuna ilmus Võru tekstiköide. Keelesaarte tekstid oleksid võinud olla selle loomulik osa, nii nagu traditsiooniliselt keelesaarte keelt võru keele osaks on peetud. Samas on keelesaarte keel ikka midagi keerulisemat, tänapäevasele võru keele kõnelejale vaid pooleldi arusaadav, võõraste sõnade ja tihti kuidagi poolelijäänud või segaste mõttekäikudega. Võõristusest ja raskustest (ning ülimast põhjalikkusest) räägib ka fakt, et Võru murde tekstiköide oli „Eesti murrete“ sarja viimaste ilmujate hulgas. Keelesaarte tekstide ilmumine omaette raamatuna lubab neile pöörata eraldi rohkem tähelepanu ja süüvida neisse põhjalikumalt. Nii et hea ongi, et need on eraldi.

Raamatusse on koondatud enamik võtmiskõlblikke ivasid (loe: tekste). Osa jutte on ka välja jäänud, aga neid saab kuulata Tartu Ülikooli murrete ja sugulaskeelte arhiivi koduleheküljelt (<http://www.murre.ut.ee/arhiiv/>). Tekstidele on lisatud tõlge, mis on arusaamiseks hädavajalik.

Oleks põnev kuulata, kuidas kõnerobot loeks täpset foneetilist transkriptsiooni, sest kogenematu inimsilm ei taba tihti kõiki häälduslikke ega muid nüansse. Kuulates saaksid paremini aru ka need, kes keeleteadusega ei tegele. Eks see oleneb muidugi ka lugeja taibukusest ja lugemisoskusest. Noodikiri on ees, ole hakkaja ja õpi selgeks!

Sisaliku tee kivil

Nii nagu ükski keel ei kao ilmast siia jälgi jätmata, nii ei ole päriselt kadunud ka keelesaarte keel. Kõige nähtavam kolmest keelesaarest on tänapäeval Lutsi. Paljuski tänu Hannes Korjuse ja Uldis Balodise tööle. Balodise tehtud koduleheküljelt saab lugeda ennekõike Ludza piirkonna keele, ajaloo ja maastiku kohta, aga seal leidub teavet ka teiste keelesaarte kohta. Näiteks saab teada, et viimane lutsi keele kõneleja suri 2006. aastal, viimane leivu keele rääkija 1988. aastal ja viimane kraasna keele oskaja ilmselt juba enne teist maailmasõda. Huvitav on teada, et lutside järeltulijad enamasti teavad oma eesti juuri ja oskavad oma keeles öelda mõningaid sõnu ja lauseid; kui enam ei ole sedagi, räägivad eesti päritolust perekonnanimed. (www.lutsimaa.lv) Olukord on väga sarnane Kanada Alberta provintsis, kuhu XIX sajandi lõpu- ja XX sajandi algusaastatel rändasid Lääne-Võrumaa võrukesed. Kolme põlvkonna jooksul on alles jäänud vaid perekonnanimed, mõned üksikud sõnad (näiteks osati loendada numbreid) ja laused ning teadmine oma eesti päritolust. Nn vanade väljarändajate teine põlvkond aga sai oma jutud isegi telefonis veel selges lõunaeesti keeles aetud, ehkki rääkija ise kahtles oma eesti keele oskuses väga. Ilmselt on küsimus keele nimetamises. See, mida rääkija telefonis rääkis, oli tegelikult lõunaeesti keel, raskesti arusaadav ehk teistele Kanada eestlastele, kuid võru emakeelega inimesele ei valmistanud arusaamine ja vastukõnelemine muidugi suuremat raskust. Esimene põlvkond aga kasutas lõunaeesti keelt paiguti isegi kirjades. (Vt ka Saar 2015)

See, mida piiriäärse Vana-Laitsna eestlased Lätis omavahel räägivad, on samuti lõunaeesti keel, kuigi nad nimetavad seda eesti keeleks. Nemadki kahtlevad oma keeleoskuses, sest televiisorist ja raadiost kuuleb hoopis teistsugust eesti keelt. Räägitakse ka naljajuttu Tallinnast pärit lasteekskursioonist, kellele üks Vana-Laitsna (lõuna)eestikeelne inimene hakkas giidiks, aga kelle jutust ei saanud pealinna lapsed midagi aru, sest nende meelest ei osanud giid eesti keelt. Kuuldavasti on tänapäevased kontaktid Eesti eestlastega valmistanud samasuguseid raskusi ka Siberi eestlastele. Vana-Laitsna noored tunnetavad samuti probleemi: külakeel ei paku neile suuremat huvi, sest see, mida üleüldse õppida tasuks, on keel, mida kuuleb Eesti telekanalitelt. Uldis Balodise lutside kohta tehtud kodulehelt saab teada, et omal ajal Eestisse tulnud lutsi noored õppisid koolis selgeks eesti kirjakeele, millest kodused aru ei saanud ja see põhjustas kodudes hoopiski ülemineku läti keelele ning kodumurraku unustamise.

Päritolu

Keelesaarte päritolu küsimus on huvitanud uurijaid alati. Mõnikord on arvatud, et keelesaared Lätis on muistse läänemeresoome keeleala jäänukid lõunas (nt Vaba 2010). Selles raamatus on autorid seisukohal, et Leivu keelesaar ongi Lääne-Võru ja Lõuna-Tartu keeleala loomulik jätk. Lutside päritolu jääb siimaani hämaraks, kuid kõige sagedamini arvatakse, et nad on sinna siirdunud Ida-Võrumaa küladest XVII–XVIII sajandil. Kraasnalaste kohta arvatakse, et nemad on samuti Pihkvamaale siirdunud, aga Ida-Setu aladelt XVI–XVII sajandil. Seda tõendavad keelesaartel räägitud keelevariantide jooned. Õiged võivad olla mõlemad arvamused ehk siis vana keeleala on mitme rände toel uut jõudu juurde saanud. Samal seisukohal on ka Uldis Balodis. Ta lisab veel lutside kohta: „Lutside päritolu puudutavate levinumate teooriate kohaselt võivad lutsid olla ka Põhjasõja-aegsed sõjapõgenikud või siis katoliku usku eestlased, kes Kagu-Eestist pagesid, kui Eesti protestantliku Rootsi võimu all oli. Varasemad uurijad on täheldanud, et mõned lutsid on oma päritolupaigale viidanud kui „Rootsi kuninga maale“. (www.lutsimaa.lv) Niimoodi väidab ka keelejuht, et kui oli „Rootsi sõda“, siis tuli palju rahvast Eestimaalt Lutsimaa tühjadesse küladesse (lk 214).

Keel, elu, keeleelu

Keelesaartel on elu olnud nagu elu ikka: sünd ja surm, naisevõtt, meheleminek, majaehitamine ja muud talutööd, põlluharimine, pühade pidamine, sekka nalju kirikuõpetajast ja piibliainelisi lugusid, jutte ja laule. Eriti põnevad on August Sanga ja Paulopriit Voolaine lutsidelt üles kirjutatud muinasjutud. Mõned neist vääriskid kindlasti eraldi väljaandmist värviliste piltidega lasteraamatuna.

Keeleline kontekst, milles keelesaarte inimesed on elanud, on olnud mitmekesine. Nii tuleb välja, et Leivus arvatakse olevat rohkem läti laene kui Lutsis. Lutsis aga arvatakse olevat koguni poola ja valgevene laene. Igapäevane ümbrus oli lutsidel ilmselt läti-, latgali- ja venekeelne. Mitmekeelne kontekst on põhjustanud ka selle, et lindistustelt on mõnikord kuulda, kuidas küsitlajad kasutavad lutsi keelejuhtidega suhtlemisel vene keelt. Lutsid ise on eestlastest teadlasi kutsunud (koolihariduse mõjul?) ka venepärase eesnimemalliga, nt *Hil'ip (Filipp) Mišhailoviš Kalaš* 'Oskar Kallas' (lk 145) ja *Pavel Andrē·jeviš* 'Paulopriit Voolaine' (lk 175).

Leivus on välja arenenud isegi läti eesliidetega ja eesti tüvedega sõnad, nagu *is|pita* 'taluda', *pie|anda* 'andestada' (lk 16). Iseenesest on selline keelte segamine loomulik ja oleks võinud toimuda veelgi suuremas ulatuses kui need mõned sõnad. Näiteks Helsingis pärast teist maailmasõda laialdaselt pruugitud ja praegugi veel tarvitusel olev *Stadin slangi* 'Helsingi släng' on laias laastus rootsi (ka vene ja inglise) sõnade ja soome grammatikaga keel.

Lutsis on laialdaselt kasutusel *las*-abisõnaga imperatiiv: *taš olkke* 'olgu' (lk 18). Leivus on paiguti jällegi ühesilbilistes *t*-lõpulistes sõnades *t* asendunud *k*-ga, nt *ni'ik* 'niit' (lk 37) ja *sij'ik* 'sõitis' (lk 36). Paremini saab aimu, millest tuleb sõna *aituma* 'aitäh': *tu'u a'nd' aitjumala* (lk 33).

Kraasna keel tundub teistest kuidagi selgem ja arusaadavam. Sellest saab suurepäraselt aru ka ilma aeg-ajalt tõlget vaatamata. Näib, et kraasna keelt on kirja pandud ajal, kui see oli veel kõnelejate esimeseks keeleks ja keele funktsionaalsus oli täielikumalt alles.

Keelesaartel on kas säilinud või välja mõeldud toredaid omasõnu, nt pealkirjas kasutatud sõnale *jumalahuuk* lisaks ka *kodamiis* 'sepp' (lk 141), *kuul* 'surm' (lk 200), *jägä* 'jää' (lk 204), *lind* : *linu* 'metsloom: metsloomad' (lk 31, 70). Seega siis lülitub keeleaparaat kohe mängulisele teele: *tsirk* ja *lind* 'lind ja loom', *lind* ja *luum* 'metsloom ja (väike) taim või loom'.

Maailm ja keel meie ümber on aga nii palju muutunud, et enam ei saa aru, mis on kirja-, mis murdekeelne termin. Eks vist ole tänapäeval ükskõik, kas öelda *kolgits* ja *rabaja* või *lõuguti* ja *ropsimõök* – ühed võõrad kõik. Võõraks on jäänud ka sugulussõnavara: tõlkimisaps on ilmselt lk 17 *tsędzę* 'õde'. Sellisest tähenduse tajumisest võib ju ka aru saada: õde – sõsar – sõts – tsõdsõ. Väike tähendustäpsus, et tegemist on 'isa õega', on tõlkes kaduma läinud.

Olen küllaltki palju kuulanud võõraste inimeste lõunaeestikeelset juttu ja üks, mis selle käigus on selgeks saanud, et ükski keelejuht ei aja suust välja mõttetuid lauseid. Iseasi, kas kuulajad neist lausetest ja mõnikord ka halvast hääldusest aru saavad. Näiteks: || *un* [---] *pierėnėnė eittünü, aļģenu pakņėķķezest tāst* | *é ku nāñnū? ku nū sūži* | *ziš tuñnu? nū ē (kūš säänest) tā k'ōžiga?* | *ta k'ōžiga? lūñü_un* 'perenaine ehmunud, hakanud põgenema selle eest, kui näinud, et nüüd [oli] hunt. Siis tulnud kirvevars, [olnud] selline, selle kirvevarrega lõonud' (lk 97). Raske on siit kuskilt välja lugeda, et „siis tulnud kirvevars“ ja miks peakski sellist müstilist ja

sürreaalset asja harilikus igapäevajutus eeldama. Minu tõlge oleks selline: 'perenaine ehmunud, hakanud selle eest põgenema, kui näinud, kui hunt siis tulnud, no... kirvevars (*kuus* = *kuvvas*) selline, [siis] selle kirvevarrega, selle kirvevarrega lõõnud ja...'

Täpsema tõlke üle oleks kohati võinud veel pead murda: kas nt *kād'zi'* tähendab ikka 'karjatasid' või hoopis 'kaitsesid' (lk 17); kas lause *no muļ oļļe maja? ki'ik sattu ūtte* 'mul olid majad, kõik kukkusid kokku' (lk 33) parem tõlge võiks olla 'mul olid majad (= hooned) kõik kokku kukkunud' ja *āñdu ei* 'ārgu andku' tõlgiks in küll Hargla murraku eeskujul lihtsamalt 'āra anna' (lk 279).

Aga need esiletoodud on tõesti üksikud näited, mida ei maksa eriti tähele panna, sest üldmulje tõlkest on siiski väga hea. On näha, et sellega on vaeva nähtud ja saadud tulemus on asjatundlik ja kompetentne.

Nimed

On teada, et Eestis ja ka Lätis pandi elanikele perekonnanimed üsna samal ajal, XIX sajandi algupoolel, Lõuna-Eestis umbes aastatel 1823–1825. Kui Ludzas leidub eestipäraseid perekonnanimesid, saavad need üldjoontes olla päritud inimestelt, kes siirdusid sinna piirkonda Eestist alles pärast perekonnanimede panekut. Nagu võib lugeda lutside kodulehelt, ongi sinna siirdunud veel ka XIX sajandil. (www.lutsimaa.lv) Neist keelejuhtidest, kellelt leidub jutte keelesaarte tekstiraamatus, ei kanna eestipärasest perekonnanime keegi: Boka, Boks, Bule, Bulis, Buļš, Dzelzskalēja, Germans, Germovs, Jakimenko, Jarošenko, Krievs, Melecis, Pētersone, Pētersons, Razivonova, Zagorski, Uķis ja Vēciņa. Kõik keelejuhid on sündinud vahemikus 1850–1908. Lutside perekonnanimedes on aga näha Latgale mitmekeelset tausta.

Imestust pakub ühe keelejuhi eesnimi. Ametlik läti kuju on *Jāzeps Germovs*, eestikeelne kuju aga millegipärast *Jaan Germov*, kuigi keelejuht ise on öelnud, et teda kutsuti *Jesp* (lk 169). Ise on ta oma nime kirjutanud lutsikeelse postkaardi alla kujul *Jesp Germov* (www.lutsimaa.lv). Nimi peaks ka eesti keeles olema ikka *Joosep*, mitte *Jaan*. Eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis leidub üks laul, mis on lindistatud ka Jaan Germovilt. Kas tegu on kahe erineva inimesega või miks see nimi on eesti keelde võetud kujul *Jaan*, vajaks mingit seletust. Igatahes on veel teine keelejuht eesnimega *Jāzeps*, keda külakeeles on nimetatud samuti *Jeesp* (lk 276).

Tõlkimisel on kohanimedest eelistatud enamasti lätikeelseid ametlikke vorme, nt *Sinuli mõts* – *Sinole mets*; *Tü'ürè mõts* – *Düre mets* (lk 33), aga lätikeelseid ametlikke vorme pole eelistatud näiteks nimede *Savimõisa* [= Mälmuiža] (lk 33) ja *Koiva* (kohalik vorm *Ku'õva*, läti *Gauja*) (lk 35) puhul. Ei oleks vist midagi ka halvasti, kui eestikeelses tekstis ei kasutataks ametlikke läti moodi kirjutatud nimesid, nt *Tjapši* – *Tšäpsi*, *Šķirpāni* – *Kirbu* (lk 212). Kirbu küla kohta on vähemalt üks keelejuht tarvitanud ka kuju *Tirbāni* (lk 216), mis on väga läti keele lähedane mugandus. Ka nimi *Ala-Turu* võiks läti keeles olla nt *Lejas Turgus* (lk 36).

Kui kohanimedele lätikeelse ametliku vaste andmine võiks aidata juhatada neisse kohtadesse ka tänapäeval, siis mõisnik, kelle nimi leivu keeles on *Veiittin* 'Viitin' ja tõlkes läti *Vītiņš*, ei juhata meid ikka õige inimese juurde, sest tegu on saksa nimega *Vietinghoff*, nagu lisamärkuses mainitaksegi (lk 24). Pikkade vokaalide diftongistumine on Leivule omane, ent siiski mitte absoluutne. Nii oleme harjunud nimetusega *leivud*, aga ise on nad kasutanud ka nimetust *līvi*? 'leivud' (lk 25). Eesti kirjakeele reeglite järgi oleme harjunud nimega *Lutsi*, ise kasutasid nad aga nõrga afrikaadiga vorme, nt *tudzin* (lk 17), mis on rohkem läti keele moodi (*Ludza*).

Huvitavad on nimemugandused *Vākkal'i* 'Vējkalni' (lk 67), *Kul'ņa* 'Gulbene' (lk 37) ja *Rāibāku* 'Raipole' (murrete ja sugulaskeelte arhiivi ühest reisipäevikust leitud nimekuju), samuti *Allu* : *Allude* 'Alūksne' (lk 24). Selliseid pole vähemalt mina varem kuulnud ega lugenud. Õpetlaste hulgas levinud *Alūksne* mugandust *Aluliin* sellest raamatust leida ei õnnestunud. Tuntud lätikeelne nimekuju on *Sāmsala* 'Saaremaa'. Leivu keeles on see *Suõmussata* (lk 23). Mingeid vihjeid saamlastele ja soomlastele neist aga otsida ei tasu.

Raamatust leiame *Ilzene* nime kujul *Ilsna* ~ *Ilzna* ~ *Ilžna* (lk 6, 23, 26), aga kohanimekartoteegist kujul *Ilžnā* (KN). Just see nimekuju on valitud ka valmiva etümoloogilise „Eesti kohanimeramu“ märksõnaks (EKNR). Nii et eestipärastatud kohanimesid oleks tõlkimisel võinud raamatus julgema ltki kasutada. Kohalikud on aga viimati mainitud küla elanikke kutsunud *ilženidze*² (lk 26), milles näeme kollektiivsufiksist *-dse*, mis vastab eesti *ste*-tüüpi kohanimedele. Keelejuhi väitel oli *Ilzene* mõisnikuks von Volf, mis võib ikkagi õige olla, kuigi koostajad on selles kahelnud (lk 26). Nimelt on seal kandis mõisnikena figureerinud kaks

² Mitmuse tunnus küll sõnast puudub, kuid sellele viitab kontekst: *tuu aigu Ilženidze ol'li tiiu bāl* 'tol ajal olid *Ilzene* elanikud tööil'.

suurt suguvõsa, Wulfid, kes tegutsesid Koivaliinas, aga ka Mõnistes, Sarus ja Vastse-Roosas, ning Wolfid, kellele kuulus mõisaid Alüksne ja Gulbene kandis. Ilzene mõis on Alüksnest omaette mõisaks eraldatud alles 1826. aastal (EKNR), kuigi mõisahooned ja park on vanemad. See aeg võis keelejuhi sünniaastat arvestades veel mälestustes püsida küll.

Ilzene küla nime etümoloogiat on seostatud *Ilze*-nimelise naisterahvaga (EKNR), ent kui vaadata selle küla (mõisa) paiknemist maastikul, siis jääb silma, et Koiva ääres ehk madalamal on *Lejasciems* ('alaküla') ja *Ilzene* paikneb palju kõrgemal kohal. Kõrgemal on Ilzene ka naabermõisatest Melnupe (Peetri jõgi) kaldal: Trapene ja Ādama *muiža*'st. Kohanime algust *il-* võiks seostada liivi sõnaga *i'ľzō* 'üles, ülespoole' (LELS), nimesemantiliselt oleks tegemist mäekülaga. Võrdluseks on ka Vaabina saksakeelne nimekuju *Uelzen*, mis põhineb kadunud külanimel ja mis võiks seostuda asukohaga Antsla jõe ülemjooksul. Siin oleks siis sõnaalgulise *ü*-ga **Ūldsen(e)* pigem eesti ja soome keele pärane häälikkuju. Võibolla võiks siia nimeritta arvata ka Ilmjärve nime. Nimi on saadud vanalt järvenimelt *Ilmjärv*, mis on praegu Kauru järv, ja see on Võhandu ülemjooksu kõige esimene ehk ülemine järv. Irma Mulloneni (2002: 237–244) uurimuses esineb *ilm-* või *elm*-tüvi ka Loode-Venemaa jõe- ja järvenimedes (nt *Ilmen*), mis on maastikul samuti ülemjooksude kõige esimesed ehk ülemised. Tihti on selliseid nimesid seostatud ka sõnaga *ilm* : *ilma* või Loode-Venemaal ka saami sõnaga *albmi* 'taevas', ent väga hästi nendega nime andmist põhjendada ei õnnestu. Aga siit edasi läheb juba üks teine jutt.

Igal juhul on ütle mata tore, et keelesaared annavad endast aeg-ajalt märku ja pakuvad uurimis- ja mõtlemisainet veel XXI sajandilgi.

Kirjandus

EKNR = Eesti kohanimerahvat. Koost. Marit Alas, Marianne Blomqvist, Enn Ernits, Mariko Faster, Marje Joalaid, Marja Kallasmaa, Arvis Kiristaja, Marge Kuslap, Tiina Laansalu, Karl Pajusalu, Valdek Pall, Fred Puss, Peeter Päll, Evar Saar, Urmas Sutrop. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.

LELS = Tiit-Rein Viitso, Valts Ernštreits 2012. Līvōkīel-ēstikīel-leŭkīel sōnārōntōz. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Tartu-Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra

Mullonen 2002 = Ирма Муллонен. Топонимия Присвирый. Проблемы этноязыкового контактирования. Петрозаводск: Российская академия

наук. Карельский научный центр. Институт языка, литературы и историй.

Saar, Evar 2015. Hindrik Kängsepa ja ta venna Kristjani perekonnad esimeste eesti asunikena Albertas. – Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat V. Toim. Ell Vahtramäe. Ülenurme: Eesti Põllumajandusmuuseum. Ilmumas.

Uihoaed, Kristel 2013. Verbiühendid eesti murretes. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Uihoaed, Kristel, Liina Lindström 2014. Murrete lauseehitus ja selle uurimine. – Oma Keel 1, 12–21.

Vaba, Lembit 2011. Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 204–246.

Internetiallikad

KN = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. <http://heli.eki.ee/kohanimed/index.php?t=1>.

Lutsimaa: Lutsi eestlaste kodu. www.lutsimaa.lv.

Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv. www.murre.ut.ee/arhiiv/.

A rainbow rose into the sky – South Estonian linguistic enclaves in focus again

MARIKO FASTER

The book *Dialect Texts of South Estonian Linguistic Enclaves* is the ninth and final volume of the Estonian Dialects academic text series. It is an important source of language varieties spoken in the Leivu and Lutsi linguistic islands in Latvia and in the Kraasna linguistic island in Pskov Oblast, Russia. These three are historically varieties of South Estonian which have been substantially influenced by neighboring languages, so the speakers of the modern South Estonian varieties do not fully understand the spoken language of the linguistic enclaves. Nowadays, the most visible of these three is Lutsi, because there are scientists who are especially interested in this particular region, language, and history. Currently, the language varieties of the language enclaves cannot be heard live. The review draws some sociolinguistic parallels between the other South Estonian varieties spoken in foreign countries, points out some of the most interesting cases of use of the names, highlights some linguistic features, and fixes some errors which have occurred during the translation process.

Key words: South Estonian linguistic enclaves, onomastics, sociolinguistics

Mariko Faster
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
mariko.faster@ut.ee

Võru Instituut
Tartu 48
65609 Võru
mariko.faster@wi.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI 95. TEGEVUSAASTA (2014)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2014. aastal 2 konverentsi, ettekandeid esitati kokku 15.

28. juunil toimus Tartus traditsiooniline Johannes Voldemar Veskile pühendatud keelekonverents. XLVII Veski päeva teema oli „Kirjeldame eesti keele struktuuri“, kavas oli 6 ettekannet. Avaettekande „Mis teoksil: eesti keele tervikkäsitlused ja akadeemiline grammatika“ pidas Helle Metslang. Pire Teras ja Eva Liina Asu-Garcia tegid ettekande „Foneetika tervikkäsitlus“. Reet Kasik kõneles sõnamoodustuse teemal, Ann Veismann andis „Värske pilgu määrusele“, Annika Kilgi rääkis „Morfoloogiakirjelduse valikutest“ ning konverentsi lõpetasid Andriela Rääbis ja Tiit Hennoste ülevaatega „Suuline eesti keel. Tervikkäsitluse sisukord“.

Iga-aastane üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistab Euroopa keelte päeva, toimus 19. septembril Tartu Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased ning õpilane Viljandi Riigigümnaasiumist, kokku peeti 9 ettekannet.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2014. aastal 8 kõnekoosolekut, 4 väliskeelepäeva, 5 keelepäeva Eesti koolides. Lisaks toimus seltsi kaaskorraldusel mitmesuguseid üritusi. Ettekandeid esitati aasta jooksul kokku 101.

8 kõnekoosolekul (4 Tallinnas ja 4 Tartus) peeti 30 ettekannet.

15. jaanuaril emakeeleõpetaja ja metoodiku Viivi Maanso 85 aasta juubelile pühendatud kõnekoosolekul (koostöös Tallinna Ülikooliga) kõnelesid Marga Lvova, Paula Sajavaara, Krista Kerge ja juubilar ise.

7. veebruaril esinesid koostöös Eesti Keeletoimetajate Liiduga toimunud keeleteimetajate elukutsepäeval Annika Viht, Mihkel Möisnik, Helen Kõrgesaar, Mari-Liis Mürsepp ja Maarja Valk ning Jaanus Vaiksoo.

13. märtsil tutvustasid kodu-uurijate emakeelepäeval Emakeele Seltsi ja Eesti Keele Instituudi tegemisi Hille Pajupuu, Maire Raadik, Peeter Päll ja Jüri Viikberg.

12. mail pidasid kõnekoosolekul „Poolsajand Saareste jälgedes“ ettekande Valve-Liivi Kingisepp, Heili Orav ja Siim Antso.

29. mail andsid kõnekoosolekul eesti keele kestlikkusest avatud maailmas ülevaate Martin Ehala, Tõnu Tender, Kadri Koreinik, Anastassia Zabrodskaja ja Kristiina Praakli.

29. augustil koostöös Tartu Ülikooliga peetud kõnekoosolekul Ellen Niidi 70 aasta ja Külli Habichti 50 aasta juubeli auks kõnelesid Pire Teras, Kristiina Ross ja Karl Pajusalu.

3. oktoobril rääkisid sotsiolingvistikast Kristiina Bernhardt, Andra Kütt ja Anna Verschik.

11. detsembril tutvustasid aasta viimasel kõnekoosolekul uusi sõnaraamatuid Maria Tuulik ja Kristina Koppel, Jelena Kallas ning Tõnis Nurk.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 28. märtsil Tartu Ülikoolis kõlas Reili Arguse akadeemiline ettekanne „Laps, keel ja grammatika ehk Mis on eesti keele omandamises erilist“. Seltsi 93. tegevusaasta (2013) aruande esitas teadussekretär Killu Paldrok.

24. aprillil peeti Väike-Maarja rahvamajas Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeva. Kavas oli 4 ettekannet. Tavakohaselt esines ja istutas keeletammikusse puu Wiedemanni keeleauhinna laureaati, kelleks 2014. aastal valiti Arvo Krikmann.

Eduard Leppiku 90. sünniaastapäeva konverentsil 9. oktoobril Väike-Maarjas pidas Marit Alas seltsi esindajana ettekande „Keelemees Eduard Leppik – F. J. Wiedemanni keeleauhinna laureaati“.

Selts korraldas 6. novembril Narvas Ida-Viru eesti keele õpetajatele eesti keele metoodika päeva. Plenaarettekande „Sõnad ja grammatika kui tööriistakast“ pidas Tiit Hennoste. Kirjastus Avita tutvustas uudset e-tunni õppevahendit. Järgnesid 6 töötuba kolmes valdkonnas: keel, kirjandus ja meedia.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel 4 keelepäeva (Londonis, Peterburis, Vilniuses ja Riias). Ettekannete temaatika oli mitmekülgne, arvestades

kuulajate ettepanekuid ja ootusi. Tavapäraselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast, tänavu muuhulgas Eesti üldsuse keeleannekuusest ja Eesti elanike keeleoskusest ning rahvuskaslaste programmist. Ettekandeid peeti ka eesti murretest, õigekeelsussõnaraamatust ÕS 2013, netikeelest, lastekirjanikuks olemisest ja nüüdiskirjandusest, väärtuskasvatusest, lugemisoskusest, eesti keele ja kultuuri arendamisest maailmas, keele ja kirjanduse seostest, kohanimedest, eesti ja liivi keele korraldamisest. Ettekannete kõrval toimusid ka töötodad. Kokku peeti väliskeelepäevadel 21 ettekannet.

Emakeele Selts jätkab edukalt koolide keelepäevade korraldamist. 2014. aastal toimus 5 keelepäeva kokku 13 ettekandega, igas õppeasutuses peeti 1–4 ettekannet. Koolides esinesid eri alade eesti filoloogid ning keelepäevad olid mõeldud eeskätt äärealade kooliõpilastele. Oru Põhikoolis räägiti nimedest, Räpina Ühisgümnaasiumis soome-ugri keeltest, Kuusalu Gümnaasiumis murdeuurimisest, Kohtla-Järve Gümnaasiumis sõnaraamatutest, Lähte Gümnaasiumis eesti keeletehnoloogiast, lisaks meenutati Tallinna Reaalkoolis Henn Saarit.

20.–22. oktoobril toimus Äksis noorte kolmepäevane keelelaager „Üks ilus eestikeelne lause“. Kokku said 22 gümnaasiuminoort ning Emakeele Seltsi, Eesti Keele Instituudi, Tallinna Ülikooli ja Tartu Ülikooli keeleinimesed. Kõlas 8 ettekannet, milles eri põlvkondade keeleinimesed tutvustasid oma eriala. Korraldati arutelusid, mängu, võistlusi, vahetati mõtteid ja tundi rõõmu suhtlemisest. Lähemalt kõneldi eesti lause omandamisest, kõrvallause asukohast, eesti keele süntaksist, keelelisest viisakusest, keeletüpoloogiast ning lausestusest stilistilise vahendina, samuti tutvustati emakeeleolümpiaadi.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2013. aasta keeleteo valimise. Aasta keeleteo tiitli pälvisid Reili Argus ja Cattre Hein lapse keelelist arengut toetavate mängude eest. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõppüritusel, mis toimus 14. märtsil 2014 Saaremaa Ühisgümnaasiumis.

Koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Emakeele Seltsi, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Kirjandusmuuseumi ja Tartu Ülikooli Narva kolledžiga toimus lasteaednike koolitusseminar „Virvipuu, värvipuu, üle

metsa mõõdupuu“. Seminar peeti 7. novembril Narvas ja 4.–5. detsembril Tartus. Ettekannetega esinesid Agne Solba, Tiiu Jaago, Kärri Toomeos-Orglaan, Asta Õim, Lea Maiberg, Vilja Oja, Urmas Sutrop, Virve Tuubel, Piret Voolaid – kokku kõlas 13 ettekannet.

Veel ettevõtmisi:

1) Selts vahendas edukalt eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste koostamist. Valmisid kahe valdkonna käsitlused. Foneetika-fonoloogia osa autorid on Eva Liina Asu-Garcia, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu ja Pire Teras ning sõnamoodustuse osa koostas Reet Kasik.

2) Kolmandat aastat toimus koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Eesti Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus Tuum. Selles sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõte žürii antud tekstist. Alustekstiks oli Laura Mallene intervjuu psühholoog Kätlin Konstabeliga „Edukas valetamine on väga keeruline!“.

3) Jätkusid traditsioonilised ettevõtmised: emakeelepäeva etteütlus ja 52 „Keelesäutsu“ saadet Vikerraadios, 6 keeleviktoriini Keele Infolehes ja ajakirjas Oma Keel kokku 30 keeleülesandega, üliõpilaste õppekäigud Tartusse ja Tallinna.

4) Haapsalu linna, HTMi, Emakeele Seltsi ja Eesti Keele Sihtasutuse koostöös avati 23. mail Haapsalus Väikese viigi kaldal järjekordsed nimepingid Wiedemanni keeleauhinna laureaatidele.

III. Kirjastamine

2014. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Sirje Mäearu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014. 312 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 104 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 100 lk.

IV. Raamatukogu

ESi raamatukogu täienes 2014. aasta jooksul 53 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6417 inventeeritud trükist.

Raamatumuük on sujunud väga hästi. ESTERisse on kantud 374 meie trükist.

Jätkati ESi murdekogumike digitaliseerimist. RRI andmebaasi DIGAR kaudu on alates 2014. aasta lõpust kättesaadavad Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamatud 1920–1924 ning järgmised väljaanded sarjast Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused:

- 1) Ežmi Līvəd lugdābrōntāz. [Esimene liivi lugemik.] Tartu, 1921;
- 2) Eestlasele Eesti nimi. Tartu, 1921;
- 3) Soome muinasjutud. I. Tartu, 1921;
- 4) 15.000 uut sugunime. Lisa albumile „Eestlasele Eesti nimi“. Tartu, 1921;
- 5) Toi Līvəd lugdābrōntāz. [Teine liivi lugemik.] Tartu, 1922;
- 6) Seto lugōmik. I osa. Tartu, 1922;
- 7) Soome muinasjutud. II. Tartu, 1923;
- 8) Soome muinasjutud. III. Tartu, 1923;
- 9) Kolmez līvəd lugdābrōntāz. [Kolmas liivi lugemik.] Tartu, 1923;
- 10) Nel'l'ōs līvəd lugdābrōntāz. [Neljas liivi lugemik.] Tartu, 1924.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeleteoimkonna vanem on alates 28. märtsist 2014 Külli Habicht. Keeleteoimkonda kuuluvad Reili Argus, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll, Maire Raadik ja Arvi Tavast.

Keeleteoimkond pidas 2 istungit. Kuna ÕS ilmus 2013. aasta lõpul, kulges 2014. aasta pakiliste aruteluteemadeta. Normingumuutusi ei tehtud, kuid valmistati ette kaheosaliste nimetuste käänamise reegli muutmist. Keeleteoimkonna liikmed ja toimekonna vanem esinesid õpetajatele ja keeleteoimetajatele mõeldud koolitustel, keele- ja teabepäevadel, nt Narva kolledži eesti keele metoodika päeval, Riia keelepäeval, õpetajate koolituspäevadel Tallinnas, Tartus ja Viljandis. Avalikkust teavitati viimase aja otsustest ja aruteluteemadest interneti, ajakirjandusväljaannete, ajakirja

Oma Keel ning suuliste ettekannete kaudu. Esineti ajalehtedes ja raadios ning vastati nii inimeste kui ka asutuste pöördumistele.

VI. Annetused

2014. aastal tegi Emakeele Seltsile annetuse Krista Kerge.

VII. Liikmeskond

2014. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 353 tegev- ja 13 auliiget, 31. detsembri 2014 seisuga 356 tegevliiget ja 14 auliiget: Mati Erelt, Mati Hint, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Arvo Krikmann, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Jaak Peebo, Huno Rätsep, Ülo Tedre, Ellen Uuspõld ja Tiit-Rein Viitso.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 11 uut tegevliiget: Linda Freienthal, Laura Jõe, Kristin Kaskema, Sirje Maasikamäe, Eduard Odinets, Halliki Põlda, Ingrid Rummo, Eva Saar, Maarja Siiner, Sillen Sillar, Kristel Uiboed.

Soovi seltsi liikmete hulgast kustutamiseks avaldasid Epp Lauk ja Karin-Maria Rooleid.

Surma läbi lahkus 2014. aastal 6 liiget: Kaleph Jõulu († 22.01.2014), Hans Jürman († 30.01.2014), Salme Rajamets († 23.02.2014), Benita Brambat († 08.05.2014), Tõnu Karma († 09.09.2014) ja Aino Kaljuste († 11.09.2014).

VII. Juhatus

ESi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Reili Argus ja Jüri Valge ning liikmed Kersti Lepajõe, Miina Norvik, Hille Pajupuu ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus käis 2014. aastal koos 7 korda, sh arutleti pidevalt e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Karl Pajusalu. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Helle Metslang. Reili Argus on ESi esindaja programmi „Eestikeelsed kõrgkooliõpikud 2013–2017“ juhtkomitees.

IX. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Paldrok ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Tiia Vajak. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Sepper.

X. Üldiseloostus

95. tegevusaastat võib iseloomustada kui tegevusterohket. Korraldatud on konverentse (2), kõnekoosolekuid (8), koolide keelepäevi (9), väliskeelepäevi (4), noorte keelelaager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2014. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 116 ettekannet.

Rahaliselt oli 2014. aasta Emakeele Seltsile soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetus on küll vähenenud, kuid seltsi tegevusi (väljaannete ettevalmistamist, publitseerimist ja taseme parandamist, keelepäevade jm keeleürituste korraldamist, keeletoimkonna tegevust) on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium.

KILLU PALDROK

2014. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Katrin Aava – Tekstianalüüsi lähtekohad õpikus „Meedia ja mõjutamine“ (meedia töötuba). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
2. Andero Adamson – Väljaränne, tagasipöördumine ja uus rahvusaaslaste programm. Keelepäevadel Londonis 28. veebruarist kuni 2. märtsini.
3. Eleri Aedmaa – Sõnadevahelise seose tugevuse mõõtmise statistilised meetodid ühendverbide tuvastamisel. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
4. Marit Alas – Keelemees Eduard Leppik – F. J. Wiedemanni keeleauhinna laureaati. Eduard Leppiku 90. sünniaastapäeva konverentsil Väike-Maarjas 9. oktoobril.
5. Kais Allkivi – Kõnneviisid siduvad pronoomenid eestikeelsetes põimküslausetes. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
6. Siim Antso – Keelegeograafiast ja etnodialektoloogiast. Kõnekoosolekul „Poolsajand Saareste jälgedes“ Tartus 12. mail.
7. Reili Argus – Laps, keel ja grammatika ehk Mis on eesti keele omandamise erilist. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tartus 28. märtsil.
8. Reili Argus – Eesti lause omandamisest. Emakeele Seltsi keelelaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
9. Merilin Aruvee – Emakeeleolümpiaadist. Emakeele Seltsi keelelaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
- Eva-Liina Asu-Garcia, vt Pire Teras.
10. Kristiina Bernhardt – Kaks eesti keele õpikut muulastele ja keeleõppe diskursus 1930ndatel. Sotsiolingvistikateemalisel kõnekoosolekul Tallinnas 3. oktoobril.
11. Boglárka Janurik – Ungari keel – kas tõesti gögös-mögös? Keelepäeval Rápina Ühisgümnaasiumis 13. märtsil.
12. Martin Ehala – Suur-Eesti: kuidas arendada eesti keelt ja kultuuri laias maailmas. Keelepäevadel Londonis 28. veebruarist kuni 2. märtsini

13. Martin Ehala – Eesti keele kestlikkus avatud maailmas. Uurimisteema tutvustus. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 29. mail.
14. Martin Ehala – Lausestusest stilistilise vahendina. Emakeele Seltsi keelesaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
15. Viive Einfeldt – Väärtuskasvatusest. Keelepäeval Londonis 28. veebruarist kuni 2. märtsini.
16. Valts Ernštreits – Tõnu Karma ja liivlaste uuem ajalugu. Keelepäeval Riias 8. novembril.
17. Olga Gerassimenko – Suulise suhtluse modelleerimine arvutil. Keelepäeval Lähte Ühisgümnaasiumis 20. novembril.
18. Külli Habicht – Läbilõige eesti lause ajaloost. Emakeele Seltsi keelesaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
19. Külli Habicht – Keelekasutuse muutused ja keele normimine (keele töötuba). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
20. Külli Habicht – Muutuv eesti keel. Keelepäeval Riias 8. novembril.
21. Tiit Hennoste – Ma eemale nüüd. Eesti netivestluse keel kõne ja kirja vahel. Keelepäeval Peterburis 5. aprillil.
22. Tiit Hennoste – Sõnad ja grammatika kui tööriistakast (plenaarettekannet). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
- Tiit Hennoste, vt Andriela Rääbis.
23. Elisabeth Israel – Väärtushinnangute väljendamine Anton Hansen Tammsaare ja Andres Langemetsa kultuuriesseedes. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
24. Tiiu Jaago – Värvide eesti regilaulus. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Narvas 7. novembril.
25. Tiiu Jaago – Värvide eesti regilaulus. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.
26. Merit Jõgi, Brigit Tõll – Oru Põhikooli õpilaste hüüdnimed. Keelepäeval „Nimed ja nende lugu“ Oru Põhikoolis 10. märtsil.
27. Jelena Kallas – Korpusleksikograafia väljavaateid eesti keele kollokatsioonisõnastiku näitel. Sõnaraamatuteteemalisel kõnekoosolekul Tallinnas 11. detsembril.
28. Ruta Karma – Mälestusi isast [Tõnu Karma]. Keelepäeval Riias 8. novembril.

29. Reet Kasik – Sõnamoodustuse tervikkäsitlus. XLVII J. V. Veski päeval „Kirjeldame eesti keele struktuuri“ Tartus 28. juunil.
30. Krista Kerge – Eesti keel. Kestev olevik ja perspektiivid. Kõnekoosolekul „Viivi Maanso 85“ Tallinnas 15. jaanuaril.
31. Krista Kerge – Henn Saari teemadel. Keelepäevanädalal Tallinna Reaalkoolis 12. märtsil.
32. Katrin Kern – Eesti keele uued sõnad (keele töötuba). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
33. Edward Kess – Keelekas ja kirjanduselaks. Keelepäevadel Londonis 28. veebruarist kuni 2. märtsini.
34. Annika Kilgi – Toimetamise juured. Keeletoimetajate elukutsepäeval Tartus 7. veebruaril.
35. Annika Kilgi – Keel ja ajalugu. Keelepäeval „Nimed ja nende lugu“ Oru Põhikoolis 10. märtsil.
36. Annika Kilgi – Morfoloogiakirjelduse valikutest. XLVII J. V. Veski päeval „Kirjeldame eesti keele struktuuri“ Tartus 28. juunil.
37. Valve-Liivi Kingisepp – Mõtteid eesti vanast kirjakeelest Andrus Saarest ja Julius Mägist kirjavahetuses. Kõnekoosolekul „Poolsajand Saarest jälgedes“ Tartus 12. mail.
38. Riina Koolmeister – Eesti keelepoliitilisi suundumusi. Keelepäeval Vilniuses 21. märtsil.
39. Kristina Koppel, Maria Tuulik – Sõnavara ja sõnaraamatud. Keelepäeval Kohtla-Järve Järve Gümnaasiumis 11. novembril.
– Kristina Koppel, vt Maria Tuulik.
40. Kadri Koreinik – Eestikeelsed keskkonnad ja kakskeelne Tallinn. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 29. mail.
41. Janek Kraavi – Eesti nüüdiskirjandusest. Keelepäeval Vilniuses 21. märtsil.
42. Arvo Krikmann – Huumori mitmekesisusest. Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 24. aprillil.
43. Minna Kuslap – Ideoloogia avaldumine presidentide uusaastakõnedes T. H. Ilvese ja T. Haloneni kõnede põhjal. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
44. Nikolay Kuznetsov – Komi keel – eesti keele kaugem sugulane. Keelepäeval Räpina Ühisgümnaasiumis 13. märtsil.
45. Marju Kõivupuu – Emakeel kui kultuuripärand. Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 24. aprillil.

46. Helen Kõrgesaar – Vabakutselise vaade. Keeletoimetajate elukutsepäeval Tartus 7. veebruaril.
47. Piret Kärtner – Kes aga luges, aru sai... Keelepäevadel Londonis 28. veebruarist kuni 2. märtsini.
48. Andra Kütt – Erineva sotsiolingvistilise keskkonna mõju eesti keelt emakeelena omandavate laste keelekasutusele. Sotsiolingvistika-teemalisel kõnekoosolekul Tallinnas 3. oktoobril.
49. Kirsi Laanesoo – Suuline keel uurimisobjektina. Keelepäeval Lääte Ühisgümnaasiumis 20. novembril.
50. Tiina Laansalu – Kose kihelkonna asustusnimed. Keelepäeval „Nimed ja nende lugu“ Oru Põhikoolis 10. märtsil.
51. Kersti Lepajõe – Film alustekstina (meedia töötuba). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
52. Katrin Leppik – Eesti ja hispaania keele vokaalisüsteemide võrdlus ja omandamine. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
53. Liina Lindström – Eesti murretest ja nende uurimisest. Keelepäeval Kuusalu Gümnaasiumis 10. oktoobril.
54. Gerli Lokk – Diskursuseanalüüsi rakendatavus gümnaasiumi meediaõpetuses Katrin Aava ja Ülle Salumäe õpiku „Meedia ja mõjutamine“ näitel. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
55. Marga Lvova – Keelest endast, õpilastest, õpikutest ja muustki. Kõnekoosolekul „Viivi Maanso 85“ Tallinnas 15. jaanuaril.
56. Viivi Maanso – Aastate eest. Kõnekoosolekul „Viivi Maanso 85“ Tallinnas 15. jaanuaril.
57. Lea Maiberg – Värviline keel. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Narvas 7. novembril.
58. Lea Maiberg – Värviline keel. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.
59. Ilona Martson – Ajakiri Täheke kui aken eesti lastekirjandusse (kirjanduse töötuba). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
60. Helle Metslang – Mis teoksil: eesti keele tervikkäsitlused ja akadeemiline grammatika. XLVII J. V. Veski päeval „Kirjeldame eesti keele struktuuri“ Tartus 28. juunil.
61. Helle Metslang – Keeletüpoloogiast. Emakeele Seltsi keelelaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.

62. Argo Mund – Kõrvallause asukohast. Emakeele Seltsi keeletaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
63. Mihkel Mõisnik – Kirjastuse vaade. Keeletoimetajate elukutsepäeval Tartus 7. veebruaril.
64. Sirje Mäearu – ÕS 2013. Keelepäeval Vilniuses 21. märtsil.
65. Mari-Liis Mürsepp, Maarja Valk – Tulevase keeleteoimetaja vaade. Keeletoimetajate elukutsepäeval Tartus 7. veebruaril.
- Miina Norvik, vt Eva Saar.
66. Tõnis Nurk – Sõnaraamatute märksõnade tähenduste ühendamisest. Sõnaraamatute teemalisel kõnekoosolekul Tallinnas 11. detsembril.
67. Vilja Oja – Värvid. Sõnalooma ja tähendus. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu” Tartus 4.–5. detsembril.
68. Maria Olonen – Väike-Maarja õpilaste keelehoiakutest. Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 24. aprillil.
69. Heili Orav – Sõna seob sõna. Kõnekoosolekul „Poolsajand Saareste jälgedes“ Tartus 12. mail.
70. Heili Orav – Eesti keele tehnoloogiast. Keelepäeval Lähte Ühisgümnaasiumis 20. novembril.
71. Hille Pajupuu – EKI-st. Kodu-uurijate emakeelepäeval Tallinnas 13. märtsil.
72. Karl Pajusalu – Edela-Eesti eesti keeles ja keeleteaduses. Kõnekoosolekul „Ellen Niit 70 ja Külli Habicht 50“ Tartus 29. augustil.
73. Karl Pajusalu – Eesti kohanimed Lätis. Tõnu Karma mälestuseks. Keelepäeval Riias 8. novembril.
74. Renate Pajusalu – Keelelisest viisakusest. Emakeele Seltsi keeletaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
75. Killu Paldrok – Emakeele Seltsi 94. tegevusaasta (2013) ülevaade. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tartus 28. märtsil.
76. Kristiina Praakli – Eestikeelsed keskkonnad Soomes. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 29. mail.
77. Peeter Päll – Kohanimeuurimisest. Kodu-uurijate emakeelepäeval Tallinnas 13. märtsil.
78. Maire Raadik – ÕS-ist. Kodu-uurijate emakeelepäeval Tallinnas 13. märtsil.
79. Maire Raadik – Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Keelepäeval Peterburis 5. aprillil.

80. Liis Raasik – Kartoteegist andmebaasini. EKI keekekogud enne ja nüüd. Keelepäeval Kuusalu Gümnaasiumis 10. oktoobril.
81. Irma Raatma – Arvo Krikmann, Väike-Maarjast pärit teadusemees. Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 24. aprillil.
82. Kristiina Ross – Heinrich Stahli lauluraamatu kiituseks. Kõnekoosolekul „Ellen Niit 70 ja Külli Habicht 50“ Tartus 29. augustil.
83. Mirjam Ruutma – Kaassõnade *läbi, mööda, vastu, üle* ja *ümber* pre- ja postpositsioonilisest varieerumisest eesti murretes. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
84. Andriela Rääbis, Tiit Hennoste – Suuline eesti keel. Tervikkäsitluse sisukord. XLVII J. V. Veski päeval „Kirjeldame eesti keele struktuuri“ Tartus 28. juunil.
85. Eva Saar – Vadjalaste ja isurite isikunimed. Keelepäeval „Nimed ja nende lugu“ Oru Põhikoolis 10. märtsil.
86. Eva Saar, Miina Norvik – Välitöödest läänemeresoome keelealal. Miks ja kuidas? Keelepäeval Räpina Ühisgümnaasiumis 13. märtsil.
87. Heete Sakhai – Süntaksist. Emakeele Seltsi keelelaagris „Üks ilus eestikeelne lause“ Äksis 20.–22. oktoobril.
88. Paula Sajavaara – Viivin kanssa yhtä matkaa: pitkäaikaisesta ystävydestä ja terminologiatyöstä. Kõnekoosolekul „Viivi Maanso 85“ Tallinnas 15. jaanuaril.
89. Kristi Salve – Randlased saarlaste ja maameeste vahel. Keelepäeval Riias 8. novembril.
90. Brita Siimon – Ravimtaimede ja raviainete nimetused A. W. Hupeli teostes. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
91. Olle Sokk – Mõõndussuhet väljendav põim- ja rindlause. Emakeele Seltsi üliõpilaskonverentsil Tartus 19. septembril.
92. Agne Solba – Värvinimed eesti keeles. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Narvas 7. novembril.
93. Agne Solba – Värvinimed eesti keeles. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.
94. Urmas Sutrop – Värvid (soome-ugri keeltes). Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.

95. Anastassia Zabrodskaia – Vene keele dominandiga Ida-Virumaa. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 29. mail.
96. Katre Talviste – Kirjastus Avita e-tund, õpetaja uudne töövahend. Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
97. Tõnu Tender – Mida teame Eesti elanike keeleoskusest. Keelepäeval Peterburis 5. aprillil.
98. Tõnu Tender – Eesti keelepoliitika ülevaade. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 29. mail.
99. Pire Teras, Eva-Liina Asu-Garcia – Foneetika tervikkäsitlus. XLVII J. V. Veski päeval „Kirjeldame eesti keele struktuuri“ Tartus 28. juunil.
100. Pire Teras – Veel kord saarte aktsendist. Kõnekoosolekul „Ellen Niit 70 ja Külli Habicht 50“ Tartus 29. augustil.
101. Kärri Toomeos-Orglaan – Värvid muinasjuttudes ja nende tähendus. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Narvas 7. novembril.
102. Kärri Toomeos-Orglaan – Värvid muinasjuttudes ja nende tähendus. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.
103. Leelo Tungal – Kas on kerge olla eesti lastekirjanik. Keelepäeval Peterburis 5. aprillil.
104. Virve Tuubel – Kirju-mirju värvimaailm (töötuba). Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.
105. Maria Tuulik, Kristina Koppel – Eesti keele põhisõnavara sõnas-tiku elektrooniline liides. Sõnaraamatuteteemalisel kõnekoosolekul Tallinnas 11. detsembril.
- Maria Tuulik, vt Kristina Koppel.
- Brigit Tõll, vt Merit Jõgi.
106. Jaanus Vaiksoo – Autori vaade. Keeletoimetajate elukutsepäeval Tartus 7. veebruaril.
107. Maarja Vaino – Uusi lugemismudeleid kirjandusklassika käsitlemisel (kirjanduse töötuba). Eesti keele metoodika päeval Narvas 6. novembril.
108. Jüri Valge – Üldsuse keeleinnukus – vahend ja eesmärk. Keelepäeval Peterburis 5. aprillil.
- Maarja Valk, vt Mari-Liis Mürsepp.

109. Ann Veismann – Värske pilk määrusele. XLVII J. V. Veski päeval „Kirjeldame eesti keele struktuuri“ Tartus 28. juunil.
110. Anna Verschik – Ukraina keelesituatsioon sotsiolingvisti pilgu läbi. Sotsiolingvistikateemalisel kõnekoosolekul Tallinnas 3. oktoobril.
111. Jüri Viikberg – Murdeuurimisest. Kodu-uurijate emakeelepäeval Tallinnas 13. märtsil.
112. Jüri Viikberg – Eesti murded ja Soome lahe aasta. Keelepäeval Peterburis 5. aprillil.
113. Tiit-Rein Viitso – Eesti ja liivi keele korraldamisest. Keelepäeval Riias 8. novembril.
114. Piret Voolaid – Mõistatuste värvikirev maailm. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Tartus 4.–5. detsembril.
115. Asta Õim – Värvinimetuste moodustamisest eesti ja vene keeles. Lasteaiaõpetajate eesti keele koolitusseminaril „Virvipuu, värvipuu, üle metsa mõõdupuu“ Narvas 7. novembril.
116. Tõnu Õnnepalu – Kelle keelt me kirjutame, kelle keelt me räägime? (kiridraama „Vennas“ sünnist paberil ja laval). Keelepäeval Vilniuses 21. märtsil.

KILLU PALDROK

2014. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura, **2013.** 4; **2014.** 1, 2, 3.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XIX. (46). 2013. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2014. 281 lk.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XIX. (46). 2013. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2014. 210 lk.

Neuphilologische Mitteilungen. Neuphilologischer Verein in Helsinki. **CXIV. 2013.** 4; **CXV. 2014.** 1, 2, 3.

Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. **56. 2014.** Turku. 216 lk.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2014.** 1, 2, 3, 4.

Muid väljaandeid

Eesti biograafika stipendiumi kuldraamat. Koost. Aldo Kals. Tallinn: [Eesti Rahvuskultuuri Fond], 2014. 24 lk.

Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. **Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus.** Trükki toimetanud Mati Erelt peatoimetajana, Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1995. 659 lk.

Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. **Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: kiri.** Trükki toimetanud Mati Erelt peatoimetajana, Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993. 464 lk.

Eesti keeles ja meeles. Eesti filoloogid 1967–1972. Kursuseraamat. Koost. Hille Karm, Anu Saluäär-Kall, Jüri Valge. Toim. Anu Saluäär-Kall. Tallinn: EKSA, 2014. 264 lk.

- Eesti Vabariigi teaduspreemiad 2014.** Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014. 134 lk.
- Emakeel südames. Pühendatud dotsent Viivi Maansole 85. sünnipäeval.** Koost. Annika Kilgi, Mari Kadakas. Toim. Krista Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 8.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2013. 249 lk.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. **Eesti keele käsiraamat.** Tallinn: EKSA, 1997. 618 lk.
- Erelt, Tiiu. **Eesti ortograafia.** Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1995. 91 lk.
- Erelt, Tiiu. **Väike uudissõnastik. 2., täiend. tr.** Tallinn: Valgus, 1989. 76 lk.
- Erelt, Tiiu, Mati Erelt, Maire Raadik, Tiina Leemets, Sirje Mäearu. **Keeleõnõuanne soovitab 2.** Koost. ja toim. Tiiu Erelt, Maire Raadik. Tallinn: EKSA, 2000. 185 lk.
- Erelt, Tiiu, Rein Kull, Henno Meriste. **Uudis- ja unarsõnu.** Tallinn: Valgus, 1985. 152 lk.
- Hariduse ja kasvatus sõnaraamat: eesti, inglise, saksa, soome, vene.** Toim. Tiiu Erelt. Tallinn: EKSA, 2014. 515 lk.
- Jussila, Raimo, Maija Länsimäki. **Seksisanat: suuri suomalainen seksisanakirja.** Espoo, 2010. 856 lk.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek. **Eesti kirjakeele sagedussõnastik.** Tartu: [Tartu Ülikool], 2002. 204 lk.
- Kejonen, Olle. **101 julevsäme verba = 101 lulesamiska verb.** Stockholm: Vulkan, 2013. 101 lk.
- Leppik, Peep. **Õpetajana kooliilmas ja ilmakoolis.** Tartu: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 2014. 399 lk.
- Liivaku, Uno. **Suur soveti keele sõnaraamat.** Tallinn: Monokkel, [2014]. 472 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- XCII.** Anne-Christine Gardner. Derivation in Middle English: regional and text type variation. 2014. 289 lk.
- XCIV.** Tanja Säily. Sociolinguistic variation in English derivational productivity: studies and methods in diachronic corpus linguistics. 2014. 284 lk.
- Pent Nurmekund – keeletark ja õpetaja.** (= EVÕL toimetised 1.) Koost. Ott Kurs. Toim. Tõnu Tender, abitoim. Anti Lääts. Tartu: EKSA, 2014. 558 lk.

- Raag, Raimo. **Estniska från grunden.** (= Finsk-ugriska läromedel FU 25.) Uppsala: Uppsala Universitet, 2014. 472 lk.
- Rahvusvaheline terminoloogiakonverents „**Eesti oskuskeel 2003**“ 10. ja 11. oktoobril 2003. Tallinn: EKSA, 2004. 207 lk.
- Saagpakk, Paul. **Valik vähelevinud sõnu.** Tallinn: Koolibri, 1996. 123 lk.
- Stahl, Heinrich. **Anführung zu der Estnischen Sprach auff wolgemein-ten Rath und bittliches Ersuchen.** Faksiimiletrükk. (= Maarjamaa taskuraamat 15.) Tartu: Johannes Esto Ühing, 2000. 142 lk.
- Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia.** Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 270.** Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi 21.12.2014. Toim. Nobufumi Inaba, Jorma Luutonen, Arja Hamari, Elina Ahona. 2014. 432 lk.
- Suomi.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 203.** Aila Mielikäinen, Marjatta Palander. Miten suomalaiset puhuvat murteista? Kansanlingvistinen tutkimus metakielestä. 2014. 260 lk.
- 204.** Taru Kolehmainen. Kielenhuollon juurilla. Suomen kielen ohjailun historiaa. 2014. 439 lk.
- Tietolipas.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 241.** Oppimistilanteita ja vuorovaikutusta. Toim. Anneli Kauppinen. 2013. 235 lk.
- 243.** Mitä on kulttuuriperintö? Toim. Outi Tuomi-Nikula, Riina Haanpää, Aura Kivilaakso. 2013. 392 lk.
- 244.** Alkuperäiskansat tämän päivän maailmassa. Toim. Pirjo Kristiina Virtanen, Lea Kantonen, Irja Seurujärvi-Kari. 2013. 434 lk.
- Tillinger, Gábor. **Samiska ord för ord: att mäta lexikalt avstånd mellan spark.** (= Studia Uralica Upsaliensia 39.) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2014. 190 lk.
- Vakk, Feliks. **Miks just nõnda? Peotäis tekkelukusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt.** Tallinn: Valgus, 1984. 145 lk.
- Vastse äitsnemise aigu. Hendrik Adamsoni murdeluulevõistlus 1994–2012.** Koost. Jüri Viikberg; eessõna Nikolai Baturin; järelsõna Jüri Viikberg. Tarvastun: EKSA, 2013. 156 lk.

Wiedemann, Ferdinand Johann. **Grammatik der estnischen Sprache.**
Toim. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Faksiimiletrükk. Tallinn:
EKSA, 2005. 660 lk.

Koostanud ANNIKA OHERDE

2014. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Kaleph **Jõulu** (15.11.1927–22.01.2014)
Hans **Jürman** (28.02.1923–30.01.2014)
Salme **Rajamets** (01.12.1926–23.02.2014)
Benita **Brambat** (15.02.1921–08.05.2014)
Tõnu **Karma** (01.05.1924–09.09.2014)
Aino **Kaljuste** (07.04.1927–11.09.2014)

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2014. AASTAL

JAANUAR	05.01	Karl Karlep	75
	12.01	Viivi Maanso	85
	15.01	Riina Kasterpalu	50
	29.01	Helmi Neetar	80
VEEBRUAR	02.02	Astrid Kүүts	65
	08.02	Aime Klandorf	55
	12.02	Mai Tiits	60
	15.02	Mart Meri	55
	21.02	Üllar Kadai	50
	24.02	Ada Ambus	85
	26.02	Mare Kõiva	60
MÄRTS	03.03	Claudia Maria Steinhardt	50
	20.03	Heido Ots	80
	20.03	Madis Arukask	45
	24.03	Ott Kurs	75
APRILL	07.04	Heili Orav	45
	09.04	Mare Piho	70
	24.04	Jaan Alver	65
	28.04	Ene Vainik	50
MAI	07.05	Eva Velsker	45
	12.05	Kullo Vende	75
	26.05	Helle Mets	75
JUUNI	08.06	Tiina Lias	75
	10.06	Irja Lindström	60
	28.06	Ilmar Tomusk	50

JUULI	11.07	Kristin Kuutma	55
	13.07	Aleks Kasepalu	80
	17.07	Silvi Vare	75
	18.07	Martin Ollisaar	80
	19.07	Leidi Veskis	75
	21.07	Arvo Krikmann	75
	22.07	Aili Künstler	55
	24.07	Küllü Habicht	50
AUGUST	06.08	Virve Raag	60
	17.08	Paul Kokla	85
	18.08	Ellen Niit	70
	28.08	Sirje Olesk	60
SEPTEMBER	03.09	Aino Admann	85
	11.09	Sirje Mäearu	55
	13.09	Leelo Keevallik	45
	19.09	Väino Klaus	65
	26.09	Tiina Södermann	55
	28.09	Aime Vettik	75
	28.09	Maria Jürimäe	40
OKTOOBER	03.10	Sulev Iva	45
	08.10	Silvi Nemvalts	65
	11.10	Kari Laukkanen	75
	11.10	Jaan Pajupuu	60
	16.10	Raili Pool	45
	17.10	Maigi Vija	40
	29.10	Toomas Paul	75
NOVEMBER	23.11	Leena Nissilä	45
	26.11	Kadri Vider	45
DETSEMBER	12.12	Tuuli Rehemaa	40
	19.12	Piret Vahtra	65
	22.12	Maris Johannes	55

HELMİ NEETAR 80

Eesti silmapaistvamaid dialektolooge filoloogiadoktor Helmi Neetar on sündinud 29. jaanuaril 1934 Järvamaal Tudre küla taluperes. Kõrghariduse omandas ta Tartu ülikoolis, mille lõpetas 1958. aastal eesti keele ja kirjanduse õpetaja ning filoloogi diplomiga, kitsamaks erialaks soome-ugri keeled. Töötanud paar aastat õpetajana, otsustas ta valida teadlasette ning asus haridust jätkama aspirantuuris Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi juures. Seejärel sai temast aastakümneteks instituudi (alates 1994. aastast Eesti Keele Instituut) töötaja. 1965 kaitses Helmi Neetar kandidaativäitekirja „Aluse ja öeldise ühildumine eesti murretes“, 1994 aga anti talle monograafia „Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I“ eest filoloogiadoktori kraad.

Ligi pool sajandit on Helmi Neetari teadustegevus olnud seotud eesti murretega. See töö on olnud väga mitmekülgne, sisaldades murdekogumist ja arhiivikorda seadmist, nooremate kolleegide ja murdekorrespondentide õpetamist ning juhendamist, rohkesti uurimist ning nii teaduslikke kui ka populaarsemat laadi ettekandeid ja publikatsioone, sõnaraamatu- ja keeleatlasetööd, murderaamatute toimetamist jne. Helmi Neetar ei ole olnud üksnes ühe murde või murraku uurija – pigem on talle iseloomulik

keelenähtuste käsitlemine läbi kõigi murrete, nagu mõlemas väitekirjas. Kogu eesti murdekeelt käsitledes tuleb aga analüüsida rohkem kui sadat murrakut, mis nõuab tohutut ettevalmistustööd, laialdasi teadmisi ja suurt täpsust.

Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajaks saanuna soovis värske filoloogiakandidaat jätkata murdesüntaksi uurimist, kuid murdesektori plaanid ja kohustused sidusid ta aastakümneteks ennekõike „Eesti murrete sõnaraamatuga“, algul koostajana, hiljem I ja III köite ühe toimetajana.

Sõnaraamatutöö kõrval jätkas Helmi Neetar eesti murrete grammatika uurimist, eriti huvituides tuletusest ja lauseõpetusest. Ta käsitles näiteks nimisõnade kompareerimist, määrsõnalist ja *da*-infinitiivset täiendit, *ma*-infinitiivi ja *ma*-liite suhteid, teonimetarindeid, *eks*-lauseid murdekeeles, laenamist eesti sõnatuletuses, laenverbe jms. Verbist lähtunud noomenite tuletust on põhjalikult analüüsitud nii artiklites kui ka doktoriväitekirjana kaitsitud monograafias „Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I“ (1990), mis on tähelepanuväärne töö kogu eesti tuletusõpetuses.

Murdealadest on Helmi Neetarile kõige südamelähedasem olnud Hiiumaa. Seal on ta korduvalt murret kogumas käinud ja hiiu keelest palju kirjutanud, nt artiklid „Hiiumaa sõnade foneetikast Wiedemanni sõnaraamatus“, „Hiiu murde *i*-mitmus“, „Hiiumaa morfoloogia Wiedemanni sõnaraamatus“, „Hiiu murdekeel Jean Baptiste Holzmayeri „Osilianas““, „Reigi (Kõpu) murraku peajooni“, „Hiiu keelest ja selle kirjapanijaist“. Samuti on ta käsitlenud Hiiu murde sõnavara, koostanud küsitluskavu murdekogumiseks ja tutvustanud Hiiumaa murdepäevikuid. Tema uurimisobjektiks on aga olnud ka saarte murre laiemalt, Võru murre ja teisedki eesti murded, seda ühtlasi kolleegide uurimusi toimetades.

Peale eesti keele on Helmi Neetarit juba ülikooliajast peale huvitanud teised läänemeresoome keeled ja kontaktid naaberkeeltega. See huvi realiseerus ennekõike töös kahe murdeatlasega. Aastail 1976–1986 oli ta üks Euroopa keeleatlase „Atlas Linguarum Europae“ (ALE) eesti murdeainese kogujaid ja süstematiseerijaid ning osaline läänemeresoome ainese sünteesi koostamisel, alates aastast 1992 kuulus ta ALE toimetuskolleegiumi. (ALEst on praeguseks trükitud 8 kaardimappi koos kommentaarikõidetega.) 1987. aastal algas töö läänemeresoome keeleatlase „Atlas Linguarum Fennicarum“ (ALFE) toimetuses, esmalt küsitluskava kokkupanemisel, materjali kogumisel ja süstematiseerimisel, atlase koostamispehimõtete väljatöötamisel ning lõpuks kaartide ja kommentaaride

autorina. (Kolmeköiteline ALFE ilmus trükist Soome Kirjanduse Seltsi väljaandena aastail 2004–2010.) Atlaste jaoks kogutud keeleaaines on inspireerinud juubilar otsima lahendusi paljudele läänemeresoome murdeid puudutavatele küsimustele, mille tulemuseks on olnud huvitavad teadusettekanded ja artiklid. Ta on analüüsinud näiteks ilmakaarte ja kehaosade nimetusi läänemeresoome keeltes, käsitlenud üldküsimsusi, nagu nimetamismotiivide kaardistamine, foneetilise ja morfoloogilise info osa keeleatlases või leksikaalsed seosed Lõuna-Eesti alal ALFE kaartidel.

Emakeele Seltsi liige on juubilar olnud 1959. aastast alates – seejuures väga tegus liige. Ta on avaldanud uurimuslikke ja populariseerivaid kirjutiisi seltsi aastaraamatus ja ajakirjades, toimetanud seltsi väljaandeid ning esinenud hulga ettekannetega seltsi kõnekoosolekutel ja keelepäevadel. Ta on tegutsenud aastaid Emakeele Seltsi murdetoimkonnas ning Emakeele Seltsi aastaraamatu, Kodumurde ja Oma Keele toimetuskolleegiumis. Teenete eest seltsile valiti Helmi Neetar 2005. aastal Emakeele Seltsi auliikmeks.

Helmi Neetarile on jagatud teenitult tunnustust mujaltki. 2000. aastal valis Soome Kirjanduse Selts ta oma kirjavahetajaliikmeks. 2009. aastal andis Vabariigi President talle Valgetähe IV klassi teenetemärgi.

Kõik kolleegid hindavad kõrgelt Sinu tehtut ning tänavad Sind, Helmi, heatahtlikkuse, hoolivuse, abivalmiduse ja sõbralikkuse eest. Soovime Sulle visadust ja õnnestumisi kõigis ettevõtmistes, rõõmsaid elamusi looduses ning muidugi tervist ja õnne!

VILJA OJA

ELLEN NIIT 70

2014. aasta augustis pidas 70. sünnipäeva teenekas murdeuurija Ellen Niit. Ta on sündinud 18. augustil 1944 Lääne-Saaremaal Lümada vallas talupidaja peres, lõpetas 1962. aastal Kuressaare (siis Kingissepa) keskkooli ja 1969. aastal Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse õpetajana. Pärast ülikooli läks Ellen Niit tööle Tallinna Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektorisse, kus töötas 1969–1986 nooremteadurina ja 1986–1993 vanemteadurina. 1985. aastal kaitses ta kandidaadiväitekirja Eesti rannikualade murrete prosoodilistest karakteristikutest ja balti prosoodilise areaali struktuurist. Tema teadustöös ongi olnud ühendatud murrete ja foneetika uurimine.

Ellen Niit on ka hinnatud õppejõud. Aastatel 1982–1987 õpetas ta ka Tartu Ülikoolis foneetikat, 1987–1990 oli Tallinna Pedagoogikaülikoolis lektor ja 1990–1993 dotsent. 1993. aastal valiti Ellen Niit Tartu Ülikooli eesti murrete dotsendiks. 1997–2002 töötas Ellen Niit Soomes Turu Ülikoolis eesti keele lektorina, seejärel jälle Tartus dotsendina kuni 2012. aastani. Ta on juhendanud murdepraktikaid mitmel pool Eestis ja andnud väärt nõu paljudele üliõpilastele ja kolleegidele eesti murrete uurimisel. Vanemteadurina osaleb ta praeguseni aktiivselt teadusprojektides.

Peale eesti murrete sõnaraamatu koostamise ja toimetamise on Ellen Niidi pikaajalise teadustöö väljapaistvamaid tulemusi koos Varje Lonniga koostatud „Saarte murde tekstid“ (Eesti murded VII, 2002, 688 lk). Ta on ka kõrgkooliõpiku „Eesti murded ja kohanimed“ (2003, 2. tr 2009) põhjaseesti murrete osade autor. Tema põhjalikku eesti murrete tundmist näitavad mitmed üksikasjalikud ülevaated, mida ta on avaldanud ka viimastel aastatel. Nii ilmus Niidilt 2014. aastal Kodavere rahvalaulude murdelise tausta pikem käsitlus.

Ellen Niit on eesti murdeuurimise lukku jätnud kõige sügavama jälje eesti murrete, eriti saarte murde häälduse eripärade kirjeldajana. Eesti rannikualade murrete prosoodia alasele väitekirjale lisaks on ta avaldanud uurimusi Saaremaa, Kihnu, Muhu jm häälduse eripäradest ning kirjutisi eesti keele piirkondlikest aktsentidest (2004) ja murrete kasutust tänapäeval (2008).

Ellen Niit on viimastel aastatelgi lõõnud aktiivselt kaasa Tartu Ülikooli foneetika projektides ning avaldanud ühispublikatsioone mitme noorema kolleegiga. Ta on samuti asendamatute suurte teadusväljaannete toimetajana, näiteks on tema poolt toimetatuna ilmunud koguteos „Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur“ (2011), suur liivi-läti-eesti sõnaraamat (Viitso, Ernštreits 2012) ja hiljuti ilmunud „Lõunaeeesti keelesaarte tekstid“ (Mets jt 2014). Tema praegusi suuremaid töid on Kihnu sõnaraamatu koostamine, järgmisena ootab tegemist Saaremaa sõnaraamat.

Ellen Niit on Emakeele Seltsi liige 1968. aastast, ta on läbi aastakümnete võtnud osa paljudest Emakeele Seltsi üritustest, sh esinenud murde-teemaliste ettekannetega keelepäevadel Eestimaa koolides. Emakeele Seltsi juhatus soovib heale kolleegile jaksu ja indu tulevasteks aastateks, seda ikka ka seltsi ettevõtmistes osalemisel.

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2014

AULIIKMED

Mati **Erelt** (Tallinn)
Mati **Hint** (Tallinn)
Helju **Kaal** (Tallinn)
Reet **Kasik** (Tartu)
Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)
Arvo **Krikmann** (Tartu)
Uno **Liivaku** (Tallinn)
Viivi **Maanso** (Tallinn)
Helmi **Neetar** (Tallinn)
Jaak **Peebo** (Elva)
Huno **Rätsep** (Tartu)
Ülo **Tedre** (Tallinn)
Ellen **Uuspõld** (Tartu)
Tiit-Rein **Viitso** (Tartu)

TEGEVLIKMED

Katrin Aava (Tallinn)	Kaja Eenlaid (Tartu)
Kai Adamson (Tallinn)	Martin Ehala (Tallinn)
Aino Admann (Tallinn)	Pekka Erelt (Tallinn)
Sirje Ainsaar (Saku, Harjumaa)	Tiiu Erelt (Tallinn)
Marit Alas (Tallinn)	Enn Ernits (Tartu)
Tiina Alekõrs (Tartu)	Pille Eslon (Tallinn)
Jaan Alver (Tallinn)	Linda Freienthal (Vinni)
Ada Ambus (Tallinn)	Jingyi Gao (Tartu)
Reili Argus (Tallinn)	Olga Gerassimenko (Tartu)
Madis Arukask (Tartu)	Anu Haak (Tallinn)
Eva Liina Asu-Garcia (Tartu)	Külli Habicht (Tartu)
August Eelmäe (Tallinn)	Paul Hagu (Tartu)

Tiina **Halling** (Tartu)
 Andres **Hallmägi** (Tallinn)
 Anu-Reet **Hausenberg** (Tallinn)
 Heinike **Heinsoo** (Tartu)
 Toomas **Help** (Tallinn)
 Ülle **Hendrikson** (Tartu)
 Kairit **Henno** (Tartu)
 Tiit **Hennoste** (Tartu)
 Mall **Hiemäe** (Tartu)
 Rutt **Hinrikus** (Tartu)
 Annika **Hussar** (Tallinn)
 Anu **Ilus** (Tallinn)
 Sulev **Iva** (Tartu)
 Tiiu **Jaago** (Tartu)
 Lembit **Jaanits** (Tallinn)
 Marje **Joalaid** (Tallinn)
 Piret **Joalaid** (Tallinn)
 Maris **Johannes** (Tallinn)
 Evi **Juhkam** (Tallinn)
 Laura **Jõe** (Tõstamaa)
 Priit **Järve** (Tallinn)
 Piret **Järvela** (Tallinn)
 Lea **Jürgenstein** (Tartu)
 Maria **Jürimäe** (Tartu)
 Anni **Jürine** (Tartu)
 Ain **Kaalep** (Elva)
 Üllar **Kadai** (Hargla, Valgamaa)
 Mall **Kaevats** (Tallinn)
 Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
 Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
 Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
 Mervi **Kalmus** (Tartu)
 Aldo **Kals** (Tartu)
 Mari-Liis **Kalvik** (Noarootsi,
 Läänemaa)
 Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
 Andres **Karjus** (Tartu)
 Karl **Karlep** (Tartu)
 Ellen **Karu** (Tallinn)
 Aleks **Kasepalu** (Tartu)
 Ann **Kask** (Tartu)

Kristin **Kaskema** (Jõhvi)
 Riina **Kasterpalu** (Tartu)
 Tiina **Kattel** (Tartu)
 Petar **Kehayov** (Tartu)
 Mari **Kendla** (Tallinn)
 Krista **Kerge** (Tallinn)
 Katrin **Kern** (Tartu)
 Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)
 Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Kehtna, Raplamaa)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)
 Ingrid **Krall** (Kuusalu, Harjumaa)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremes** (Tallinn)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Ellen **Kross** (Niit) (Tallinn)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Katrin **Kuusik** (Tabasalu, Harjumaa)
 Külli **Kuusk** (Tallinn)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mari **Kõiv** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Otilie **Kõiva** (Tallinn)
 Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
 Helen **Kõrgesaar** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Tartu)
 Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri, Harjumaa)
 Ilmar **Laan** (Tallinn)
 Heli **Laanekask** (Tartu)

Helga **Laanpere** (Tallinn)
 Tiina **Laansalu** (Tallinn)
 Triinu **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapea** (Tallinn)
 Andres **Langemets** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Lilian **Laur-Kurvits** (Tallinn)
 Helle **Leemets** (Tallinn)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Linte k, Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)
 Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Koigu k, Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Helme, Valgamaa)
 Tiina **Lias** (Tallinn)
 Sander **Liivak** (Rakvere)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Randvere k, Harjumaa)
 Mari **Mets** (Põlva)
 Ann **Metslang** (Jõgevamaa)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Vilma **Metstak** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tähtvere v, Tartumaa)
 Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)

Kadri **Muischnek** (Tartu)
 Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Eleonora **Mäger** (Tallinn)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Peep **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Helju **Nigols** (Tallinn)
 Ellen **Niit** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tartu)
 Miina **Norvik** (Tallinn)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Eduard **Odinets** (Tallinn)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiit **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)
 Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Killu **Paldrok** (Tallinn)
 Sirli **Parm** (Päkste k, Tartumaa)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mare **Piho** (Tartu)
 Katrin **Piller** (Tartu)
 Veera **Pino** (Tartu)

Urve **Pirso** (Tallinn)
 Helen **Plado** (Tõravere, Tartumaa)
 Raili **Pool** (Tartu)
 Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Egle **Pullerits** (Tallinn)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Halliki **Põlda** (Tallinn)
 Aivar **Põldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Liis **Raasik** (Tallinn)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Helju **Rajando** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Pärle **Raud** (Tallinn)
 Stella **Raudsepp** (Pärnu)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Nikolai **Repän** (Tartu)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Ingrid **Rummo** (Tartu)
 Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu-Tallinn)
 Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Eva **Saar** (Tartu)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)
 Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)

Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)
 Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Mikk **Sarv** (Rapla)
 Õie **Sarv** (Obinitsa, Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Elena **Selge** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Lalli k, Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Maria-Maren **Sepper** (Tallinn)
 Maarja **Siiner** (Tartu)
 Sillen **Sillar** (Rapla)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Tartu)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Urmas **Sutrop** (Tallinn)
 Kadri **Sõrmus** (Tartu)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassia **Zabrodskaja**
 (Tallinn-Tartu)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Tartu)
 Eha **Tammo** (Võru)
 Kairi **Tamuri** (Tallinn)
 Mari **Tarand** (Tallinn)
 Lehte **Tavel** (Haabneeme,
 Harjumaa)
 Tõnu **Tender** (Tartu)
 Silvi **Tenjes** (Tartu)
 Elery **Teor** (Pärnu)
 Maarika **Teral** (Tartu)
 Pire **Teras** (Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)
 Silva **Tomingas** (Saku, Harjumaa)
 Ülle **Tomson** (Valga)

Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Veljo **Tormis** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu)
 Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
 Gea **Troska** (Tallinn)
 Tuuli **Tuisk** (Tartu)
 Maria **Tuulik** (Tallinn)
 Igor **Tõnurist** (Tallinn)
 Udo **Uibo** (Tallinn)
 Kristel **Uiboaed** (Tartu)
 Jaan **Undusk** (Tallinn)
 Rein **Undusk** (Tallinn)
 Mari **Uusküla** (Tallinn)
 Leo **Uuspõld** (Tartu)
 Lembit **Vaba** (Saku, Harjumaa)
 Marja **Vaba** (Saku, Harjumaa)
 Piret **Vahtra** (Tallinn)
 Elle **Vaimann** (Tartu)
 Ene **Vainik** (Tallinn)
 Tiia **Valdre** (Tallinn)
 Jüri **Valge** (Tartu)
 Mare **Valge** (Tartu)
 Anu **Vane** (Tallinn)
 Silvi **Vare** (Tallinn)
 Andra **Veidemann** (Tallinn)
 Rein **Veidemann** (Tallinn)

Ann **Veismann** (Tartu)
 Eva **Velsker** (Tartu)
 Kullo **Vende** (Tallinn)
 Anna **Verschik** (Tallinn)
 Leidi **Veskis** (Tallinn)
 Aime **Vettik** (Tabasalu, Harjumaa)
 Kadri **Vider** (Tartu)
 Helgi **Vihma** (Tallinn)
 Mati **Vihman** (Tallinn)
 Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)
 Annika **Viht** (Tallinn-Tartu)
 Jüri **Viikberg** (Tallinn)
 Ants **Viies** (Tallinn)
 Maigi **Vija** (Tartu)
 Ülle **Viks** (Tallinn)
 Marju **Vilbaste** (Tallinn)
 Eha **Viluoja** (Tallinn)
 Endel **Vingissar**
 (Suure-Jaani, Viljandimaa)
 Piret **Voll** (Tallinn)
 Juta **Volmer** (Tartu)
 Kai **Võlli** (Tallinn)
 Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
 Reet **Vääri** (Tartu)
 Asta **Õim** (Muraste, Harjumaa)
 Haldur **Õim** (Tartu)
 Sirje **Õim** (Tartu)
 Jaan **Õispuu** (Saue, Harjumaa)
 Eliisa **Ülevain** (Tartu)

VÄLISLIHKMED

Kari **Aro** (Turu, Soome)
 Rogier **Blokland** (Holland)
 Kersti **Boiko** (Riia, Läti)
 Valts **Ernštreits** (Carnikava, Läti)
 Ivan **Galkin** (Joškar-Ola, Marimaa)
 Sirje **Hassinen** (Vantaa, Soome)
 Katrin **Hiietam** (Manchester,
 Suurbritannia)
 Jussi **Kallio** (Helsingi, Soome)

Leelo **Keevallik** (Linköping, Rootsi)
 Eino **Koponen** (Helsingi, Soome)
 Annika **Küngas** (Kopenhaagen,
 Taani)
 Johanna **Laakso** (Helsingi, Soome)
 Klaus **Laalo** (Helsingi, Soome)
 Kari **Laukkanen** (Helsingi, Soome)
 Irja **Lindström** (Vantaa, Soome)
 Järvi **Lipasti** (Helsingi, Soome)

Tauno **Lähteenkorva** (Oulu, Soome)
Alo **Malt** (Luxembourg,
Luksemburg)
Leena **Nissilä** (Oulu, Soome)
Matti **Puntila** (Vantaa, Soome)
Raimo **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Virve **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Hannu **Remes** (Kajaani, Soome)
Tiiu **Salasoo** (Roseville, Austraalia)

Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg,
Saksamaa)
Helena **Sulkala** (Kempele, Soome)
Tiina **Södermann** (Helsingi,
Soome)
Ivan **Tarakanov** (Iževsk, Udmurtia)
Kalevi **Wiik** (Turu, Soome)
Eberhard **Winkler** (Göttingen,
Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu

EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uustrukk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013

b) Keeled, murdered, murrakud

Amb = Ambla	bulg = bulgaaria keel
Ann = Anna	e = eesti keel
asks = alamsaksa keel	eL = Lõuna-Eesti murdered
Aud = Audru	Emm = Emmaste
bsks = baltisaksa keel	eP = Põhja-Eesti murdered

er (mdE) = ersa (~ ersamordva)
 keel
eR = eesti rannikumurre
 (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa
 (~ kirderannikumurde idaosa)
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma

Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kask = keskalamaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Kh = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu
Lih = Lihula
lms = läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula

lp = lapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
Lüg = Lügänu
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provantsaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa

Pär = Pärnu
Pöi = Pöide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sm = soome keel
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
V (eL) = Võru murre

Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vdj = vadja keel
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
vlj = Volga keeled
vlgvn = valgevene keel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja

vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
vrts = vanarootsi keel
vv = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsk = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi

